

60.53.13
1' 89

А.Г.Горілий

ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

навчальний посібник

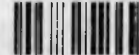
А.Г. Горілий

ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник

ІБ ІНУС

706620

Тернопіль
«Видавництво Астон»
2004

ББК 65.27
Г 69

Горілий А.Г. Історія соціальної роботи. Навчальний посібник. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2004. – 174 с.

Рецензенти:

Алексієвець М.М. – декан історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка, професор, доктор історичних наук;

Стрішенець М.М. – завідувач кафедри філософії та політології ТАНГ, професор, доктор історичних наук.

Навчальний посібник з історії соціальної роботи видається вперше в Україні. Він охоплює історію розвитку і створення такої важливої сфери діяльності людства від стародавніх часів і до кінця ХХ-го століття. Відображає основні етапи розвитку соціальної роботи в Україні, Росії та Західній Європі, основні події, роль історичних осіб. Розрахований на студентів, що навчаються за спеціальностями «Соціальна робота», «Соціальна педагогіка», іншими гуманітарними спеціальностями, а також на практичних працівників соціальної сфери.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

© Горілий А.Г., 2004.

© ТзОВ «Видавництво Астон», верстка, 2004.

ПЕРЕДМОВА

Автором підготовлено конспект, а відтак і прочитано курс лекцій з історії соціальної роботи у 2000-2003 роках для студентів спеціальності «Соціальна робота» Тернопільської академії народного господарства. Доповнений і виправлений конспект лекцій став основою для написання даного навчального посібника.

Слід відзначити, що у різних країнах різними дослідниками у поняття «соціальна робота» вкладається дещо інший зміст. Деякі західні автори зародження соціальної роботи відносять переважно до кінця ХІХ – початку ХХ ст. (період професіоналізації), а давні віки і середньовіччя розглядають лише як передісторію соціальної роботи, для якої характерна вузька ділянка соціальної допомоги, спорадична підтримка, взаємодопомога, природна для людського співжиття. Проте такий підхід не є загальноприйнятим і на Заході. Наприклад, укладачі словника соціальної роботи Національної асоціації соціальних працівників США^{*} вважають, що соціальна робота здійснюється понад 3,5 тис. років і розглядають дату виникнення кожної із світових релігій як знаменні віхи розвитку соціальної роботи у світі.

Вітчизняні дослідники трактують соціальну роботу не лише в межах «фах – наука», а й розуміють під нею певну культурно-історичну модель підтримки. Такий підхід дозволяє розглядати ранні родові форми підтримки як архетипи всіх наступних систем допомоги і захисту. Тобто вважається, що, будучи одним з давніх інститутів суспільства, соціальна допомога в тій чи іншій формі існувала в умовах усіх відомих історичних цивілізацій і культур. Вона проявила себе як вельми функціональна соціальна система, що має високу здатність до адаптації у найрізноманітніших обставинах.

Поняття «соціальна робота» включає в себе цілу низку інших понять, які можуть частково перетинатися, тобто не завжди мати чіткі межі. Серед них такі поняття:

1. **Соціальний захист** – система заходів, здійснюваних державою та іншими інституціями суспільства щодо забезпечення гарантованих мінімально достатніх умов життя, підтримання життєзабезпеченості й діяльнісного існування людини. Отже, це широке коло різноманітних заходів, реалізація яких і є змістом соціальної роботи.

2. **Соціальне забезпечення** – державна система допомоги, підтримки і обслуговування людей похилого віку і непрацездатних громадян, сімей з дітьми, а також осіб, які потребують допомоги. Реалізує конституційне право громадян на матеріальне забезпечення в старості, у випадку захворювання, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника. Система соціального забезпечення включає: пенсії, допомоги працюючим (за тимчасової непрацездатності, при пологах), одиноким матерям, багатодітним і малозабезпеченим сім'ям тощо. Здійснюється за рахунок державного бюджету і страхових внесків, які акумулюються в пенсійному фонді, фондах соціальної підтримки населення.

3. **Соціальна підтримка** – система заходів щодо надання допомоги окремим категоріям громадян, які тимчасово опинилися у важкому економічному становищі (частково або повністю безробітні, молодь, що навчається, тощо), шляхом надання

^{*} The Social Work Dictionary, NASW, Washington, 1991

їм необхідної інформації, фінансових засобів, кредитів на навчання, правозахисту і введення певних пільг.

4. Соціальна допомога – система соціальних заходів у вигляді сприяння, підтримки і послуг, які надаються соціальною службою окремим особам або групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу і повноцінної життєдіяльності, адаптації в суспільстві.

Перше з цих понять, як бачимо, включає в себе поняття 2, 3, 4. У свою чергу соціальне забезпечення частково (лише з боку держави) включає поняття 3 і 4. Поняття ж соціальна підтримка поглинає поняття соціальна допомога.

У Російській Федерації, де розпочато підготовку фахівців із соціальною роботою дещо раніше, ніж в Україні, і де вона набула значно більшої масштабності, перші монографії і навчальні посібники з історії соціальної роботи в Росії з'являються у середині 90-х років ХХ століття. В Україні подібних видань ще немає, тому *даний посібник – перша спроба* забезпечення українських студентів подібним навчальним посібником із зазначеного курсу.

Зрозуміло, що соціальна робота у кожній країні тісно пов'язана з історичною, економічною, соціальною, політичною, демографічною ситуаціями, що склалися у суспільстві в той чи інший період його розвитку. Вона невіддільна від постатей державних, політичних, громадських діячів свого часу, політичних партій та спільностей, що перебували при владі. Тому нові для студентів факти про події й явища, що стосуються суто соціальної роботи, накладаються у даному курсі на відомі вже студентам історичні події та постаті, дозволяють давати їм *значно зваженішу, глибшу та об'єктивнішу оцінку*.

Вивчення історії соціальної роботи дає можливість простежити *розвиток громадської думки, ідеології* стосовно соціальної допомоги і підтримки, що закладені в основу і відповідних законодавчих актів кожної епохи, й практичної діяльності кожної громади, кожного уряду, кожного глави держави: від фізичного знищення «суспільного баласту» (за тогочасними уявленнями) – старезних родичів і «надлишкових» дітей – до забезпечення їм повного утримання за рахунок суспільства. Лише знання цієї історії дає змогу *зрозуміти логіку змін* (інколи радикальних) у соціальній політиці держави стосовно соціально вразливих верств її населення (наприклад, від фактичного сприяння жебрацтву до покарання за жебрацтво батогами), *оцінити ефективність різних підходів* до підтримки нужденних, *уникнути помилок*, яких припустилися наші попередники, *обгрунтувати найраціональніші шляхи подальшого розвитку* системи соціального захисту населення в Україні.

Періодизація вітчизняної історії соціальної роботи (виділено сім періодів) запозичена у російського дослідника М.Ф. Фірсова. На нашу думку, вона більш-менш адекватно відображає епохальні зміни у нашому геополітичному просторі і, відповідно, зміни суб'єктів та об'єктів допомоги й взаємодопомоги, інститутів підтримки, ідеології соціальної допомоги.

Розділ I. Соціальна допомога у стародавніх суспільствах

1. Елементи соціальної допомоги у Вавилоні, давньому Єгипті і давньому Китаї

Як практична діяльність (соціальна дія) з надання допомоги, підтримки і захисту нужденних, соціальна допомога відома ще в давніх цивілізаціях Єгипту, Китаю, Греції. Саме там були закладені її основні засади, які через багато століть послужили основою для формування наукової концепції соціальної роботи.

Численні археологічні розкопки і антропологічні дослідження дають підстави для висновку про те, що в стародавніх суспільствах застосування примітивних засобів праці і побуту змушувало людей жити і діяти як єдине ціле, розподіляючи порівну засоби існування, проявляючи таким чином турботу про ближнього.

Давні суспільства, про які тут йде мова, значно відрізнялися одне від одного і за часом існування, і за географією. Тому прояви соціальної підтримки в кожному з них не могли бути ідентичними. Кожне суспільство організовується відповідно до свого способу життя, своєї релігії, етики, соціально-моральних цінностей, демографічних, економічних і політичних реалій.

Із значною часткою умовності, в античному світі можна виділити два типи допомоги бідним і слабким. З одного боку, допомога базується на релігійних і моральних приписах, які роблять її обов'язковою. З іншого, історики знаходять у них елементи соціального законодавства і соціальної політики в тій мірі, що релігійні обов'язки передбачали послідовні зобов'язання допомоги знедоленим (десятина, податок, гостинність).

У давньому Єгипті (2700-2200 рр. до н. е.) турбота про членів суспільства проявлялася, перш за все, з метою збереження трудових ресурсів. Це була функція держави, заінтересованої у забезпеченні певного рівня життя людей, зайнятих на громадських роботах – будівництві каналів, пірамід, гробниць і храмів. Важливим чинником була необхідність попередження голодних бунтів, що загрожували стабільності держави. З цією метою застосовувалося *централізоване плану-*

вання і розподіл продуктів харчування між різними регіонами, а також певна міграційна політика.

У Вавилоні цар Хаммурапі ще у II тисячолітті до н. е. вписав деякі засади допомоги у свій кодекс, який є найдавнішим з відомих нам зводів законів. У них, зокрема, зафіксована заборона боргового рабства і заміна його відробками. Зазначено, що в часи випробувань і труднощів люди повинні допомагати одне одному.

Постійно надавалися соціальні послуги населенню у державі Вавилон і в культових храмах. Тут опікувалися різними категоріями населення: військовополоненими, рабами, незаконнонародженими. У голодні роки дітей з бідних сімей віддавали у храми на утримання. Здійснюючи соціальну допомогу, ці культові установи на чолі зі жрецькими користувалися авторитетом та підтримкою широких верств населення і перетворилися в значну соціальну і політичну силу.

У давньому Китаї у подібній ситуації застосовувалися аналогічні заходи. Тут у I ст. до н. е. уряд розробив основи своєї соціальної політики, які в умовах надзвичайних ситуацій включали такі основні елементи:

- безкоштовний (або за мінімальну плату) розподіл збіжжя;
- використання всіх пустуючих площ для засіву безкоштовним збіжжям;
- переселення голодуючих у благополучні регіони країни.

Таку соціальну політику слід вважати гуманною і відповідальною, але провадилася вона лише у *надзвичайних ситуаціях*.

2. Соціальна допомога у давніх Греції та Римі

Існували також цивілізації, де допомога бідним була швидше засобом урегулювання проблем політичного характеру. Це стосується грецького, а пізніше римського античних суспільств.

У давній Греції визначальним чинником формування ідей милосердя вважалося суспільне виховання гуманності, взаємодопомоги і солідарності.

Як відомо, у VIII ст. до н. е. на території давньої Греції виникають сотні міст-держав (полісів), серед яких домінували два наймогутніших – Афіни і Спарта. Саме в давньогрецьких полісах було закладено основи державного регулювання благодійності та опіки, яке стало наслідком антично-демократичного суспільного

устрою, який тут існував і який досягнув свого найвищого розвитку в Афінах.

Чужоземці та жебраки у давніх греків вважалися за таких, що знаходилися під захистом самого Зевса. Окрім того, вони вірили в те, що самі боги часто-густо мандрують по землі під виглядом звичайних людей. Тому кожного прибульця гостинно зустрічали, пригощали, дарували подарунки. У Коринфі та Афінах виникли перші громадські готелі для приїжджих, що існували на державний кошт і де за проживання не брали грошей. До жебраків проявляли співчуття, подавали милостиню, надавали притулок, інколи ділилися одягом та взуттям, запрошували до участі в бенкетах.

В Афінах до обов'язків заможних громадян належало відправлення так званих літургій – особистих внесків на покриття витрат на державні заходи та релігійні святкування. Серед заходів культурного, спортивного, військового характеру (будівництво флоту) була й організація бенкетів для мешканців свого району, які влаштовували найчастіше перед виборами на народному зібранні.

Взагалі ж, у цьому полісі склалася ціла система соціальної допомоги, фінансування якої частково брала на себе держава і яка включала такі елементи.

1. Соціальні виплати, які поглинали значну частину державних витрат. Ще Солону (640–559 рр. до н. е.) приписують прийняття закону, за яким вояки, покалічені на війні, бралися на державне утримання. Дещо пізніше цей акт було поширено на всіх непрацездатних незаможних громадян. Розмір допомоги (1-2 оболи на день) визначався народними зібраннями, а права «пенсіонерів» визначалися радою зібрання. Періодично вони мали з'являтися на переосвідчення свого стану здоров'я. Сини вояків, загиблих на війні, виховувалися до повноліття на державний кошт, а після того ще й отримували від держави повний комплект озброєння. Інколи в неврожайні роки голодуючим надавалася допомога у вигляді безкоштовного розподілу або продажу дешевого хліба, що закуповувався за рахунок держави. Існують також письмові відомості про те, що в IV ст. до н. е. Афіньська держава надавала бідним дівчатам-громадянкам засоби для придбання посагу перед одруженням.

* Обол – грошова одиниця в Стародавній Греції, дорівнювала 1/6 драхми.

2. **Витрати на організацію народних святкувань**, що включали фінансування різних видовищ, а також роздавання грошей їх відвідувачам та частування глядачів. За часів правління афінського стратега* Перикла (490–429 рр. до н. е.) було введено навіть правило, за яким на ці цілі, а також на організацію громадських робіт могли витрачатися залишки державних доходів після того, як воєнні потреби було забезпечено.

За правління Перикла «видовищні» гроші, по 2 оболі на день, отримували лише найбідніші громадяни і лише під час свят Дионіса (коли відбувалися театральні вистави), але згодом роздача цих грошей набуває масових масштабів. У IV ст. до н. е. право отримувати по 2 оболі протягом трьох днів мали вже і бідні, і багаті громадяни і то під час усіх великих свят, навіть коли театральних вистав не було.

3. Відправлення громадян у подорожі за державний кошт.

Такі, за сучасними мірками, закордонні відрядження практикувалися за правління того ж Перикла. Метою такого зарубіжного туризму було, по-перше, навчання, освоєння, так би мовити, передового зарубіжного досвіду в будь-яких сферах суспільного життя; по-друге, звільнення міста від нічим не зайнятої і тому небезпечної юрби; по-третє, своєрідна допомога бідним у досить привабливій формі.

Як бачимо, в Афінському полісі створюється оригінальна система державних і громадських обов'язків з опіки і благодійності. Покликана вона була підтримувати незаможних та збіднілих громадян і тим самих забезпечити соціальний мир і рівновагу в суспільстві, попередити можливі народні заворушення.

Підкреслимо, що зазначені соціальні допомога і підтримка поширювалися лише на громадян поліса, які становили в Афінах приблизно 55% населення, метеки ж (особисто вільні, але не повноправні, найчастіше чужоземці), яких було близько 9%, а тим більше раби (найчастіше військовополонені) – приблизно 45% населення, цими благами користуватися не могли.

Радикально, але не зовсім гуманно вирішувалася проблема виховання та опікування дітьми в іншому давньогрецькому полісі –

Спарті (так зване спартанське виховання). Тут ця справа була майже цілком передана державі, а за мету мала повне підпорядкування індивіда державі. Долю кожної щойно народженої дитини вирішувала рада старійшин громади. Якщо немовля було слабким або негарним, його кидали в гірську прірву Тайтега, якщо ж рада виявлялася прихильною до немовляти, то воно залишалось при батьках до досягнення семирічного віку. Після цього хлопчики цілком належали державі, починалося їхнє громадське виховання, причому головним предметом навчання була гімнастика, яка мала зміцнювати дитину, привчати до перенесення труднощів і страждань. Займалися гімнастикою і дівчата, але окремо від хлопців, бо метою виховання дівчат була підготовка майбутньої матері сімейства і домашньої господині, у той час як з хлопців готувалися майбутні воїни. На дванадцятому році життя умови життя і виховання хлопчиків ставали ще суворішими – протягом цілого року вони мали ходити в одному лише плащі без хітона, босо, позбавлялися будь-яких побутових вигод. Кожен з них вступав до загону, в якому знаходився до досягнення шістнадцяти років. Зрозуміло, що така система виховання майже не залишала місця для дітей-сиріт, дітей-жебраків, безпритульних дітей, майже всі діти (крім дошкільнят) знаходилися під державним наглядом, на державному забезпеченні.

В античному Римі в цей період з'являються перші концептуальні підходи до милосердя. Стоїки, представники однієї з філософських шкіл, шукали його в природному прагненні самозбереження, яке має поширюватися на все людство. Про необхідність братського, співчутливого ставлення до рабів і проти гладіаторських боїв висловлювалися стоїки Сенека, Епіктет, Марк Аврелій.

Підтримка осиротілих і покинутих дітей та дітей бідних батьків у Римі здійснювалися на державному рівні. На виховання таких дітей використовувалися, зокрема, кошти, отримані від здавання в оренду попередньо скуплених маєтків. Одночасно з державною благодійністю існували муніципальна та приватна, створювалися благодійні заклади. Імператор Пліній Молодший на річні доходи з маєтків створив у 97 р. особливий благодійний фонд для бідних дітей. За імператора Августа (30 р. до н. е. – 14 р. н. е.) було засновано найпершу благодійну установу.

* Стратег – воєначальник, головнокомандувач у Стародавній Греції.

У Східній Римській імперії Василій Великий заснував 370 р. у Цезарії просторий притулок. У ньому в різних відділеннях перебували діти, вдови, люди похилого віку, подорожні, хворі та інваліди. Заснування цього будинку можна вважати першою відомою нам формою закладу соціальної допомоги такого типу.

В основному ж соціальна допомога в країнах Давнього Світу мала **прагматичний характер**. Рівний розподіл благ був засобом виживання суспільства і його консолідації. Вона була відображенням потреби суспільства у забезпеченні його трудовими ресурсами, пом'якшенні наслідків соціальних заворушень, які завдають суспільству руйнувань і людських жертв та заважають стабільному розвитку економіки, а також потреби в об'єднанні суспільства навколо держави і уряду для їх зміцнення і захисту національних інтересів.

В окремих випадках, особливо під час виборів, соціальна допомога у давньому Римі використовувалася як засіб заручитися підтримкою клієнтури. Римські консули, а пізніше й імператори ухвалювали певні акти соціальної політики – ліквідацію боргів, розподіл землі або забезпечення «хліба і видовищ», яких вимагав народ, щоб зробити його лояльним і покірним, щоб забезпечити собі підтримку на виборах.

Давньогрецька традиція влаштовувати за державний кошт святкування та частування для плебса була підхоплена і розвинута у Давньому Римі, де цей плебс свої нагальні потреби вміщував в коротке і містке гасло: «Хліба і видовищ!». Римські ж імператори ні перед чим не зупинялися, аби тільки задовольняти ці соціальні вимоги населення столиці, бо від ступеня їх задоволення залежала популярність правителя в народі.

Найбільшого розквіту видовища для народу досягли за правління імператора Траяна (98–117 рр.), коли навіть імператор був зобов'язаний бути присутнім на іграх у Колізеї. Так здійснювався зворотний зв'язок правителя з народом, бо народ у залежності від настрою зустрічав цісаря оплесками, криками, ремством або скаргами. За таких умов правителі постійно намагалися піднести привабливість видовищ. До звичних змагань стали додавати різноманітні видовищні ефекти (феєрверки, ілюмінації), розваги (виступи акробатів, жонглерів, фокусників), послуги. Так, у 32 р. після ігор публіку супроводжували додому п'ять тисяч рабів, що освітлювали

шлях смолоскипами. Під час полудневої перерви глядачам роздавали харчові продукти.

У 90 р. на свято Сатурналії багато вбрані слуги розносили по амфітеатру в кошиках вишукані страви і старі вина. Траплялося, що публіці кидали фрукти, сир, тістечка і навіть дичину. Інколи на глядачів сипався цілий дощ жетонів, що являли собою квитанції на отримання різних більш або менш цінних речей. За правління імператора Нерона (54–68 рр.) під час свят розкидали квитанції на хліб, одяг, дорогоцінне каміння, картини, тварин, вілли і навіть дохідні дома.

Таке роздавання харчів та інших матеріальних цінностей могло бути суттєвою підтримкою для римської бідноти, бо різноманітні свята в Римі за часів Республіки (509–27 рр. до н. е.) тривали 66 днів кожного року, тривалість кожного з них – від 6 днів (Ігри Флори) до 16 днів (Римські ігри). За часів Імперії (27 р. до н. е. – 476 р. н. е.) кількість та тривалість свят і видовищ постійно зростала, досягнувши 175 днів протягом року, з яких 10 днів призначалися для боїв гладіаторів, 64 – для ігор у цирку і 101 день – для театральних вистав. До них долучалися ще й надзвичайні свята, що влаштовувалися на честь знаменних подій. Наприклад, на честь освячення Колізею імператор Тит (79–81 рр.) влаштував стоденне свято. Імператор Траян у 106 р. на ознаменування перемоги над даками влаштував свято, що розтягнулося на 123 дні і стало найтривалішим святом в історії людства. Усі свята тривали від світання до смеркання, цілий світловий день.

Серед ігор, що відбувалися в амфітеатрі, центральне місце посідали бої гладіаторів. Вже у I ст. до н. е. вони набувають масового характеру. Так у 65 р. до н. е. було проведено бій гладіаторів, в якому взяло участь 320 пар, а протягом 106-го року під час свят билися на поталу плебсу аж 10 тис. гладіаторів-смертників. Крім людської крові, річками текла і кров диких тварин, яких так само масово забивали для задоволення римської публіки. Так, лише на одному із свят, влаштованих Помпеем, було вбито 17 слонів, близько 600 левів і 410 інших африканських тварин. Протягом усіх святкувань 80-го року було перебито приблизно 9 тис. диких тварин, а у 106 р. – аж 11 тисяч. Перед тим як вбити, тварин доводили різними способами до нестями. Інколи роль вбивць виконували самі тварини –

коли засуджених на смерть прив'язували на арені амфітеатру до стовпів і випускали на них голодних хижаків.

Вартість і масштаби римських видовищ вражають, аналогів у сучасному світі знайти неможливо, навіть сучасні світові олімпійські ігри меркнуть перед ними. Крім наведених вже прикладів, слід відзначити театралізовані морські битви. Одна з них відбулася в 46 р. Для проведення битви на Марсовому полі спеціально викопали і наповнили водою озеро. У битві на озері було задіяно близько 2 тис. веслувальників і 1 тис. матросів. За правління Клавдія (41–54 рр.) на Фуцинському озері було влаштовано морську битву, де з обох сторін билися близько 19 тис. вояків.

І хоч напрямок «хліба та видовищ» був головним у соціальній політиці римських правителів, завданням якої було «випускати пару» незадоволення плебсу своїм становищем, але не єдиним. Так, імператор Август, наприклад, запровадив спеціальні посади чиновників, які відповідали за організацію громадських робіт, за розподіл хліба серед народу. За імператора Клавдія з'являються чиновники, що відповідали за опікування сиротами. Через це державна філантропія набувала соціально організованого характеру із системою управління, підпорядкування і контролю.

Збереглися також відомості про існування в Римі якогось прообразу найдавнішого «виховного будинку», який виник на овочевому ринку в 11-му кварталі міста. На ринок підкидали скалічених і потворних дітей, де їх годували жалісливі торговці. І усе ж таки головним напрямком соціальної допомоги залишалось роздавання грошей і харчових продуктів. Наприклад, Діон Кассій писав, що імператор Юлій Цезар «здійснив тріумф, пригостивши народ і роздавши хліб і масло понад встановлену норму; юрбі, що отримувала хліб, він видав обіцяні 75 драхм і зверх того ще по 25, а солдатам – по цілих 5 тисяч». Проте поступово розміри державної допомоги скорочувалися. Так, римський історик Гай Светоній Транквилл (70–140 рр.) повідомляв, що на зламі I-го і II-го століть «кількість тих, що отримували хліб з державної скарбниці, зменшилася від 320 тис. осіб до 150 тис.».

Ідеї стосовно необхідності організації суспільної системи допомоги нужденним виникали вже тоді. Наприклад, римський письменник і політичний діяч Цицерон (106–43 рр. до н. е.) бачив сенс

служіння державі у «збагаченні» бідних і викупі співвітчизників з полону. А письменник і вчений Пліній Старший (23–79 рр.) вважав, що «треба розшукувати і підтримувати тих, хто знаходився в нужді, оточуючи їх товариською опікою».

Ідеї милосердя і підтримки нужденних не мали однозначного визнання. Поет Гораций (65 – 8 рр. до н. е.), наприклад, висміював бідність. Комедіограф Плавт (III – II ст. до н. е.) засуджував подання милостині, бо вона, на його думку, не позбавляє від бідності, а лише продовжує злиденне існування бідняка.

З виникненням класового суспільства і появою давніх цивілізацій поняття гуманності, людяності, милосердя наповнюються новим змістом, входять до моральних кодексів всіх релігій. Саме з виникненням спочатку національних, а потім світових релігій турбота про бідних і хворих, опіка сиріт та інші прояви гуманності стали розглядатися як обов'язкові релігійні вчинки.

3. Система допомоги в давніх іудейських та перших християнських громадах

Важливе місце у розвитку соціальної допомоги історики відводять давньоіудейському суспільству. Воно створило цілу систему підтримки нужденних, засновану на альтруїзмі (безкорисливе піклування про благо інших), любові до ближнього. Послідовники іудаїзму створювали спеціальні благодійні каси. Джерелами їх поповнення були: податки на членів громад, пожертвування, спадщини, заповіді на благодійність, штрафи, орендна плата за користування майном громади. Зібрані кошти ішли на підтримку бідних, які стояли на обліку в таких касах, на викуп полонених, створення спеціальних їдалень для бідних.

Соціальна допомога в іудейській культурі визначала також обов'язок кожної людини трудитися, щоб не бути ні для кого тягарем. Ця християнська мораль, а християнство виникло у I ст. н. е. у Палестині (східній провінції Римської імперії) як релігія пригнічених, відрізнялася від установок давніх греків і римлян. Перші вважали, що трудитися повинні лише раби, а у других це вважалося нижче гідності шляхетного жителя міста.

Однією з форм благодійності у давніх євреїв була практика прощення боргів, розривання боргових зобов'язань. Це повторювало-

ся в кожен Великий ювілейний рік (раз на 50 років). Важливою частиною синагогального богослужіння було збирання пожертвувань для бідних (іудаїзм* виник теж у Палестині в I тисячолітті до н. е.).

У давньому Єрусалимі вдови та інші незаможні категорії населення безкоштовно отримували їжу. Не тільки філософією, а й конкретною практикою християнства була гостинність, турбота про чужинців. Законодавчо встановлені податки не дозволяли зосередити велике багатство в одних руках, вели до перерозподілу прибутків серед нужденних.

Ідеологія перших християнських громад замість вимог законів і громадських традицій приносить із собою духовність. Перші християни вкладали в поняття «миłosердя» зміст прощення і діяльної любові. Кожна громада виступала як окремий орган піклування, який через своїх членів організовував відвідування і допомогу вдома убогим і хворим. Перші християни роздавали хліб голодним, приймали вигнанців, які рятувалися втечею, не запитуючи, звідки вони з'явилися, не цікавлячись їхньою національністю, соціальним станом і поведінкою.

Збереглися свідчення про існування у тогочасних християн спеціальних кас, в які кожен віруючий у визначений день місяця робив добровільно свій внесок. Ці кошти витрачалися на підтримку та поховання бідних, надання допомоги сиротам, хворим, людям похилого віку, потерпілим у корабельних аваріях, засланим на рудники, ув'язненим. Робилося це в умовах переслідування перших християн римською владою. Служіння людині сприймалося ними як служіння Богові. Адже, згідно з біблійським вченням, аутсайдері суспільства (прокажені, представники іншої віри, повії) розглядалися як такі, що потребують особливої любові і турботи. Благодійність, самовіддача слугували і як спосіб очищення від гріхів. Вже до середини II ст. н. е. благодійність набуває організованих форм у вигляді пожертвувань.

Після того, як християнство стало панівною релігією у Римській імперії (кінець IV ст. н. е.), вселенські собори (зібрання єпископів) досить часто поруч із внутрішньоцерковними справами розгля-

* Іудея – південна частина Палестини з м. Єрусалим, з 63 р. до н. е. знаходилася під римським протекторатом, а в 6-395 рр. н. е. – римська провінція.

дали й питання допомоги нужденним. Так, вселенський собор 437 р. в Халкідоні зобов'язав єпископів приділяти належну увагу вдовам і сиротам.

У 1100 р. Римська церква видала Decretum – збір канонічних законів з теорії і практики благодійництва. Його вважають однією з перших теоретичних настанов у царині суспільної допомоги. Становлення релігій впливало на соціальні відносини, в тому числі й ті, що регулюють, наприклад, стосунки між багатими і бідними. Проголошуючи гідність людської особи – без дискримінації раси, віри, соціального статусу, визначаючи позицію щодо пригноблених, нужденних і страждених, християнство спричинило ґрунтовну революцію у соціальних відносинах, надавши допомозі ближньому нового змісту. Активне проповідування християнських ідей згодом втілювалося в благодійність, яку поряд з державною допомогою нужденним відносять до історичних передумов соціальної роботи.

Отже, у давньому суспільстві допомога ініціювалася владою і здійснювалася через державні або релігійні інститути, які виходили з почуття відповідальності за своїх громадян і за свою паству. При цьому для формування політики і практики соціальної допомоги не був обов'язковим високий рівень економічного розвитку. За фінансову основу слугували різні форми податків або церковних зборів. Для багатьох країн давнього світу серед інших суспільних цінностей характерною була добродійність, готовність надати допомогу ближньому ще до того, як за нею звернуться.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Коли й чому виникає соціальна допомога як явище у стародавніх суспільствах? Наведіть форми і масштаби соціальної допомоги у давніх Єгипті, Вавилоні і Китаї.
2. Що спричинило закладенню основ державного регулювання благодійності та опіки у давній Греції? Що характерно для ставлення давніх греків до чужоземців і жебраків, що собою являли літургії?
3. Охарактеризуйте систему соціальної допомоги, що існувала в афінському полісі.
4. У чому сутність системи виховання та опікування дітьми, що існувала у давній Спарті?
5. У чому сутність перших концепцій миłosердя, що з'явилися в античному Римі, і як здійснювалася соціальна підтримка дітей у цій державі?

6. У чому полягала прагматичність соціальної допомоги в країнах давнього Світу взагалі й у давньому Римі в тому числі?
7. Охарактеризуйте практику реалізації гасла «Хліба і видовищ!» у давньому Римі.
8. У яких інших напрямках проводилася соціальна робота у давньому Римі, які ідеї організації суспільної системи допомоги висловлювалися у той час?
9. У чому полягала системність соціальної підтримки в давніх іудейських громадах?
10. У чому сутність принципово нової ідеології та практики соціальної допомоги в перших християнських громадах?

Рекомендована література

1. Антология социальной работы: В 5 т. / Сост. М.В.Фирсов. – М., 1994-1995.
2. Значення змін у соціальній роботі / За ред. С.Шардлоу. – К., 1995.
3. Кузьмин К.В., Сутырин Б.А. История социальной работы за рубежом и в России. – М., 2002.
4. Попович Г. Соціальна робота в Україні і за рубежом. – Ужгород, 2000.

Розділ II. Соціальна допомога у Західній Європі за часів раннього (V-X століття) та класичного (XI-XV століття) середньовіччя

1. Соціально-економічний стан населення у середньовіччі

У 476 р., після захоплення Риму германським полководцем Одоакром, перестала існувати Західна Римська імперія. Падіння тисячолітньої держави було обумовлене як гострою внутрішньополітичною кризою, так і агресією варварів. До цих причин долучилося ще й Велике переселення народів (IV-IX століття) – пришельці зі Сходу вимагали для себе місця під сонцем в Європі. Падіння імперії і створення на її території так званих варварських королівств поклало початок довготривалому (V-XVII століття) історичному періоду під назвою **середньовіччя**.

Умови життя європейського населення середньовіччя аж ніяк не можна порівнювати із сучасними, коли харчування, житло, медична допомога, освіта стали доступними практично для кожного у країнах Західної Європи, поступово наближаються до європейських стандартів умови життя населення і постсоціалістичних країн. Для населення середньовічної Європи, за винятком суспільної еліти, характерним було **голодне і холодне животіння, масова смертність** через періодичні неврожаї, епідемії, неперервні війни, відсутність медичної допомоги, недостатність соціальної допомоги і підтримки. Особливо важкими були так звані «темні віки» (V-VIII століття), коли наслідком падіння Західної Римської імперії і варварських навал став загальний кількісний і якісний регрес в економічній, соціальній і політичній сферах (масова загибель і скорочення народонаселення, знищення транспортної системи і систем зрошення, занепад сільського господарства, а також системи управління і влади, втрата навичок оброблення каменя як будівельного матеріалу, скляного виробництва та інше).

Найдошкульнішим для більшості населення Європи був, мабуть голод. «Середньовічний Захід, – пише російський історик К. Кузьмін, – це передусім **універсальний голод, його роздирав страх**

голоду і надто часто сам голод». Але до XIII ст. в умовах дуже низької ефективності сільського господарства кожні 3-5 років недорід через кліматичні аномалії регулярно викликав голод. Найстрашнішим з погляду голоду було XI ст., у Франції, наприклад, у ньому зафіксовано аж **48 голодних років**. Зрозуміло, що голод і епідемії в першу чергу вражали найбідніші прошарки населення, проте були роки, коли голод був настільки великий, що знаходив свої жертви в усіх класах населення. У хроніках того часу відзначається, що в голодні роки люди змушені були їсти падло тварин, корені рослин, траву. Поширений ставав **канібалізм** – вбивали і поїдали дітей, подорожніх, викопували із землі трупи. Через вживання в їжу сурогатів і недоїдання ще живі люди мали **ознаки дистрофії** – здуті животи, набряклі ноги. Трупи померлих від голоду через їх величезну кількість не встигали ховати і вони валялися на вулицях і площах населених пунктів.

Погодні чинники (посухи, приморозки, повені) були не єдиними причинами недорідів, час від часу врожай знищували нашествия сарани, шурів, раптове багаторазове збільшення хрущів. Ефективних засобів боротьби з цими шкідниками тоді не було. А сам голод породжував і **інші соціальні аномалії**, наприклад, розбійництво, яке знов-таки завдавало найбільшої шкоди найменш захищеним, а також паралізувало економічні зв'язки між регіонами.

Не можна сказати, що європейські монархи і феодалі нічого не робили для зменшення наслідків голоду, але результати їхньої інтервенції суттєво на ситуацію не впливали. Починаючи з XI ст., великі світські й особливо церковні сеньйори, монархи, а також окремі міста створювали **запаси продовольства** і під час недороду або голоду розподіляли ці запаси серед населення або навіть імпортували продовольство. Французький король Роберт II (помер 1031 р.) розподіляв хліб і вино в кожній із своїх резиденцій серед жебраків, кількість яких коливалася від 300 до 1000 осіб, а в останній рік життя він роздавав милостиню 100-200 жебракам щоденно. У хроніках збереглася оповідь про те, як 1125 р. боровся з голодом у своїх володіннях фландрійський граф Карл Добрий. Щодня в усіх містах і селах, де він бував, він власноручно розподіляв харчові продукти, гроші, одяг. У місті Брюгге він годував сотню бідних, практикував це і в інших своїх містах. У цей голодний рік він тре-

тину своєї ріллі засіяв бобами і горохом, бо вони визрівають раніше за зернові, і це давало можливість раніше допомогти голодуючим. Він заборонив також варити у той рік пиво, з тим щоб використати збіжжя для харчування бідних, а з вівса наказав випікати для них хліб. За його власним столом кожного дня сідали обідати тринадцять бідняків. Граф таврував ганьбою міщан міста Гент за те, що вони не допомагали голодним і дозволяли їм помирати біля дверей їхніх будинків.

З голодом, нестачею продовольства пов'язане безпосередньо інше лихо середньовіччя – **епідемії**, які викликалися використанням для харчування непридатних продуктів. Сприяв поширенню епідемії і санітарний, точніше антисанітарний стан тодішніх міст, які не мали каналізації, доброякісної води для потреб харчування, а також відсутність кваліфікованої медичної допомоги. Погане харчування, часті епідемії, антисанітарія і жалюгідний стан медицини породжували страшні фізичні страждання і високу смертність населення. Середня тривалість життя не перевищувала **тридцяти років**.

Хронологічно першими (з кінця X ст.) в Європі були в цей період епідемії «**лихоманки**», яку, як встановлено вже тепер, викликало вживання в їжу збіжжя, враженого грибок споринні. Сучасник так описував перебіг цієї страшної хвороби: «1090 рік був роком епідемії, особливо у Західній Лотарингії. Чимало людей гнили живцем під дією «**священного вогню**», який жер їхне нутро, а спалені члени ставали чорні як вуглина. Люди вмирили жалюгідною смертю, а ті, кого вона пощадила, були приречені на ще більш жалюгідне життя з ампутованими руками і ногами, від яких тхнуло смородом». У «**лихоманці**» бачили «**священний вогонь**», кару згори. Людей, що згоряли від того вогню, «**лікували**» лише хресними походами, молебнами, казаннями в церквах, молитвами, зверненнями до святих цілителів.

У зв'язку з потеплінням клімату, що відбувалося в період з 1150 по 1300 рр., а також досягненнями **аграрної революції** гострота проблеми забезпечення населення продовольством зменшилася, зменшилася і необхідність вживання харчових сурогатів і отруйних трав та коренів. Тому епідемії «**лихоманки**» на зламі XI і XII століть зникли, але натомість з'явилися не менш страшні епідемії **прокази (лепри)**, занесеної, як вважають, зі Сходу учасниками хре-

стових походів. Проказа прирікала людину на повільну, мученицьку смерть через поступове відмирання органів, приречена людина вмирала протягом кількох років.

Слід відзначити, що ставлення середньовічного суспільства до прокажених, калік, постраждалих від всіляких хвороб, а також до жебраків було дуже неоднозначним, двоїтим. Християнський світ середньовіччя, особливо раннього, не був гуманний і милосердний. Щодо прокажених, то католицька церква подбала про їхнє утримання – були споруджені спеціальні **ізолятори (лепрозорії)**. Знаходиться вони мали не ближче, як на відстані «польоту каменя» (випущеного з металеві машини) від міста. Але з церкви прокажених гнали, вважалося, що **Бог їх покарав** хворобою за те зло, що вони скоїли. III Латеранський собор 1179 р. дозволив будувати на території лепозоріїв каплиці і влаштовувати цвинтарі. Хворим дозволялося виходити з лепозорію, але попереджаючи про своє просування звуковими сигналами (трещоток, рогів, дзвіночків). Заборонено їм було відвідування місць приготування і продажу їжі, а також криниць і джерел питної води.

У разі виникнення епідемій і стихійних лих часто-густо звинувачували в цьому **прокажених та інших знедолених**. Так, під час великого голоду 1315-1318 рр. прокажені переслідувалися по всій Франції, бо їх (разом з євреями) підозрювали в отруєнні криниць і джерел.

До числа знедолених, знехтуваних суспільством, належали і **каліки**. Їхня потворність вважалася зовнішньою ознакою гріховності, а ті, хто був вражений фізичними недугами, – проклятими Богом і, отже, людьми. Відповідно, ці нещасні не допускалися до сану священника. Церква могла тимчасово приймати їх у своїх шпиталях і годувати під час свят, а решту часу їм залишалося жебрати і бродяжити.

Але найстрашнішою для Європи епідемією стала «чорна смерть» – чума, яка з'явилася на континенті в середині XIV ст. і періодично повторювалася до початку XVI ст., довівши західний світ до **межі між життям і смертю**. Велика епідемія чуми, яку тоді не вмiли ні лікувати, ані попереджувати, прийшла сюди 1348 р. Ця епідемія забрала життя, за різними оцінками, від чверті до третини населення Європи (близько 50 млн. осіб). У великих містах (Лондон, Париж, Відень, Прага, Амстердам) вимерло від 50 до 90 відсо-

тків населення. Європа збезлюдніла, навіть війни припинилися, бо не було кому воювати. Винними в поширенні епідемії знов-таки вважались **ізгої суспільства** – євреї, каліки, бідняки (в залежності від місцевості).

Під впливом частих епідемій, які викликали демографічну катастрофу, поступово змінювалося ставлення до **жебраків**. Уже в другій половині XIII ст. з'являються книжки з першими нападками проти здорових жебраків, що було обумовлено скороченням приросту населення і подорожчанням робочої сили. Одночасно вживаються і практичні заходи щодо регламентації допомоги нужденним. У Нюрнберзі в XV ст. вводяться періодичні (двічі на рік) переписи місцевих жебраків, немісцевим жебракам термін перебування в місті обмежувався трьома днями. В Аугсбурзі 1475 року жебраки відображені в переписних листах як професійна група, що зобов'язувало їх сплачувати податки.

Ще одним наслідком епідемій чуми стало започаткування в Європі **санітарного законодавства і міської санітарної служби**. У Венеції 1348 р. виникає санітарна рада, в італійських портах з'являються спеціальні наглядачі – «опікуни здоров'я». У Модені, Венеції, Генуї, Пагузі, Марселі введено 40-денний карантин для мандрівників і купців, протягом якого вони знаходилися в ізоляції під наглядом медиків. На початку XV ст. в деяких великих європейських містах (Лондон, Париж, Нюрнберг та ін.) були введені посади міських лікарів, які виконували протиепідемічні функції, були впроваджені правила, що мали завданням запобігти занесенню і поширенню заразних хвороб. З метою попередження епідемій стали провадитися деякі загальносанітарні заходи – вивезення падла і нечистот, забезпечення міст доброякісною водою.

2. Християнська церква – головний суб'єкт соціальної допомоги в епоху середньовіччя

Саме церква стає головним суб'єктом соціальної допомоги і підтримки в цей важкий і жорстокий для більшості людства історичний період. Саме до церкви в середні віки переходить функція підтримки **соціального миру і залагодження соціальних суперечностей**. Селяни як основні виробники життєвих благ за часів феодалізму, живучи, як зазначалося вище, в дуже скрутних умовах, були до того ж

об'єктом жорстокої експлуатації з боку сеньйорів. Церква ж, виходячи з християнської моралі, пропагувала любов до ближнього, рівність всіх перед Богом, закликала феодалів до милосердя.

Співчуття до нижчих прошарків і засудження їхніх гнобителів походило із соціального вчення церкви, яка формально звеличувала бідність, вважаючи її ідеальним станом. Прославлення бідності стало головним лейтмотивом релігійних літературних творів раннього (V-XI століття) середньовіччя. Саме в бідняках бачили «Божих обранців», а саме обранство мало слугувати їм за свого роду моральну компенсацію за земні злигодні.

Практичні дії церкви, що впливали з такої ідеології, обмежувалися вимогою милостині на користь бідних. Про способи викорінення бідності не йшлося, навпаки, церква всіляко виправдовувала стан речей, що склався у суспільстві. Бідні вважалися не стільки нещасними, чию долю треба було полегшити, скільки **рятівниками багатих**. Виходило, що бідні існували для того, щоб багаті могли спокутувати свої гріхи; багаті ж потрібні злидарям, щоб ті могли годуватися біля них. Милостиня, що подається бідному, писав Алкуїн наприкінці VIII ст., дозволяє **потрапити до раю** тому, хто її подає.

Таким чином, подавача милостині спонукала не любов до ближнього, а бажання очиститися від власних гріхів; а жебрак відіграв роль засобу до самоочищення. Виходячи з цього, склалися, як пише К. Кузьмін, певні правила подавання милостині:

- 1) цінна лише безпосередня милостиня, що подається з рук у руки;
- 2) милостиня подається потайки, мимохідь;
- 3) важлива «сліпа» милостиня, без з'ясування причин жебрацтва і планів її використання;
- 4) жебрак має знати ім'я подавача милостині, щоби помолитися за нього в церкві.

Про свій обов'язок опікування **жебраками** християнська церква (ще не поділена) заявляла здавна. Відомі постанови Ельвірського 306 р. і Антіохійського 341 р. соборів, на яких єпископам було дано право розпоряджатися на свій розсуд майном церкви на потреби благодійності. Це було записано навіть у правилах, сформульованих IV Вселенським собором (Халкидон, 437 р.). А в правилах Сардійського помісного собору (347 р.) згадуються й інші об'єкти

допомоги: «Єпископи повинні допомагати сиротам і вдовам». На соборі в Маконі (587 р.) єпископи знову підтвердили, що місію захисту вдів і сиріт доручило їм саме Священне писання.

Дуже радикальну постанову прийняв Турський собор, який відбувся 567 р. Тут було вирішено **відлучати від церкви** усіх, хто пригнічує бідних і не бажає розкаюватися в цьому. Лінію на захист знедолених продовжують собори VIII-IX століть. Так, собор, що відбувся в Асхаймі 756 р., приписав у своїх канонах, що не слід забувати про вдів і сиріт, щоб не терпіли вони, як і бідняки, від свавілля сильного. Ця ж сама думка зафіксована в заяві, зробленій єпископами на соборі в Рисфаку 798 р. У цій заяві роль захисників «слабких» покладалася на єпископів, які були зобов'язані **викривати зловживання**, що чинили правителі і судді. На соборі у Фрайзингу (800 р.) єпископи додали до традиційних вже об'єктів захисту (вдів, сиріт, злидарів) ще й **сліпих і кульгавих**. Характер захисту останніх був уточнений на соборі в Майнці (813 р.).

Отже, моральна підтримка знедолених навіть у таку жорстоку добу середньовіччя завжди залишалася у полі зору християнської церкви. Але не лише моральна, церква намагалася надавати і практичну допомогу нужденним – **близько чверті церковних доходів** витрачалося на культові та благодійні цілі. Поступово стають прерогативами церкви **роздача хліба і складання списків** тих, хто потребує допомоги.

Роздаванням милостині діяльність церкви не обмежувалася, багато представників церкви, її ієрархів виявляли **власну ініціативу**, виходили далеко за межі приписів. Характерною в цьому зв'язку була діяльність єпископа з Кесарії Каппадокійської Василя (329–379 рр.), канонізованого після його смерті. Він заснував біля міської брами притулок для старезних, шпиталь, будинок для прочан, богадільню для слабких і калік. Джерелами для заснування і утримання цих закладів були як церковні доходи, так і пожертвування парафіян. Збереглося до наших днів принаймні 350 листів св. Василя, в яких він поруч з богословськими темами торкався і проблем опікування і благодійності. В одному з них він писав: «Хліб, який ви не їсте, належить голодним, одяг, який ви не носите, належить голим, золото, яке ви накопичуєте, є надбанням нужденних».

Слід відзначити, що шпиталь, заснований св. Василієм, став прототипом для створення **монастирських лікарень** в усій Західній Європі. Статут монастиря, при якому знаходиться цей шпиталь, включав порядок опіки та лікування хворих, навчання медичної справи та ін. За цим зразком відкриваються лікарні в Італії (Монте-Кассіно, 529 р.), Франції (Париж, 651 р.), Англії (Лондон, 794 р.). Перші монастирські лікарні були далекими від досконалості, вкрай низький тут був рівень медичної допомоги та догляду за хворими, недостатньою була медична підготовка ченців, а лікування **переважно «постом і молитвою»** рідко досягало своєї мети. Під час епідемій лікарні, побудовані без урахування санітарно-гігієнічних вимог та ще й переповнені хворими, самі ставали розсадниками заразних хвороб. Проте створення шпиталів було усе ж таки кроком вперед.

Не залишалися поза увагою церкви і люди, що з тих чи інших причин лишилися без даху над головою. Відомо, наприклад, що вже у 542 р. в Ліоні було відкрито для бездомних притулок під назвою «Дім Господа», в якому працювали як ченці, так і охочі з городян.

Але можливості церкви у справі соціальної допомоги і захисту знедолених були обмежені, крім того, оскільки світська влада і збройні сили були зосереджені в руках королів і феодалів, вона й сама потребувала захисту. Тому церква постійно наголошувала на тому, що захист церкви і знедолених є чи не головним обов'язком «влада імущих». Так, наприклад, Паризький собор 829 р. відзначав, що «у першу чергу королеві належить бути захисником церков і служителів Божих, вдів, сиріт та всіх інших бідних і незаможних». Тобто церква бачила в особі короля «гаранта миру» і покладала на нього відповідальність і за вчинки його представників, тобто тих, хто правив від імені короля.

Слід відзначити, що тогочасні монархи зазвичай погоджувалися з такою роллю, відведеною їм церквою. Так, наприклад, у капітуляріях франкського короля Карла Великого (768-814 рр.) відзначалося, що король є «охоронцем миру», тим, хто забезпечує «правильний мир для церкви, вдів, сиріт і слабких» і охороняє «права церкви та її майно». А якщо це так, то церква, на думку релігійних авторів VIII-IX століть, захищаючи сама слабких і незаможних, має

* Капітулярії – закони й розпорядження франкських королів.

одночасно направляти руку королів. На соборі в Сент-Макрі (881 р.) мовилося про те, що **місія соціальної допомоги покладається на обидві влади**: і на духовну – в особах єпископів та священників, і на світську – в особах королів. Відрізнялися лише її форми: у короля вона передбачала судову і збройну допомогу, у єпископів та священників – передусім матеріальну.

У дійсності ж на практиці далеко не вся правляча еліта дотримувалася зазначених норм поведінки. На згаданому вище соборі в Сент-Макрі церковний письменник Хинкмар Реймський із сумом констатував, що королі не вважають функцію захисту слабких священною («магнати захоплюють усе більше і більше влади, а слабкі від того страждають»). А архієпископ Реймса Еббон в адресованій у середині IX ст. королю Людовику Німецькому «Апологетиці» гірко ремствує на пануюче всюди насильство такими словами: «Слабкі терплять від пригнічення, сироти і вдови не знаходять милосердя і навіть у церквах немає миру, бо в них вбивають, а їх палять». Доходило до вбивства правителями священнослужителів, які ставали на захист бідних. Очевидною ставала **неспроможність або небажання** правлячого класу виконувати покладену на нього «священну місію». За таких умов справа соціальної допомоги та підтримки знедолених надовго переходить до церкви.

3. Соціальна функція монастирів

Провідну роль у наданні соціальної допомоги і підтримки нужденним відігравали у цей час чернечі ордени християнської церкви – товариства людей, які добровільно зреклися всіх світських благ і мають за мету служіння ідеалам, досяжним лише через самозречення і віддалення від загалу. Як особливі установи християнської монастирі з'являються у IV ст. Суттєві зміни в устрій монастирського життя вніс у VI ст. Статут Бенедикта Нурсийського, в якому значне місце належало **фізичній праці й читанню**. Останнє мало особливо важливе значення, бо започатковувало наукову діяльність ченців. Орден бенедиктинців широко розгорнув свою діяльність з кінця VI ст. і став **могутньою цивілізуючою силою**. В XI-XIII сто-

* Орден – тут чернеча або лицарсько-чернеча католицька громада з певним статутом.

літтях чернечі ордени поділилися на два основні типи. Традиційні ордени, у тому числі бенедиктинці, мали за мету служіння Богові молитвою, казанням, дотриманням обітниць. Оновлені ордени (антоніни, тамплієри, іоанніти та ін.) ставили на перше місце **практичні цілі** – догляд хворих і поранених, охорону прочан, а також визволення силою зброї Святої землі.

Важливим явищем стало виникнення в XI-XII століттях «жебракських» чернечих орденів, таких як ордени францисканців, домініканців, премотратів, картезіанців і цистеріанців, що зводили бідність до ідеалу і протиставляли себе ченцям традиційних орденів (таких, як бенедиктинці), більш світських, які володіли величезними скарбами. Найбільшої популярності серед незаможних набули проповіді добровільного жebraцтва, викладені в «Правилах життя» знаменитим проповідником **Франциском Ассизським** (1182–1226). Франциск засуджував гроші, торгівлю і надмірні матеріальні блага, що недоброзичливо сприймалося багатьма представниками духовництва. Проте папа Інокентій III, враховуючи вплив його проповідей на населення, схвалив пропозицію щодо створення спеціального чернечого ордену францисканців, який було засновано в Італії 1207 р. Щоправда, в статуті нового ордену радикальні «Правила життя» було значно пом'якшено – не відкидалося володіння майном, фінансові оборудки та ін. Це був перший **орден старцюючих** (жебракуючих) **ченців-міноритів** (менших братів), які селилися в передмістях серед бідного люду, щоб розділити з ним його долю і краще знати його проблеми (другим став орден домініканців в Іспанії в 1215 р.) Невдовзі францисканці з'являються в таких багатих містах, як Аугсбург, Регенсбург, Зальцбург. Монастирі ордену утворюються в Англії, Франції, Іспанії та інших країнах.

Неоціненною була допомога монастирів голодуючим у неврожайні роки. Вони мали за обов'язок годувати голодуючих, одягати їх і надавати тимчасовий притулок. У кожному великому абатстві (католицькому монастирі) були спеціальні служби роздавання милостині і надання гостинності, а також дві посадові особи, які виконували ці обов'язки. У цистеріанському ордені особою, що роздавала милостиню, був привратник, і в його келії біля монастирської брами завжди мав зберігатися запас хліба, щоб роздавати його нужденним. Під час голоду 1217 р. абат Цезарій Гейстербахський у

своїй «Хроніці» відзначав, що був день, коли милостиню біля брами його абатства отримали 15 тис. голодуючих. Усі дні перед жнивими, коли дозволялося скоромне, забивали бика, смажили м'ясо з овочами і годували голодних. Під час посту роздавали хліб та овочі.

Не стояли монастирі осторонь і під час гострих у середньовіччі епідемій. Згадані вище епідемії «лихоманки» породили особливий культ, який прислужився до заснування нового типу чернечих орденів – **госпітальєрів**. Почалося з того, що під час епідемії 1070 р. у французькій області Дофине було оголошено, що мощі святого Антонія, які зберігалися в абатстві його імені, виліковують «лихоманку», а «священний вогонь», що «спалював» хворих, стали називати антоновим. Філії цього абатства знаходилися навіть в Угорщині та Святій землі. **Антоніни** (або антоніти) приймали в своїх абатствах-шпиталях хворих, а шпиталь в абатстві св. Антонія отримав назву «шпиталю калік». Засновником ордену був легендарний проповідник Фульк, який прославився своїми гнівними викриваннями лихварів, що скуповували продовольство під час голоду.

Спеціально задля опікування прокаженими було створено **орден св. Лазаря** (звідси – лазарети), який утримував лепрозорії. Главою цього ордену міг бути обраний лише хворий на лепру. Про масштаби діяльності ордену говорить те, наприклад, що в XIII ст. у Західній Європі налічувалося принаймні **19 тис. лепрозоріїв**. У самій лише Франції їх було близько 2 тисяч, і французький король Людовик VIII (1187–1226) заповів кожному з них по 100 су. В Англії та Шотландії з їхнім півтора мільйонним тоді населенням було відкрито в XII ст. 220 лепрозоріїв.

Під час епідемій чуми велику підтримку населенню надавали монастирі, які перетворювалися на **центри розподілу милостині**. Так, у 1355 р. в м. Любек милостиню отримали 19 тис. осіб, коли населення міста становило 22–24 тисячі. Роздаванням хліба в Родезі, організованим місцевим братством, було охоплено 6 тис. осіб при населенні міста 5 тис. осіб. У братстві Сан-Мішель (Флоренція) милостиню роздавали 5–7 тис. осіб на рік при населенні міста близько 17 тисяч, у тому числі регулярно отримували милостиню до тисячі осіб. Роздавали милостиню у заздалегідь визначені дні, які були добре відомі в окрузі, для того щоб нужденні могли приходити і з віддалених місць.

Розподілом милостині благодійна діяльність монастирів не обмежувалася, ще одним напрямком їхньої соціальної роботи була **постійна допомога** нужденним через **монастирські шпиталі**. Наприклад, шпиталь Святого Духа в Кельні утримував 1403 р. до 400 жебраків кожного тижня, крім тих, що постійно проживали в цьому шпиталі. Протягом XV і XVI століть цей напрямок роботи монастирів зберігався і розширювався. Хроніка свідчить, що у згаданому монастирі в 1475 р. шпиталь щоденно розподіляв милостиню вже серед 700 жебраків. Монастирські шпиталі надавали також **нічліг прочанам**, що потрапили в біду. Центральні шпиталі було створено в Бреско (1447 р.), Мілані (1448 р.) і Бергамо (1449 р.). Вони поєднували цілу низку церковної добродієвості: так звані «благочестиві банки» надавали допомогу біднякам перед домаганнями лихварів, релігійні братства утримували німечних бідаків, а парафіяльні священники намагалися підтримувати нужденних.

У Венеції 1528 р. було засновано одночасно аж чотири шпиталі для жебраків, в яких вже за півмісяця перебувало близько 1 тис. осіб, які отримували від церкви хліб, суп і вино. Чисельність клієнтів цих шпиталів постійно зростала, хоч в умовах епідемії така скупченість людей призводила до миттєвого поширення хвороби. Тому вже до кінця першого місяця тут померло близько 290 осіб, а протягом наступних півроку – ще 1850 людей. Проте згадана практика **концентрації допомоги при монастирях** вже у XV ст. стала **загальнопоширеною** в більшості європейських країн.

Але інколи розгорнута монастирями благодійницька діяльність виходила, мабуть, за межі необхідного – її критики відзначали, що щедра милостиня мала **деморалізуючий вплив** і спонукала до неробства. У зв'язку з цим наприкінці XIV ст. робляться перші спроби встановити світський контроль у поєднанні з духовною владою за діяльністю шпиталів. Спеціально створені комісії (наприклад, у Мілані) мали за мету виявити і скласти списки жебраків та німечних бідаків, а також влаштувати для них приміщення в шпиталях.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. З чим пов'язаний початок середньовіччя в Європі, і як у загальному можна охарактеризувати умови життя її населення в цей період?

2. Наскільки часто і гостро терпіло населення середньовічної Європи від голоду, і яку допомогу надавали йому монархи і феодали?
3. Дайте характеристику перебігу епідемії «лихоманки» і прокази у середньовічній Європі.
4. Наскільки спустошливими були епідемії чуми в Європі, і які наслідки це мало у ставленні громадськості до жебраків і у підвищенні рівня медико-санітарної роботи?
5. Яким було ставлення християнської церкви до бідності і жебрацтва, і які були її практичні дії стосовно жебраків?
6. Як відображено ставлення церкви до знедолених у постановках церковних соборів історичного періоду, що розглядається?
7. Якими практичними діями характеризується діяльність церкви на захист нужденних?
8. Чи підтримувала тогочасна влада заходи церкви щодо соціального захисту населення?
9. Коли виникають християнські монастирі, і чому серед чернечих орденів виділилося два їх типи?
10. Охарактеризуйте діяльність монастирів під час голоду та епідемії.
11. Які були напрямки і масштаби діяльності монастирських шпиталів?

Рекомендована література

1. Антологія соціальної роботи: В 5 т. / Сост. М.В.Фирсов. – М., 1994-1995.
2. Значення змін у соціальній роботі / За ред. С.Шардлоу. – К., 1995.
3. Кузьмін К.В., Сутырін Б.А. История социальной работы за рубежом и в России. – М., 2002.
4. Попович Г. Соціальна робота в Україні і за рубежом. – Ужгород, 2000.

Розділ III. Родоплемінні й громадські (общинні) форми допомоги та взаємодопомоги у слов'ян до кінця X ст.

1. Реконструкція організації соціального захисту у слов'ян у VI-X століттях

З історії соціальної роботи у нашій державі існує так мало друкованих праць, що може створитися враження, що соціальна робота в Україні розпочалася лише після відкриття цієї спеціальності у вищих навчальних закладах. Насправді ж вона в тих чи інших формах існувала весь період історії людства. Це соціальне явище має у нашій країні свою історію, традиції й особливості, ознайомлення з якими має не тільки пізнавальний інтерес, а й практичну значущість для тих, хто працює у соціальній сфері чи має намір зайнятися цією роботою.

На жаль, джерела, що відображали життя слов'ян поганського (язичницького) періоду, знищено під час християнізації Русі, тому зараз можлива лише **реконструкція** основних елементів соціальної підтримки й захисту того періоду. Спирається ця реконструкція на **слов'янську міфологію** і на **аграрні культури**, що збереглися. Вони допомагають відтворити ранні форми системи **редистрибуції** (передавання частини виробленого громадою надлишкового продукту у розпорядження вождів на різні громадські потреби) і **реципрокації** (взаємодопомога, взаємний обмін дарами, послугами).

Важливим методом згаданої реконструкції є **порівняльно-історичне зіставлення** як етапів розвитку соціальної спільності народів інших культур, так й індоєвропейських* міфологічних систем, культурно-історичне коріння яких живить слов'янську етнічну спільноту. Таке зіставлення дає змогу припустити, що зародження найдавніших форм захисту і підтримки людей відбувалося у тій же історичній послідовності й за тією ж логікою, що й в інших народів праіндоєвропейської сім'ї.

* *Індоєвропейські мови – одна з найбільших мовних сімей, до якої належить більшість мов європейських народів (включаючи слов'ян), народів Індії, іранська мовна група.*

Стародавні слов'яни (у тому числі праукраїнці, відомі з історичних джерел від VI ст. н. е.) жили родовими громадами. У них закріплюються певні громадські стереотипи поведінки, серед яких найважливішими є реципрокація та редистрибуція. Саме ці процеси були в основі ранніх форм соціальних відносин, а їх головне призначення пов'язане з функціями захисту індивіда в системі роду. До виникнення класового суспільства ці функції характерні для усіх людських спільностей, у тому числі й для слов'янських племен. Механізми реципрокних зв'язків з часом ускладнювалися і набували етнічного забарвлення.

Основними заняттями стародавніх слов'ян були землеробство і скотарство. Виконання трудомістких робіт було посильним лише для великого колективу. Саме тому у житті слов'ян особливого значення набула громада. Вона була органом місцевого селянського самоуправління, до компетенції якого належали земельні переділи, оподаткування, судові справи, а також питання допомоги нужденним. Родова громада була об'єднана взаємним обов'язком родичів у матеріальній допомозі, захисті й помсті за завдані кривди. Цей взаємозв'язок був обумовлений як колективним характером виробництва, так і родинними зв'язками між членами роду.

З розпадом родових зв'язків (початок IX ст.) стародавні слов'яни стали об'єднуватися у **територіальні або сусідські громади**, що включали в себе кілька родин і володіли певною територією. Такі об'єднання називалися **задругами** або **вервями** і створювалися для здійснення спільних справ, у тому числі й допомоги нужденним. Єдність такої громади підтримувалася господарськими зв'язками.

2. Основні форми допомоги і взаємодопомоги в стародавніх слов'янських громадах

Практика здійснення захисту людини в системі роду та громади знайшла відображення у конкретних формах допомоги та взаємодопомоги, основними з яких були:

- культові з різноманітними сакральними (тобто такими, що стосуються релігійного культу й ритуалу) атрибутами;
- общинно-родові в рамках роду, сім'ї, поселення;
- господарські.

Культові форми допомоги та підтримки

Характерним тут є те, що міфологічне мислення слов'ян пов'язане з певною моделлю дій щодо захисту та охорони колективу або індивіда. **Архетип** (первісна, початкова форма чогось) дій, вчинків здійснюється богом, героєм, предком. Саме вони в ритуальній формі «допомагають» спільності «вибудовувати» філософію допомоги, а наслідування їх, діяння за їхнім зразком формує норми альтруїстичних (альтруїзм – безкорисливе піклування про благо інших) вчинків групи.

Активно формували стереотипи* реципрокної поведінки **волхви** – у давньоруській традиції поганські жреці, віщуни, чаклуни. Вони були певними «регуляторами» суспільних, групових відносин. Причому діяли вони, зазвичай, в умовах економічної, соціальної, особистої кризи, коли треба було розв'язувати якусь гостру проблему. Ними суміщувалися сакральні та громадські функції. Відомі факти, коли «за поганськими законами, з метою відновлення благополуччя громади, людей, що укривали врожай або негативно впливали на нього, вбивали або виганяли, розоривши їх перед тим». Така традиція зберігалася в окремих селищах аж до XIX ст. З одного боку, тут простежується суто утилітарна функція редистрибуції – розподілу в кризовій ситуації, а з іншого, – механізми розподілу мають поганський нормативний архетиповий характер поведінки суб'єктів підтримки (волхвів).

Таким чином, діяння волхвів мали сакральні-міфічні установки. Вони підкріплювалися певними ритуальними діями, і, що дуже важливо, ці дії нерозривно пов'язані з ідеологією підтримки. Вона була одним з чинників, які давали змогу після скасування, ліквідації поганських богів довгий час зберігати поганські традиції. Це дало можливість сакральній системі підтримки існувати протягом ще трьох століть.

Більш пізньою формою шанування богів були **братчини**, що святкувалися сільськими громадами. Вони присвячувалися святому-патронові (покровителеві). Пізніше це було традиційне корпоративне (вузькогрупове) свято. Воно відзначалося або цілим селищем,

* Стереотип – тут звичай, ustalений спосіб духовної діяльності.

або кількома селищами «в складчину», де кожен учасник надав якусь частку продуктів харчування на громадські потреби.

Свята були формою подяки богам за отримані блага (харчові продукти тощо) і, в той же час, виконували функцію «мирного перерозподілу майна» та натуральних продуктів, були механізмом економічної рівноваги, спільного споживання в умовах соціальної та економічної нерівності. Тому стає зрозумілою велика кількість свят протягом року у наших предків. Крім 80 офіційно установлених, в окремих місцевостях відзначали власні (загальна кількість доходила до 150 свят). Якщо врахувати, що багато свят тривало 3-8 днів, це ставало суттєвою підмогою членам громади через розподіл та перерозподіл матеріальних благ.

Іншим важливим механізмом закріплення реципрокних відносин, пов'язаних із сакральними установками, були **родові обряди шанування предків**, які (предки) обожнювалися, до них зверталися через культові обряди, що в кінцевому підсумку приводило до певного родового єднання.

І в день поховань, і в дні поминань родичі жертвували якусь милостиню, «страву». Культ поминання пізніше закріпився у християнській практиці (поминання батьків). Вважалося, що померлі предки сприяли родючості та врожаю. Така форма допомоги – дару – вимагала віддари, частування «дзядів». Характерною особливістю таких форм підтримки та групового єднання було те, що обов'язковими учасниками цих трапез були магічні посередники з потойбічного світу: жebraки, прочани, колядники, яким роздавали «страву» у вигляді млинців.

Отже, існували у той період суспільні форми допомоги, пов'язані з культом смерті. До них належать **громадська тризна, громадська милостиня, «страва», подаяння натуральними харчовими продуктами.**

І, нарешті, останній аспект сакралізації процесу допомоги – культ героя, додержування громадських традицій, підпорядкування суспільним нормам життєдіяльності наступних поколінь попереднім. Показовими тут є княжі бенкети (учти), які збирали дружинників (дружинник не тільки харчується у князя, бенкети – його право). Але брати участь у цих бенкетах міг не тільки дружинник, а й кожен, хто завітав на них. Легенди слов'ян про княжі бенке-

ти обов'язковими учасниками трапези називають калік, жебраків, прочан. Грецька церква, наприклад, ще задовго до прийняття християнства на Русі посилала туди ченців-прочан, які приносили «щедру милостиню» зі слов'янських земель. Можливо, що княжі бенкети – одне з її джерел.

Формою допомоги і взаємодопомоги між князем і дружинниками був викуп полонених. Цей факт було зафіксовано договорами князя Олега з Царгородом (911 р.) і князя Ігоря (945 р.) «Про порятунок полонених». Ними визначалися взаємні зобов'язання щодо викупу русичів і греків, у якій би країні вони не знаходилися, та повернення їх на батьківщину. Договір вважається першим в Україні документальним свідченням турботи держави про тих своїх громадян, які цього потребують.

Общинно-родові форми допомоги й захисту в рамках роду, сім'ї, поселення

Пов'язані з поганським родовим простором. У період поганства було закладено традицію піклування про слабких і немічних.

«Інститут старців» з'являється не одразу. Громада поступово визначала своє ставлення до людей, що не є активними учасниками трудового та колективного життя, причому стосовно дорослого світу старі й діти перебували в одній соціовіковій групі. Первісне ставлення до старих було таке ж, як і до дітей: і перших, і других ідентифікували як «чистих», тобто таких, що не живуть статевим життям. Звідси спільність в одязі і ставленні до них громади. Так інфантицид (узаконене вбивство дитини) – характерне явище на ранніх етапах розвитку суспільних відносин (відомий як у західній, так і у вітчизняній історії) – існував і стосовно старих. «Відправлення на той світ» старезних і хворих мало різні форми: залишали самих у полі чи в лісі, у покинутій хаті, топили в річках, добивали довбнею.

Пізніше, коли до визначення «старий» додається «старший, мудрий, головний», формуються ритуали поминання предків («Масничні діди»), і ритуал відправлення «на той світ» змінюється на культ «мудрої старості». Рівень інфантициду «старців» знижується, хоч дитячий інфантицид зберігався аж до XVIII ст.

Форми підтримки старих були різні. Якщо на допомогу не приходила родина, то піклування про них брала на себе громада. Одним з варіантів підтримки стариків було спеціальне **відведення їм земель** рішенням громади, яке давало можливість заготівлі сіна. Якщо ж старенькі остаточно «виходили з ладу», вони доглядалися громадою. Старика призначали на постій за чергою (на кілька діб) до різних членів громади, де вони отримували нічліг і харчування. Ця форма зберігалася до кінця XIX ст.

До прийняття християнства існували на Русі й інші форми допомоги. Наприклад, варіантом відходу на «той світ» було добровільне залишення громади. Старі люди, що вже не могли працювати, селилися неподалік громади, на цвинтарі, будували собі келії й жили за рахунок подаянь. Ця форма існувала аж до XVI ст.

Хоч «старі та малі» належали до однієї соціовікової групи, форми допомоги і підтримки стосовно перших та інших не були однакові, але певна близькість тут усе ж простежується. Дуже поширеним був звичай, коли полонені дорослі чоловіки умертвлялися, а жінки та діти адаптувалися племенем переможців і входили до окремих родин. Це був своєрідний інститут захисту і збереження життя дитини.

Економічне підґрунтя дару та віддару (дарообміну) простежується у мотивах усиновлення всередині родової громади і виникнення інституту **приймацтва** у південних слов'ян. Приймали в родину сироту, зазвичай, літні люди, коли їм вже важко було давати раду господарству або коли вони не мали спадкоємців. Прийнятий у родину мав вести господарство, шанувати нових батьків, а також зобов'язаний був їх поховати.

Інша форма підтримки сироти – **громадська допомога**. Вона за характером збігалася з допомогою немічним старикам, коли дитина переходила з хати до хати на годування (харчування). Сироті могли призначити «громадських» батьків, які брали його на утримання. Проте, якщо сирота мав господарство, громада протидіяла усиновленню. Такі сироти називалися вихованцями або годованцями.

Вдови, як старі й діти, вважалися соціально незахищеними. Вважається, що на ранніх етапах нашої історії інституту вдів не існувало, оскільки, згідно з поганською ідеологією, жінка мала йти за своїм чоловіком після його смерті, тобто бути похованою (або спале-

ною на вогнищі) разом з ним і культовими предметами. З'являється такий інститут незадовго до прийняття християнства східними слов'янами. «Удовиці» як особливі суб'єкти виділені у перших руських законодавчих актах, до них вимагають особливої уваги, у духовних наставляннях заповідають їм допомагати й оберігати їх.

Можна припустити, що перша форма допомоги вдовам розвивалася також за засадою дару-віддари в системі сакральних відносин. Як «чисті», знаходячись близько до світу смерті, вдови обмивали та одягали померлих, а як віддар вони отримували речі небіжчика. Сільська громада надавала їм землю, на них поширювалися такі ж «пільги» громадського догляду, як і на старих.

Не менш давній звичай – ходіння за «навалним» (зустрічався ще в XIX ст. на півдні України). Він полягав у тому, що нужденній жінці надавали допомогу харчовими продуктами, зазвичай восени, після збирання врожаю. Коли жінці приносили ці припаси, вона пропонувала гостям випити й закутити.

Поруч із зазначеними індивідуальними формами захисту виникають форми **взаємодопомоги, колективного захисту**, коли підтримка надається родині, сусідській громаді, цілому роду.

Господарські форми допомоги та взаємодопомоги

В їх основі лежить «усяка взаємовиручка», у вужчому, економічному розумінні – форма обміну, що зародилася у первісній громаді з появою у ній розподілу за працею та особистою власністю. Ранні форми допомоги та взаємодопомоги (реципрокації) первісно мали **ритуальний характер** і до XIX ст. зберігалися у вигляді народних свят. Найдавніші слов'янські свята дослідники пов'язують з чотирма порами року, кожному з яких відповідали свої братчини, вечорниці, бесіди. Зазвичай ці свята пов'язували з ритуальним персонажем Ярилою, який уособлював родючість, врожай.

Різні форми селянських «помочей» за всієї їхньої різноманітності мають певний сценарій, де збережено рештки магічних аграрних культів. Він включає такі елементи: **ритуальний договір** (обов'язковим елементом є «хліб-сіль і магарич»), **спільна трудова діяльність** у договірні терміни і по завершенні робіт **спільна трапеза, ігри, танці, розваги**. «Помочі» розглядалися як трудове свя-

то, в якому брало участь усе сільське населення, незалежно від соціальної належності.

Серед різних видів «помочей» як специфічної форми групової підтримки можна виділити обов'язкові **позасезонні і сезонні**. Перші були обумовлені **екстремальними ситуаціями**, наприклад, пожежами, повеннями, масовим падежем худоби (в останньому випадку частину приплоду віддавали потерпілим безвідплатно). Особливою формою підтримки були «наряди громадою», коли працездатні члени сім'ї хворі і потрібна допомога у домашньому господарстві (догляд за дітьми, худобою, опалення хати). До цих форм можна віднести також сирітські «помочі» та «помочі» вдовам (коли вони забезпечувалися за рахунок громади хлібом, дровами, скіпами). Ритуалізовані форми підтримки з давніми сакральними обрядами були досить поширені у селянському побуті і в XIX ст.

Різновидом архаїчної моделі допомоги є **толоки**. Вони були одночасно і формою сумісної діяльності, і формою допомоги бідним селянам, включали в себе спільну обробку землі, перевезення сіна, хліба, гною, будівництво хати, млина (як правило, за частування помічників господарем). Жінки збиралися на толоку м'яти льон з економічних міркувань, бо це давало можливість не топити в stodолі по кілька разів на одному обійсті. Своєрідною формою толоки були **складки** (складчини) – спільна годівля і спільна заготівля кормів для худоби.

Ще один вид господарської допомоги – **спільне використання робочої худоби** («супряга»), коли обробка землі здійснювалася «найманими волами». Тут передбачався взаємообмін послугами, коли одна і та ж особа і надавала, і приймала ці послуги.

Таким чином, у найдавніший період слов'янської та української історії складаються основні праформи допомоги та взаємодопомоги. Уже на цій стадії реципрокні та редистрибутні відносини отримують суспільне визнання, формується найдавніша практика підтримки на сакральній основі, аграрно-магічних культах, громадських нормах поведінки і цінностей; відбувається оформлення групових форм допомоги стосовно стариків, вдів, дітей. Відбувається розширення моделі взаємодопомоги за межі одного роду, виробляються засади «сусідської» взаємовиручки, архаїчні форми якої дійшли до XIX ст. як сумісні святкування, збирання врожаю тощо.

Можливо, саме в цей період оформлюється закон «еквівалента» за формулою «я – тобі, ти – мені», який у подальшому буде мати різну інтерпретацію.

Можна стверджувати, що реципрокні та редистрибутні соціальні зв'язки, що підтримують збереження єдиного простору життєдіяльності, важливого для всіх членів спільності, стали основою для християнської моделі допомоги та підтримки нужденних. На думку професора Є. Анічкова, «...християнство на Русі вклалося у вже готові форми дружинного побуту, пристосувалося до нього, влило в нього новий зміст...».

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Чому виникає необхідність у реконструкції форм соціальної допомоги та взаємодопомоги у праслов'ян, у чому сутність методу реконструкції, і які для неї використовують джерела?
2. Які, на Вашу думку, роль і значення родових і територіальних громад у наданні соціальної допомоги?
3. Яких форм набували соціальні допомоги та підтримка у праслов'ян, яку роль відігравали волхви?
4. У чому була сутність братчин, родових обрядів шанування предків, культу героя – культових форм реципрокних відносин у давніх слов'ян?
5. У яких формах відбувалися обцинно-родові форми допомоги й захисту старезних?
6. Як саме надавалася соціальна допомога та взаємодопомога у давніх слов'ян?
7. Охарактеризуйте форми допомоги та взаємодопомоги у давніх русичів.

Рекомендована література

1. Боровский Я.Е. Мифологический мир древних славян. – К., 1982.
2. Мельников В.П., Холостова Е.И. История социальной работы в России. – М., 2001.
3. Основы социальной работы / Отв. ред. П.Д.Павленок. – М., 1999.
4. Попович Г. Соціальна робота в Україні і за рубежем. – Ужгород, 2000.
5. Фирсов М.В. История социальной работы в России. – М., 1999.

Розділ IV. Княжа та церковно-монастирська підтримка нужденних у X-XIII століттях

1. Вплив хрещення Русі на модель соціального захисту населення

У X-XII століттях в Україні-Русі відбувається зміна парадигми (моделі) допомоги і підтримки нужденних. Це пов'язано зі зміною соціально-економічної та соціокультурної ситуації. До початку IX ст. у східних слов'ян завершився розклад первіснообщинного ладу, руйнування родоплемінних зв'язків. На зміну родоплемінним відносинам прийшли територіальні, політичні та військові, виникли племінні союзи, на базі яких створюється держава – Київська Русь. Правлячою соціальною групою молоді держави стали князь та його дружинники.

Розвиток феодальних відносин, інтереси єдності країни вимагали реформування поганських уявлень стародавньої Русі, прийняття спільної релігії. У 988 році християнство в православному варіанті визнається офіційною державною релігією. З прийняттям християнства з'являється і нова впливова організація – церква.

Християнізація слов'янського світу справила вирішальний вплив на всі сфери життя суспільства, на суспільні відносини, і це не могло не позначитися на характері, формах допомоги та підтримки людини. З цього часу починає формуватися християнська концепція допомоги, в основі якої є філософія любові до ближнього. «Полюби ближнього твого, як самого себе» – ця формула стає моральним імперативом (велінням), що визначає сутність вчинку індивіда. З іншого боку, вона виражає сутність єднання суб'єктів, стаючи тим самим показником належності до певної спільності.

Соціальна допомога, що асоціювалася з благодійністю, стає необхідною умовою особистого морального здоров'я осіб, які її здійснювали. Йшлося про те, щоб піднести рівень власної духовності, а не суспільного добробуту. За такого підходу допомога нужденним була справою окремих осіб, щирих християн, а не держави. Милостиве ставлення до старців було одним з головних засобів морального виховання на Русі.

Основними об'єктами допомоги стають хворі, жебраки, вдови, сироти. З'являються законодавчі акти, що регулювали відносини щодо підтримки та допомоги різних категорій населення. До найдавніших джерел права належать церковні статuti князів Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого, що містять норми шлюбно-сімейних відносин. Виникають і нові суб'єкти допомоги: князь, церква, парафія, монастирі. Визначилися основні напрямки допомоги та підтримки: княжа, церковно-монастирська, парафіяльна благодійність, милостиня. Більшість дослідників вважає, що основним мотивом цієї діяльності були морально-релігійні спонукання.

Слід відзначити, що позитивний вплив у піднесенні благодійності в суспільстві мало не лише християнство. Таку ж місію виконували й інші релігії, проповідуючи в тій чи іншій формі гуманне ставлення до бідних, нужденних. Іслам, наприклад, як один з п'яти своїх «стовпів» розглядає обов'язкову благодійність через спеціальний податок і милостиню. Саме тому Емерсон Ендрюс обстоював тезу про те, що «матір'ю філантропії є релігія».

2. Початки християнської благодійності за правління князя Володимира Великого (з 980 по 1015 рр.)

З прийняттям християнства в Україні-Руси стала активно розвиватися традиція особистої благодійності руських князів, яка вже мала релігійний характер. Великий князь київський Володимир I (Великий, Хреститель, Красне Сонечко) статутом 996 р. офіційно зобов'язав духівництво займатися суспільним благодійництвом, визначивши десятину (1/10) від княжих доходів на утримання монастирів, церков, богоділень і лікарень. Подібні відрахування на церкву і благодійність стали робити слідом за князем і приватні особи. Майже відразу після хрещення князь зайнявся богоугодними справами: будував церкви, які стали не лише фундаментом віри, а й основою наукового знання, книжкової справи; заснував школи та училища, що були першим кроком у народній освіті України-Руси. Спочатку ця добра справа зустріла спротив населення, особливо знаті. За свідченням літописця, жінки, в яких забирали дітей на навчання, оплакували їх, як мерців, вважаючи писемність за чаклунство.

Нечуваною раніше була благодійність Володимира, за що він заслужив велику любов свого народу (іменування Красним Сонечком). Він влаштував бенкети на княжому дворі не тільки для бояр і дружинників, а й для убогих, намагаючись всіляко задовольнити їхні нужди. Після свого врятування у битві з печенігами під містом Василевим, якому він завдячував Богові, його щедрість була особливо велика. Володимир наказав зварити 300 варок меду і відзначав свій порятунок 8 днів. Бідні отримали особисто від князя велику на той час суму грошей – 300 гривень. Повернувшись до Києва, він влаштував бенкет для бояр і простого люду, який тішився порятунку свого князя. З того часу кожен бідняк міг вгамувати свій голод на княжому дворі і кожен з жебраків міг отримати від князя трохи грошей.

Його благодійність поширювалася навіть на тих, хто не був спроможний прийти за допомогою сам. Князь наказав своїм людям розвозити по вулицях Києва хліб, м'ясо, рибу, овочі і роздавати на подвір'ях жебракам та убогим, запитуючи: «Де хворі і старці, які не можуть ходити?..». Благодійність Володимира, його чуйність і безкорисливість знайшли відображення у численних легендах, билинах. А приклад його стали наслідувати інші представники княжої влади та духівництва.

Його філантропія (благодійність) набувала інколи навіть загрозливого для держави характеру: за свідченням літописців, князь став поширювати свою добродійність навіть на злодіїв та вбивць, замінюючи їм страту на штраф. Через це вони невдовзі втратили будь-який страх перед владою, а з боку бояр і військової опозиції ці ненасильницькі способи покарання викликали незадоволення. Довелося втручатися духівництву, яке вимагало від Володимира покарання знахабнілих злочинців.

В особі Володимира поєднувалися благодійність особиста і державна, бо, офіруючи на богоугодні справи як приватна особа, він був, однак, першою особою, главою держави, та й гроші на це витрачав ті, що поступали до скарбниці з податків від населення. Отже, тут ми бачимо державну і приватну добродійність тісно переплетеними, точніше кажучи, ще не розділеними. Ця традиція тривала на Русі і після Володимира Великого, продовжувалася його нащадками. І це характеризує їх лише позитивно, бо могли ж вони ці засоби витрачати і на свої особисті потреби. Соціальну допомогу

князів сучасні вчені розглядають як засіб підтримки авторитету влади і механізм послаблення соціальної напруженості.

Наведені вище свідчення літописців децю ідеалізують і особу князя Володимира, і його діяння. Виходячи з них, можна скласти враження, що у Київській Русі часів князя-хрестителя усі соціально вразливі верстви населення були задоволені, що не було в державі ані голодних, ані скривджених. Наведені факти, безперечно, позитивно характеризують князя у порівнянні з іншими монархами, але швидше за все його соціальна допомога нужденним була фрагментарною та епізодичною. Виходячи навіть лише з реальних можливостей князя, можна припустити, що це були незначні острівки нових форм підтримки, а не всеохоплююча система. За наявними даними, на початку XI ст. в Україні-Русі нараховувалося 20-25 поселень міського типу, у той час як сіл – близько 50-75 тисяч. Оскільки ж резиденцією князя було середньовічне місто, саме тут і проявлялася його благодійність.

Що стосується традиції трапез із залученням жебраків і сіроми, то вони не були явищем винятковим, а відомі й в інших поганських народів, були давньою поганською «демократичною» традицією. Наприклад, широко практикувалися у стародавніх Римі і Греції. Відомо, що римський імператор Нерон припинив заведені до нього публічні обіди, замінивши їх роздаванням кошків з припасами, а Доміціан їх відновив. Троян же пропонував бідним вибір – обіди, кошки з харчами або гроші.

Слід враховувати і те, що літописці, відображаючи історичні події, слідували певним ідеологічним установам свого часу. Вони мали показати позитивні зміни в особистості князя після прийняття християнства. А пізніше переписувачі літописів перебували під впливом того, що князь Володимир був канонізований (проголошений святим) Руською православною церквою. Отже, його діяння мали відповідати обов'язковій тріаді, що доводить його святість – «мнихолюбив» (мних – чернець), «страннолюбив» («странники» – прочани), «нищелюбив». Зцілення хворих, роздавання багатств, щедрі подання милостині – основні на той час докази святості.

3. Соціальний захист за князів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха

Гідним продовжувачем усіх справ свого батька Володимира, включаючи допомогу і підтримку знедолених, був великий князь київський (з 1019 по 1054 рр.) Ярослав, прозваний за непересічний розум Мудрим. Він заснував сирітське училище, де на його утриманні навчалося близько 300 юнаків. Це був перший справжній навчальний заклад в Україні-Русі. Але найбільшої слави він зажив складанням першого письмового руського зводу законів – «Руської Правди». У цьому документі загальноприйнятій у ті часи закони були зведені воедино і стали правовим кодексом усієї країни. При цьому існуючі закони були систематизовані і частково змінені. Складається він з 37 розділів і, крім статей кримінального характеру, має статті соціального спрямування, що було незвичним для тогочасних європейських держав.

Так, у XXXI розділі бачимо приклад турботи про молоде покоління. Стосовно поділу спадщини тут записано: «Обійстя батьківське завше без поділу належить меншому синові», маючи на увазі, що молодший син завжди менше від старших братів захищений у соціальному відношенні. І якщо раніше старші брати суперечку розв'язували силою, із введенням «Руської Правди» молодші сини були захищені законом. Це було просте і мудре рішення. У той же час у Західній Європі така важлива соціальна проблема не була розв'язана, внаслідок чого у багатьох європейських країнах сформувався особливий клас рицарів-розбійників, що складався майже цілком з молодших шляхетських синів, котрі в юному віці були вигнані з дому своїми старшими братами, котрі привласнили батьківську спадщину.

Взагалі, закони Ярослава стосовно опікування дітей були дуже гуманні для тих часів – у них закладено найголовніші за своєю проблемністю питання. Наприклад, розділ XXXII визначає відносини при поділі спадщини між дітьми одного батька, але від різних жінок. Тут вже і чи не вперше проявлено турботу і про саму жінку: «Але діти не можуть зігнати матір, що лишилася вдовою, з подвір'я, або забрати дане їй чоловіком».

Щоб запобігти сирітству за життя матері, Ярослав велів передавати дітей найближчим родичам, якщо мати вийде заміж вдруге.

Це було не зовсім справедливо стосовно матері, але виконувало роль своєрідної страховки від можливих знущань вітчима з дітей.

Кровна помста замінювалася грошовою компенсацією, яку встановлював князь та його намісники. Під захист княжого суду беруться ізгої (вигнанці, знедолені люди, яких відцуралося суспільство). Більшість ізгоїв походила із селян, які втратили зв'язок з громадою, та холопів, які викупилися або були відпущені на волю. До них належали також звільнені раби (церква заохочувала їх звільнення), збанкрутілі купці, сини священників, яких через неписьменність не допускали до сану. Матеріально незабезпечені, вони осідали в чужих володіннях, ставали залежними від землевласників. Окрім захисту княжим судом, ізгої були предметом патронату церкви.

«Руська Правда» була першим слов'янським кодексом законів, що включав у себе подобу **соціальної програми**. Про важливість для князя Ярослава соціальної теми свідчить той факт, що з 37 його статей 8 цілком присвячено проблемам захисту дітей. Ця перша спроба складання руського зводу законів так чи інакше визначила усю подальшу законотворчість в Україні-Руси та Росії. Наступні зведення законів значною мірою будувалися за зразком «Руської Правди», міцно стверджуючи основи соціальної політики.

Онук Ярослава Мудрого Володимир II Мономах, великий князь київський з 1113 по 1125 роки, залишив по собі перше своєрідне **моральне повчання**, звернуте до молодшої генерації. Воно наповнене щирістю і християнською людяністю. «О діти мої! Хваліть Бога! Любіть також людство. Не піст, не усамітнення, не чернецтво врятує вас, а лише благодіяння. Не забувайте бідних, годуйте їх і зятяйте, що всяке надбання є Боже і доручене вам тимчасово... Будьте батьками сиріт; вдовиць виправдовуйте самі; не давайте сильним губити слабших. Не вбивайте ані правого, ані винного: життя і душа християнина священні». (Тут подвійна мораль, бо ще далеко не всі русичі були християнами).

Володимир II дослухався до скарг нижчих верств. У своєму правовому кодексі систематизував їхні права та обов'язки. Сестра Володимира Мономаха Анна заснувала в Києві училище для дівчат, яких не тільки утримувала за свій рахунок, а й навчала грамоти і різних ремесел.

Володимира Мономаха, як відомо, теж було канонізовано за його цноти. У літописі про нього записано так: «Володимер, боголюбив, любовь имеа ко священическому сану, и мнишеский чин любя, и страныа, нищаа накормляше и напояше, аки мати дети своа».

Відомі також своїми благодіяннями й інші історичні особи того ж періоду: князь Ізяслав та Всеволод Ярославовичі. За їх правління був широко відомий єпископ Єфрем, який 1091 р. побудував для бідних і сиріт лікарні, призначив їм лікарів, встановив, щоб повсюдно хворих лікували і доглядали безкоштовно.

Таким чином, у середньовічному суспільстві починають формуватися нові суспільні зв'язки – для нужденних передбачена не просто економічна підтримка, а й захист з боку держави.

Але знов-таки допомога князів та інших достойників аж ніяк не була систематичною і всеохоплюючою. У літописах практично не зафіксовано її проявів в екстремальних ситуаціях: під час голоду, мору (епідемії), повеней, хоч у середньовічний період Руси більше як 40 років припадає на голодні роки (приблизно кожні 7 років). Причому зафіксовано випадки, коли голодний період тривав 2-3 роки. Свідчень милосердя у ці періоди поки що не знайдено. Можливо, що проблеми масового голоду були поза княжою опікою. До того ж вони вимагали тривалих форм допомоги, що не було характерним для практики княжої суспільної підтримки.

Наприклад, 1034 року в Ярославлі спалахнув голод, але князь Ярослав не вжив жодних дій щодо його ліквідації. Як передає Лаврентієвський літопис, він лише філософськи констатує: «Бог наводит по грехом на каюждо землю гладо или морь ли ведромь ли иною казньою...». Тим часом самі городяни «...идоша по Волзе все людъз в Болгары и привезоша (жито) и так оужиша». Аналогічна ситуація повторювалася у Новгороді в 1128 та 1230 рр. Зрозуміло, що під час масового голоду різко зростали ціни на харчові продукти, але ці питання не регулювалися княжою владою. Допомога частіше за все приходила з-за кордону – німецькі купці, дізнавшись про голод, спішили використати щасливий шанс і привозили в Новгород морем продовольство, вигідно його продаючи.

Громадська самопомога у скрутні часи була, як і під час голоду в Ярославлі, ефективнішою, і вона стосувалася різних аспек-

тів. Наприклад, голод у Новгороді 1128 р. супроводжувався «мором», тому знесилені новгородці запрошують наймитів для вивезення і поховання мертвих. У 1230 р. організацію поховання померлих взяв на себе архієпископ Спиридон і чоловік на ім'я Станила. За деякими даними, протягом цих двох років у Новгороді було поховано померлих від голоду 6530 осіб.

4. Церковно-монастирська система благодійності

Протягом багатьох століть соціальна допомога в Україні-Руси значною мірою була зосереджена в церквах і монастирях. Оскільки покликане на Русь православ'я спочатку не мало ані своїх інститутів, ані системи фінансування, ані священників, формуванням їх опікується держава. Тип відносин між церквою та державою запозичується у Візантії. Церква потрапляє «під патерналістський контроль держави, тобто відбувається ідентифікація влади і церкви». Фінансова підтримка церкви здійснюється за рахунок відрахувань від князівських доходів (десятина). Держава в особі княжої влади бере на себе будівництво монастирів і храмів, підготовку священників. Разом з фінансовою підтримкою княжа влада ще Статутом князя Володимира (996 р.) делегувала церкві соціальне піклування нужденними. Влада ж визначає клієнтів, тобто осіб, яким церквою має надаватися допомога. Коло їх поступово розширюється. Але коло інститутів підтримки в період, що розглядається, залишається практично без змін – «больнице (лікарні в монастирях), гостинниці (заїжджі двори), странноприимнице» (будинки для ночівлі прочан). Вони є під церковним контролем. Одні з них – будинки для прочан – будувала церква, інші – лікарні – жертводавці, благодійники на власні кошти: руські князі або церковні діячі.

Сучасний російський дослідник Є. Максимов так пише про цей період в історії України: «Можна з впевненістю сказати, що ніколи потім протягом всієї подальшої нашої історії на справи благодійності не виділялося такої значної частини загальних доходів, як у давній період княжої влади. Це століття, за увагою суспільства до справ благодійності і за пожертвуваннями на неї, повинно бути поставлено в тисячолітньому житті держави на перше місце».

Монастирі спочатку існували як закриті товариства. Вони не прагнули спілкування з народом, бо чернецтво було подвижницт-

вом, зреченням світських спокус. Саме ця замкнутість, відчуженість, аскетизм стають притягальними і для поганської свідомості. Монастирі сприймаються як якесь таїнство, що приносить чудесне зцілення, де «пророцтвують», «множать мед і хліби».

Маючи більш високу культуру життєдіяльності, монастирі являли собою багатofункціональну систему самопідтримки, де створювався особливий тип самодопомоги людині, пов'язаний з основними найважливішими сферами її життя: спілкуванням, навчанням, спільним проживанням у товаристві, лікуванні, веденням господарства. Тому традиційні функції монастирського життя сприймаються населенням Київської Русі як відкриття.

Зміцнивши економічно, монастирі стають центрами благодійної, соціальної діяльності. Вони виконують чотири основні функції: лікування, забезпечення незаможних (у вигляді надання одноразової допомоги натуральними продуктами – милостині), навчання, контроль. Відповідно до кожної з функцій при монастирях створюються особливі форми підтримки, тобто наші монастирі не спеціалізуються у якомусь одному виді допомоги, що характерно для церков Заходу.

Відомо, що, заснований 1051 р., Києво-Печерський монастир мав богодільню, де піклувалися про нужденних і хворих. На її утримання виділялося 1/10 монастирських доходів. Інок (чернець) Феодосій Печерський біля монастиря побудував на свій кошт спеціальний дім для убогих, калік, прокажених. Перші на Русі безкоштовні лікарні для бідних були засновані Київським митрополитом Єфремом Переяславським 1091 р.

Важливо, що благодійна допомога цього періоду здійснювалася без огляду на особу прохача. Розпитування чи розслідування заборонялися: «Ти не повинен дізнаватися в бідних, що вони за люди, тому що ти приймаєш їх в ім'я Христа» (І. Златоуст).

Поступово оформлюється ктиторська (ктитор – засновник) монастирська система. Її особливість у тому, що той, хто постригається у ченці, зобов'язаний приносити дар монастирю у вигляді зазвичай земельних угідь.

Іншу систему підтримки ми бачимо у парафіяльній системі допомоги і захисту, де провідну роль відіграє церква, а також парафія. Розвиток парафіяльної системи пов'язують з монголо-

татарською навалою. Спустошення південних руських земель примушувало населення мігрувати на незаселені території. Поселення тут починалося із зведення храму, навколо якого будували хати. Так створювалася парафія. Окрім адміністративних функцій, парафія, згідно з вченням церкви, виступає і як громадський інститут підтримки хворих, немічних, інвалідів, сиріт, жебраків. Громада обирала старосту, який виконував як економічні, так і соціальні функції: придбання землі, будівництво богодільень, збирання боргів і роздавання грошей нужденним. Діяльність парафій не обмежувалася наданням допомоги калікам та убогим, а включала також виховання та перевиховання парафіян. Писемні пам'ятки свідчать, що майже в кожній парафії існували богодільні. До особливих форм допомоги належали позики з церковної скарбниці грошей, хліба, насіння як окремим особам, так і громадам, часто під заставу майна.

Парафіяльна допомога – перехідна ланка між монастирською і громадською системами допомоги. Парафії були тісно згуртовані – усі були обізнані не тільки з матеріальними потребами кожної родини своєї парафії, а й моральними якостями кожного парафіянина. Тому парафіяльна благодійність більш відповідала дійсним потребам бідних, ніж звичайна милостиня. Здоровий і працездатний тут не мав шансів на утримання за рахунок громади. Надання допомоги передувала оцінка міри потреби прохача (певне ухилення від підходів, визначених церквою).

Монастирі виступали не лише як інститути громадської допомоги, а й як **органи громадського контролю** – як місце покарання для жінок. Вони засилялися до монастирів за подружню невірність (каралися навіть і вдови). Церква завше стояла на сторожі шлюбу.

Перед нашестям монголо-татар у Київській Русі було **120 монастирів** (серед них Києво-Печерський монастир, заснований 1051 р.), з них 99 знаходилися у містах. Монастирська система допомоги поступово витісняла княже благодійництво, стаючи самостійним суб'єктом допомоги. Під час самого нашестя церква та монастирі повністю взяли на себе благодійницькі функції. Користуючись тим, що татарські хани поважливо ставилися до духівництва, звільняли церкви й монастирі від данини, церква підтримувала в народі духовність, віру в добро і справедливість, не давала зачерствіти серцям і

стати байдужими до людського горя, страждань і втрат. Вона надихала народ на боротьбу за національне визволення і відродження.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Який вплив справило Хрещення України-Руси на модель соціального захисту населення?
2. Що Вам відомо про благодійність Володимира Великого?
3. У чому полягає ідеалізація літописцями благодійних справ великого князя Володимира?
4. Чи мала соціальну спрямованість «Руська правда» Ярослава Мудрого і якщо так, то в чому вона полягала?
5. Охарактеризуйте моральні настанови Володимира Мономаха дітям. Наведіть факти надання соціальної допомоги іншими київськими князями і зазначте її обмежений характер.
6. Як відбувався розвиток системи соціальної допомоги православної церкви на Русі і в чому були особливості парафіяльної системи допомоги й захисту?
7. Охарактеризуйте соціальну діяльність монастирів, ктиторську монастирську систему.

Рекомендована література

1. Бадя Л.В., Демина Л.И., Егошина В.Н. и др. Исторический опыт социальной работы в России. – М., 1994.
2. Данилова Л.В. Сельская община в средневековой Руси. – М., 1994.
3. Социальная работа / Под общей ред. В.И.Курбатова. – Ростов-на-Дону, 1999.
4. Фирсов М.В. История социальной работы в России. – М., 1999.
5. Холостова Е.И. Генезис социальной работы в России. – М., 1995.

Розділ V. Церковна, державна, світська соціальна допомога в XIV – першій половині XVII ст.

1. Розвиток монастирської системи допомоги та підтримки нужденних

Хоч Україна в цей період ще не входила до складу Московської держави, але буде приєднана до неї вже в наступному історичному періоді і на неї буде поширена також і система соціального захисту цієї держави. Тому корисним є знання про зародження і періодичні трансформації цієї системи.

Концептуальна схема (парадигма) допомоги та взаємодопомоги в Московії у зазначений період суттєво змінюється. Для неї характерні **три основні форми соціальної допомоги**: а) монастирська система допомоги, б) державна система захисту, в) перші світські прояви доброчинності (благодійності).

Починаючи з XIV ст. (другої половини), відбувається об'єднання земель навколо монастирів. Пов'язано це зі зміною характеру монастирського управління – починається переорієнтація життєдіяльності монастирів, які тепер ставлять перед собою, передусім, **розв'язання господарських завдань**. Це перетворює монастирі у самостійні **феодалні вотчини**. Монастирі-вотчини замінили ктиторські монастирі, які засновувалися князями та єпископами. Останні розвивалися понад 200 років і заклали основи «пансіонної» системи підтримки для чоловіків та жінок, коли новий чернець, зробивши певний майновий внесок, отримував у монастирі довічне утримання (пансіон).

Інститут удів у цей час отримує правове визнання. Це дозволяло вдовам доживати віку в монастирях з гарантованим забезпеченням. Багато заможних жінок (княгині, боярині) або їхні чоловіки спеціально будують монастирі для проведення решти життя в їх стінах. Постриги (у черниці) стали поширеним явищем серед жіноцтва, шлях до монастиря був відкритий для жінок усіх суспільних станів.

Ктиторські монастирі у цей період ще існують, але знаходяться зазвичай у містах, а монастирі-вотчини розвиваються за їхніми ме-

жами. Їхній інтенсивний розвиток пов'язаний з тим, що на початку вони були більш відкритими помічними системами для всіх бажуючих. Вони масово скуповували землі і ставали великими землевласниками, скуповувалися цілі села і навіть міста. Тим самим монастирі як суб'єкти допомоги та підтримки набували функції сильних, могутніх, тобто функції, які раніше мали лише князі. Не випадково на герць з татарами перед Куликівською битвою (1380 р.) від росіян вийшли два ченці – Пересвіт і Ослябя.

Селяни із задоволенням приєднувалися до монастирських маєтків, бо тут вони мали значно ліпші умови життєдіяльності – звільнялися від податків, від юрисдикції місцевої влади, від проїжджих княжих чиновників, яким треба було давати вози, коней, корми, провідників. Крім цього, на старості їм забезпечували притулок у монастирі зі статусом ченця, або «більця» (не посвяченого у ченці, але проживаючого у межах монастиря, під його захистом). Це було **своєрідним страховим полісом**, але для його отримання треба було зробити певний внесок у монастирську скарбницю.

Зрозуміло, що масовий наплив робочої сили робив монастирі багатими і сильними. Але їх багатство збільшували і **приватні вклади** у вигляді предметів культу, майна, земельних угідь. Вклади жертвувалися на **різних умовах**: поминання вкладників після смерті, годування від їхнього імені жебраків тощо. Існували й **особливі земельні вклади**, що дозволяли вкладнику отримати статус «більця».

Поступово монастирі-вотчини вводили **обов'язковий внесок** (дар) при вступі до монастиря у вигляді натуральних продуктів, власності, грошових внесків. З плином часу розмір цих внесків щораз зростав.

2. Формування державної системи захисту

Князь Дмитро Донський, повернувшись 1382 р. до Москви з Костроми і заставши її спаленою, заплатив 300 карбованців за прибирання і поховання понад 20 тис. трупів москвичів. Можливо, що цим фактом зафіксована одна з **перших форм громадських робіт**.

Масові лиха змушують шукати нові організаційні форми підтримки, нові форми суспільної самопомоги. Наприклад, Іван IV у боротьбі з епідеміями починає застосовувати «поліцейсько-

санітарні методи». З метою припинення їх поширення він організовує спеціальні застави.

Виникають відомства, які беруть на себе функції соціального захисту, тобто намічається тенденція до утворення державних реципрокних інститутів. У цілому, зосередження справ опіки в державних закладах почалося після утвердження династії Романових (1613 р.). Перші заходи (запровадження Аптекарьського приказу, Приказу побудови богоділень) все ще пов'язувалися із благодійною діяльністю царя та його оточення, а не рішенням перейти до системної суспільної опіки. Так, рішення Стоглавого собору (зібрання) про викуп полонених починає реалізуватися повною мірою лише тоді, коли з'являється Полонянничий приказ (подоба міністерства) 1668 р. Прикази стають провідною формою допомоги і захисту, а також контролю за церковним життям. Показовою тут є діяльність Приказу великого палацу. Його завдання – видача грошей монастирям і церквам з царської скарбниці. Прикази і чиновники (спочатку у вигляді дяка) приходять на зміну князівському особистісному захисту бідних.

Паралельно відбувалося зміцнення законодавства щодо державної опіки знедолених. Воно ставало мірилом вчинків, норм і вимог до опіки. Законодавство замінило собою княжі моральні імперативи на категорії державних зобов'язань, нормативів. За Івана IV (Грозного) закладаються традиції, коли верховна влада починає законодавчо втручатися у справи церкви, спочатку обмежуючи владу церкви, а пізніше і контролюючи її. Так, у Судебниках 1550 р. вперше ставиться питання про правомірність опіки церквою осіб, що не є «клієнтами церкви» – торговців, міщан. Цим особам (так званим більцям) забороняється жити в монастирях і підлягати їхній юрисдикції.

Законодавство, що формується, тісно пов'язане з проблемами бідності, соціальної патології, державного захисту нужденних. Як охоронна грамота потерпілим від пожежі 1560 р., з'являється указ про відстрочення виплати ними боргів на 5 років.

У зв'язку з тим, що проблеми жебрацтва монастирі-вотчини (які тепер переважали) не розв'язували, державна влада офіційно легалізувала інститут жебрацтва (воно перетворюється у певний спосіб життєдіяльності). І це в той час, коли у Західній Європі

з'явилася низка законів, що забороняли це явище. Це пояснюється традиційним стереотипом християнської поведінки в православ'ї (консерватизм), де милостиня розглядається як складова християнської культури. На Заході ж реформація церкви трансформує релігійну мораль. У протестантських і католицьких країнах Європи широко пропагується необхідність праці. Під захист закону потрапляють каліки, міські жебраки, а особи, що здійснили щодо них насильство, мають платити штраф: калікам – 4 алтини, московським міським жебракам – 8 алтинів 2 деньги.

Легалізація і захист професійного жебрацтва пов'язані були не тільки з відсутністю відповідної опіки, а й з тим, що в суспільстві під впливом християнського вчення склалися такі стереотипи поведінки, згідно з якими подаяння є один із способів у повсякденному житті прилучитися до таїнства церкви. Логіка цієї поведінки була приблизно такою. Любов до ближнього – основоположна заповідь християнства. Дотримання її потребує, передусім, подвигу співчуття (рос. – «сострадания») стражденому, а її першою вимогою визнавали особисту милостиню. Тобто любити ближнього – це, насамперед, нагодувати голодного, напоїти спраглого, відвідати в'язня у темниці. Людинолюбство на ділі означало жебраколюбство. Благодійність була не стільки допоміжним засобом суспільного благоустрою, скільки необхідною умовою особистого морального здоров'я: вона більше була потрібна самому благодійнику, ніж жебракові. Цілюща сила милостині полягала в тому, щоб, дивлячись на сльози страждальця, самому постраждати з ним, пережити те почуття, що називають людинолюбством. «До раю входять святою милостинею», – казали тоді. Благодійникові треба було на власні очі бачити людські злидні, які він полегшував, щоб отримати душевну користь; нужденний повинен був бачити свого благодійника, щоб знати, за кого молитися. Жебрацтво на Русі вважалося не економічним тягарем для народу, не болячкою суспільного порядку, а одним з головних засобів морального виховання народу, практичним інститутом моральності церкви.

Завдяки такому погляду на жебрацтво навколо церков і монастирів утворилися згодом цілі слобідки, де мешкали люди, головним джерелом існування яких стала милостиня. Люди інколи починали жебрати не тому, що несподівано потрапили в біду, а тому що це

було вигідніше, ніж сумлінною працею заробляти свій хліб. Жебраків було **кілька категорій**: «блаженні» – ті, що роздали своє майно і добровільно несли хрест терпіння і покірливості «заради Христа»; «юродиві» – віщуні, ясновидці, всупереч з нинішніми уявленнями зовсім не божевільні, частіше за все симулювали безумство; «немічні» – сліпі, старі, справжні душевнохворі; «гультаї» – ті, що бродяжили для свого задоволення або укривалися від влади.

Система державного контролю і підтримки здійснюється у різних напрямках, у тому числі і шляхом **регулювання цін на хліб** у період масового голоду. До таких заходів вдається цар Борис Годунов 1601 р., коли в Усольському повіті різко зростають ціни на хліб, вводяться державні тверді ціни. Передбачалися каральні заходи стосовно осіб, що укривали хліб або підвищували ціни проти установлених.

У 1603 р. виходить указ, що дозволяє **«відпускати на волю»** під час голоду «рабочіє сем'я» (кріпаків) на прокорм без оформлення відпуску назавжди. Соборний звід законів 1649 р. закріплює його і вносить доповнення – дозволялося оформляти грошовий борг у рахунок майбутнього відпрацювання, дозволена відстрочка збіднілим від одного до трьох років, причому, на відміну від «Руської Правди», коло осіб тут соціально не обмежується. Власне кажучи, з'являється **кредитна система**, яка давала змогу в період масового голоду фізично та економічно виживати працюючому люду.

Характерним стосовно цього є Указ 1662 р. У ньому йдеться про **годування службовців і взагалі убогих людей** у неврожайні роки. В Указі передбачено такі **превентивні заходи** щодо недопущення голоду: а) митрополитам і владі забезпечити продаж хліба зі своїх запасів; б) місцевим властям продавати з житниці хліб за твердою ціною, а не за спекулятивною; в) кому немає чим платити, роздавати хліб у борг під зобов'язання «щоб Божим і нашим людям від хлібної дорожнечі не померти з голоду». В Указі 1663 р. наказувалося боярам обов'язково **годувати холопів** (селян, слуг). У разі невиконання Указу передбачалося цим холопам надавати волю.

Система **«санітарно-поліцейських»** заходів проти поширення мору (епідемії) також підкріплюється указами та законами. При цьому відбувається організація інституту контролю, що включав штатних службовців. Їхнє призначення було в тому, аби сповіщати

населення про падіж худоби в усіх адміністративних одиницях, щоб м'ясо здохлих тварин не потрапляло на ринок і щоб закопували їх у спеціально відведених місцях, віддалених від поселень.

Переосмислення відбувається й у підходах до **допомоги вдовам і дітям**. Скарбниця (казна) бере на себе опікування тими вдовами і дітьми, чий чоловіки чи батьки загинули на державній службі. Це «пенсійне» право виражалось у формі роздавання «земель на прожиток». Так, цар Михайло Федорович 1634 р. видає Указ, згідно з яким дітям і вдовам загиблих під Смоленськом надавали земельні ділянки.

Держава як суб'єкт допомоги у першу чергу здійснює підтримку тих осіб, які стоять на захисті інтересів чинної влади. Тут простежується той самий механізм реципрокних зв'язків, **узаконення патерналістських** (від патернус – батьківський) відносин «ти – мені, я – тобі». На початку влада надає милість, а не здійснює законне право суб'єкта на підтримку, коли він потерпає за інтереси влади. Тобто не можна ще говорити про якусь систему державного патронату над службовцями (милість надавалася не всім, а вибірково).

3. Виникнення приватної благодійності

Саме у цей період починають здійснюватися **світські підходи** до підтримки та допомоги нужденним. Пізніше в літературі це отримало назву **приватна благодійність**. Вона виражалася у допомозі голодуючим, а також у заснуванні лікарень для бідних, їх лікуванні. Такого роду діяльністю займалися і колишні державні діячі, і духовні особи (колишній патріарх Никон). Наприклад, колишній хоронитель державної печатки А. Ордин-Нашокін, завершивши державну службу, подався у ченці, заснував лікарню, яку обслуговували ченці і він особисто. Никон, крім роздавання хліба та грошей, теж займався лікуванням неімущих хворих.

Якщо для державних службовців медична допомога була нагородою за вірність, мужність тощо, то в новій традиції, що зароджувалася, вона виступає як добродійна акція, як ідея християнського служіння ближньому. Наприклад, поміщиця Уляна Осор'їна у голодні роки розділила долю своїх селян, а також доглядала за хворими та немічними. Таку благодійність професор С. Зеньковський називає **«християнською соціальною роботою»**.

Імовірно, основний профіль такої благодійності даного періоду пов'язаний з підтримкою жебраків і лікуванням. Проте не менш важливим напрямком її був і **викуп полонених**. І тут можна говорити не про поодинокі акції окремих добродійців, а про масове явище.

Тенденції благодійності проявляються також і в організації благодійних товариств та установ. Перших до початку XVIII ст. в Європейській Росії було 4, у Прибалтійському краї – 3, у Привіслінському – 1; благодійних установ – відповідно 13, 8, 41. Більшість установ (54) призначалася для старезних, убогих, невиліковно хворих; дитячих було лише 3.

4. Особливості соціальної роботи у тогочасній Україні

Татаро-монгольські спустошення завдали непоправної шкоди Україні. Її суспільно-політичний розвиток ще довго стримувало поневолення іншими державами, а творчі сили виснажували чужинські впливи, війни, чвари. Та навіть за цих умов закладені з часів княжої Русі традиції благодійницької діяльності не були забуті. Українські князі Острозькі, Вишневецькі, гетьмани Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа знали нужди своїх співвітчизників, у критичних ситуаціях намагалися допомогти найбільш знедоленим. Зокрема, Петро Сагайдачний дарував гроші монастирям і храмам, визволяв з неволі полонених, турбувався про освіту і влаштування народних шкіл. Для скалічених на війні козаків влаштовував шпитали й робив грошові внески на їхнє утримання. Щедрі пожертви на церкви, школи, шпитали і друкарні робив також Іван Мазепа.

З'являються в ці часи в Україні й **нові елементи** в царині суспільної допомоги. Україна з XIV ст. перебуває в складі Литви і Польщі (після Люблінської унії 1569 р. – Речі Посполитої), тому **вирішальний вплив** на форми суспільно-економічного розвитку і на відносини допомоги мали взаємини українців з поляками, а через них – із Західною Європою.

Втрата незалежності, послаблення центральної влади руйнували створені у княжий період форми соціальної допомоги. Але за таких умов в українців завжди вступали в дію потужні **механізми самоорганізації** населення. Вчені умовно поділяють їх на дві групи. До першої відносять ті, що в тому чи іншому вигляді були пошире-

ні в інших світових спільнотах (общинно-вічова, цехова організації, міське самоврядування в межах Магдебурзького права тощо). До **другої** – національно-самобутні форми (козацьке самоуправління в межах козацької автономії, братства).

Перед лицем чужинської загрози, в умовах тривалої бездержавності на українських землях існували і зміцнювалися загалом демократичні, гуманні для свого часу звичаї, традиції, форми соціального буття. В основі ладу, що утворився на Наддніпрянщині після революції 1648 р., лежала **соціальна рівність**. Кожен здоровий чоловік міг вступити до Запорізького війська, користуватися козацькими правами й свободами. На думку акад. Д. Яворницького, «запорізька громада доходила до повного ідеалу рівності, не відомої ні в давньому світі, ні в середніх, ні в нових віках; пануюче тут начало рівності проходило скрізь: під час загальних зборів, при виборах військових старшин, при управлінні січовому, при управлінні паланковому, в усіх запорізьких школах, при загальній трапезі, при поділі майна і в приватному житті по куренях». За переписом 1654 р., половина населення території Запорізького війська належала до козацького стану, половина – до міщанського (поспільства). Але між різними соціальними верствами не було гостро виражених меж.

На берегах річки Самари в Подніпров'ї, у Трахтемирові під Каневом, у Лебединському монастирі поблизу Чигирина, при Левківському храмі біля Овруча – скрізь по Україні були благодійні заклади для поранених і старих вояків Запорізької вільної республіки – шпитали. Було їх, як свідчать джерела, у Ніжинському полку – 138, у Чернігівському – 118, у Лубенському – 107, у Переяславському – 52, у Полтавському – 42, у Миргородському – 29 і т. д. Це були водночас і лікарні, і притулки, і громадські осередки для тих, хто не міг вже тримати зброю і працювати, про кого дбало тогочасне українське суспільство.

Багато українських міст у Литовський період отримали **Магдебурзьке право**, яке давало городянам значну самостійність і незалежність від державної влади. Міська рада поряdkувала всіма справами міста, громада обирала бургомістра. Ремісники кожного фаху об'єднувалися в громаду, що звалася «цехом» або «братством». Кожне братство врядувало справами своєї громади і мало свою скарбницю, з якої надавали допомогу своїм членам і брали гроші на

спільні справи. У наступні століття міщани почали формувати на зразок цехових **релігійні православні братства**. Вони були специфічним різновидом громад, які брали активну участь у розв'язанні багатьох соціальних проблем своїх членів і тогочасного українського суспільства. Існує думка, що їх діяльність пов'язана з давніми звичаями «братчин», коли зібрані на громадських трапезах засоби йшли на добродійні цілі. Зародившись як **релігійно-національні організації православного міщанства, братства виконували переважно просвітницькі й політичні функції** (протидіяли полонізації, католізації українців).

Найстаріше Львівське братство було створено 1439 р. Згодом вони з'явилися в Острозі, Галичі, Кам'янці-Подільському, Києві, Кременці, Немирові, Луцьку, Вінниці та багатьох інших містах України. Спочатку це були замкнені осередки **заможних міщан**, а згодом привернули на свій бік українські шляхту, духівництво і простий люд. Важливу роль вони почали відігравати з **другої половини XVI ст.**

Братства приділяли значну увагу і **питанням соціальної допомоги та підтримки населення**. Кожне братство на власні кошти утримувало «шпиталі», де жили бідні, старезні, немічні братчики, заклали «шпиталі» (притулки) і для міської бідноти. У передмістях Львова місцеве братство відкрило чотири лікарні. Київське братство мало свою школу і «шпиталь для людей вбогих, уломних (скалічених), старих, як духовних і цивільних, так і лицарських». З братських кас надавали допомогу зuboжілим міщанам, тим, хто не міг сплатити борги, позичали значні суми під заставу цінних речей, утримували бідних, учнів. Брали участь у похованні померлих, оплачували службу Богу за їх душі. Крім членських внесків, до фондів братських надходили кошти й у вигляді прибутків від господарсько-торгової діяльності, добровільних пожертвувань, заповітів, дарунків і вкладів братчиків, а також пожертвування української знаті – нащадків князів, гетьманів. Поширювали свою діяльність і на **школи**, які відрізнялися від інших своєю демократичністю – тут мали можливість навчатися діти батьків різних майнових станів, у т. ч. сироти. На братські кошти утримувалися й опікувалися бідні діти.

Основний тягар соціальної допомоги на селі здійснювався **громадою**. Цьому сприяли особливості общинної організації сіль-

ського життя в Україні. Тут довго зберігалися традиції народного віча. Традиція колективно вирішувати широке коло питань господарського і суспільного життя набула розвитку у селянській громаді, однією з визначальних рис якої стало самоврядування. У XVI-XVIII ст. громада, зберігаючи певну спадкоємність з давньоруською громадою, відіграла роль станової організації селянства, що регулювала усі аспекти його життєдіяльності. При цьому вона була, з одного боку, пережитком середньовічного укладу, а з другого – демократичною організацією, яка згуртувала селян у боротьбі за свої права, за соціальний захист.

У цій формі самоуправління важливу роль відігравали громадські ради, сходи, суди, діяло звичаєве право, прості процесуальні норми, включаючи обрання і призначення посадових осіб. До їх функцій входив і розгляд соціальних питань. **Громада несла відповідальність за всіх її членів, особливо за убогих, жебраків, волоцюг**. Згідно зі статутом, вона була зобов'язана утримувати убогих, а панський двір мав дбати про забезпечення їх певним заробітком, видачу готівки для придбання найнеобхіднішого.

Люди з різних причин опинялися на найнижчому соціальному щаблі. Найпоширенішими були втрата землі, худоби через надмірне оподаткування або лихварські махінації, стихійні лиха (неврожай, повені, пожежі), особисті вади (пияцтво, марнотратство, лінощі), трагічні випадки (каліцтво, втрата годувальника тощо). Щоб не потрапити у залежність до лихварів, члени громад створювали позикові каси, де зберігався «на чорний день» недоторканий запас збіжжя.

У будь-якому випадку керівники громади мали організувати **притулок убогим** (у спеціальному будинку або вільних хатах). Старцям, а також збіднілим сім'ям односельців допомагали **харчами** напередодні свят, особливо Великодня і Різдва. Заборонялося їм ходити на жєбри в інші села, оскільки це впливало на репутацію громади. Водночас стимулювалося **благодійництво**. Наші предки вірили, що за обдарування бідних, скривджених віддасться на небесах, а в земному житті буде краще вестися в господарстві. Подекуди існував звичай, за яким заможні люди дарували бідним, особливо вдовам, ягня або теля, цінні речі, продукти. Найчастіше це робилося в межах сусідських і родинних зв'язків.

Невідмовною була громадська допомога погорільцям. З її коштів громада або з власних запасів заможні селяни допомагали потерпілим одягом, харчами, насінням, будівельними матеріалами, оперативню влаштовували толоку для зведення житла.

Особливу турботу проявляла громада про сиріт і вдів. Таке ставлення впливало з християнської моралі: скривджених долею ніхто не смів ні в чому неволити чи принижувати. Аж до ХХ ст. кожне велике село мало сирітську раду і сирітського суддю, які через опікуна дбали про долю своїх підопічних. У виборі опікуна для сиріт вирішальна роль належала родині, але не менш важливою була й громадська думка. Бралися до уваги не тільки ступінь родинного зв'язку між сиротою та опікуном, а й риси характеру останнього, його вік (не менше, ніж 25 років), ділові якості. Основним критерієм при цьому було його вміння вести господарство, бо від збереження і примноження спадку сиріт залежала їхня подальша доля. Якщо сироти не мали родичів, а серед чужих не знаходилося опікуна, то залишене майно громада оцінювала і продавала. За відсотки від вирученої суми призначали опікуна, який доглядав дітей до повноліття. Кожна громада була зобов'язана мати свій фонд убогих і сиріт (хоч це траплялося не часто). При потребі громада шукала кошти з внутрішніх резервів (продаж власного майна, лісу, штрафи тощо), залучала для допомоги церкву.

На відміну від Росії, де церква спиралася на світську владу й навпаки, в Україні вона не залежала від державців, а залишалася «справою громади». У ХVІІІ ст. вона набуває характеру демократичної установи. Матеріально церква живе переважно за рахунок коштів парафіян, які беруть участь у вирішенні питань, пов'язаних з використанням пожертвувань, призначенням священиків, служителей, їх оплатою. Тому українська церква поступово перетворилася на духовний центр, що поєднував у собі храм, школу і шпиталь. У храмові дні (празники) біля церков влаштовувалися громадські обіди, обдаровування старців, калік, сиріт. Заохочувалася милостиня і в інші дні.

Значну благодійну діяльність провадили також монастирі. Крім релігійної і просвітницької діяльності, вони розвивали різного роду ремесла, садівництво, городництво, надавали притулок і допомогу старцям, осиротілим, потерпілим від лиха.

5. Основні тенденції в царині соціальної роботи в Західній і Центральній Європі

Тут цей період пов'язаний з розпадом феодального ладу і зародженням капіталістичних відносин, переходом до культури нового часу. З епохою Відродження (ХІV-ХVІ ст.) в Європі розпочалося поширення ідей гуманізму, в питаннях суспільної допомоги все частіше проглядаються не тільки релігійні, а й світські мотиви. Людина починає розглядатися як найвища цінність.

Общинні традиції плавно переростають у досить ефективні муніципальні зв'язки, виникає нова організаційна форма допомоги нужденним – гільдії. Ці об'єднання взаємодопомоги населення (економічні, політичні, релігійні) в період раннього феодалізму (середньовіччя) в Західній Європі відігравали значну роль у суспільному житті. Як одна з форм нової системи допомоги, вони надавали благодійну підтримку своїм членам, утримували лікарні, під час голоду розподіляли харчі, надавали притулок знедоленим. Іншою формою стали приватні фонди, створювані на пожертви філантропів (благодійників), які організовували притулки, лікарні, надавали допомогу на поховання померлих. Допомога є індивідуальною, крім церковних, з'являються світські соціальні заклади.

Але ці заходи не могли врятувати від бідності і голоду всіх нужденних. Розорення селян, масове зубожіння населення призводить до бунтів, повстань, бродяжництва, правопорушень, жебрацтва здорових людей. Прояви милосердя починають адресуватися тим, хто дійсно не може жити власною працею. Згодом протестантизм, який виник у Європі в ХVІ ст. (під час Реформації), остаточно змінив ставлення до праці і бідності. Його основною ідеєю і ціннісним критерієм стає праця, яка оголошується божественним покликанням, а лінощі й неробство оголошуються соціальним злом.

У зв'язку з цим змінюється статус особи, яка потребує допомоги. Для християнської традиції, яка продовжувалася в ХІІІ-ХІV ст., характерною була ідеалізація бідності й жебрацтва. Жебраки, нужденні для суб'єктів допомоги були Божі люди, а не відкинуті суспільством особи.

* Муніципальний – той, що стосується місцевого, переважно міського самоврядування.

Проте, незважаючи на моралістичні проповіді і допомогу, яку продовжують надавати церква і громадськість, у наступні століття бідність стає принизливою. Звеличення бідності замінюється звеличенням багатства. Ставлення до бідних, волоцюг, жебраків набуває негативного характеру, їхнє становище розглядається як породження власних лінощів і бездуховності.

З XVI ст. в соціальну сферу починають втручатися уряди європейських держав, оскільки внаслідок війн, голоду, епідемії кількість бідних і безпритульних невпинно зростає, і вони починають становити загрозу стабільності суспільства, породжувати страх і незадоволення населення. По всій Європі з'являються закони і укази про заборону жебрацтва і бродяжництва. Так, в Англії 1531 р. запроваджено ліцензування убогих, жебрати дозволялося лише старим і калікам. У Німеччині Генрихові закони про бідність 1536 р. класифікують убогих, після чого «незаконні» старці та волоцюги притягаються до суду. Допомога надається лише зареєстрованим убогим та інвалідам. Здорових дорослих примушують до роботи, дітей – до навчання (поділ клієнтів соціальної допомоги на «хороших» і «поганих»).

У XVII ст. після того, як фіксування і контроль нужденних не принесли очікуваних результатів, у більшості країн Європи поширюються соціальні установи закритого типу. У них виховання і корекція поведінки здійснювалися через релігію, регламентоване життя і працю. Тому XVII ст. з погляду соціальної допомоги називають століттям «великого ув'язнення». По всій Європі створюються загальні шпиталі, робітні, арештантські будинки, в яких клієнти утримуються поза їх бажанням. Застосовується і депортація на інші континенти – в колонії (Австралія). Переважає песимістичне бачення людини (вроджена гріховність), відсутня віра в її сили й добро.

Одними з перших у Європі установ закритого типу (ізоляторів) були **робітні доми** для здорових жебраків у Англії (poorhouses), де був введений найсуворіший трудовий режим. Вважалося, що праця під страхом покарання стане найефективнішим шляхом викорінення жебрацтва. Перший робітний дім під назвою Бридвел було відкрито в Лондоні 1557 р. з ініціативи короля Едуарда VI та Лондонського єпископа Н.Ридлі. У 1575 р. створення подібних закладів із розрахунку по одному в кожному графстві було закріплено законодавчим актом, і незабаром їх з'явилося близько 200. Лондонський Бридвел являв

собою майстерні з тюремною дисципліною, що добре охоронялися і знаходилися під постійним наглядом. Майстерні були під контролем ремісничих гільдій, а харчування ув'язнених було поставлено в залежність від результатів їхньої праці. Нероб направляли працювати на рудники й у пекарні на фізично важких роботах.

Однак ідея виправлення волоцюг працею в Англії не була успішною в першу чергу з причин економічних. Країна переживала в цей час економічний спад, високий рівень безробіття не дозволяло забезпечити роботою усіх ув'язнів, що не дозволяло виконувати поставлені перед ізоляторами завдання. Ідею було реанімовано на певний час у період економічного підйому середини XVII ст., коли з'явилися робітні доми під новою назвою (workhouses) переважно текстильного профілю. У XVIII ст. кількість їх знову сягнула 200. Наприкінці XVI ст. подібні виправні заклади були створені в Голландії. Два з них функціонували в Амстердамі. Один з них був призначений для чоловіків, де вони обробляли бразильське дерево, а другий – для жінок і дітей, які займалися прядінням і шили одяг. Працювали ув'язні групами, а робота їхня оплачувалася. Виділявся спеціальний час для молитов і читання духовних книжок, а термін ув'язнення був обмежений 8-12 роками. Порушники ж режиму жорстоко каралися. Наприклад, утримувалися в окремих камерах, що постійно наповнювалися водою. У камері знаходилася помпа і ув'язнений мусив неперервно відкачувати воду, щоб не втопитися. Голландський досвід організації діяльності робітних домів був взятий за взірць у Німеччині, де вони створювалися в найбільших містах протягом XVII і XVIII століть. Тут кожен із ізоляторів мав свою фахову спеціалізацію (прядіння, ткацтво, обробка дерева, шліфування оптики), вартість виконаних робіт чітко вираховувалася і виконавцям виплачувалася її чверть.

У католицькій Франції перші спроби ізолювати паризьку голоду було зроблено на початку XVII ст. під час правління Марії Медичи, коли для цього було створено три шпиталі. Спеціальним декретом (1611 р.) було заборонено жебрати в Парижі, жебраків зобов'язали негайно знайти собі роботу або з'явитися в один із створених шпиталів. Вулиці Парижа опинилися під постійним наглядом поліції, і врешті-решт голод загнав жебраків до шпиталів – 1616 р. їх набралось 2200 осіб. Жінок, які продовжували жебрати, прилюд-

но шмагали батогами, їм голили голови, чоловіків кидали до в'язниць. Було заборонено подавати милостиню під загрозою суворого покарання. У місті було створено спеціальні загони варти для боротьби з жебрацтвом, а за спіймання волоцюги призначалася винагорода.

Створені в Парижі шпиталі отримали назву «загальних». Незважаючи на назву, це були не медичні заклади, а звичайні адміністративні структури, які існували поруч з іншими органами влади і які мали право самі, не звертаючись до суду, виносити рішення та вироки і самі ж їх виконувати. Французькі ізолятори бідноти суттєво не відрізнялися від робітних домів в інших країнах Європи. Тут також здійснювалися диференціація клієнтів за віком і статтю (шпиталі для чоловіків, жінок і дітей, хворих). Так само ув'язнені (крім важко хворих) мали працювати «від світанку до смерканку». Існувала й фахова спеціалізація шпиталів і в'язнів. Виплата заробітку теж була частковою (чверть заробленої суми, решта йшла на користь шпиталю). Невиконання норми праці каралося зменшенням харчового раціону, а за кількаразові порушення режиму належало ув'язнення в темниці і вигнання зі шпиталю. Незважаючи на в'язничний характер режиму шпиталів, направлення до них вважалося **благодійним актом**, і розраховувати на нього могли лише паризькі злидарі, «чужих» належало карати і виганяти з міста.

У 1656 р. було підписано спеціальний декрет про утворення Загального шпиталю в Парижі. Він став єдиним органом управління для кількох вже існуючих закладів (шпиталів, притулків, виправних будинків та ін.). Цікаво, що Загальний шпиталь був безпосередньо підпорядкований королю і не був підвладний церкві. З того часу кількість закладів у складі Загального шпиталю, а також чисельність його клієнтів щороку зростали. Наприклад, лише чисельність клієнток виправного будинку для повій збільшилася від 2300 осіб у 1666 р. до 4000 осіб у 1679 р. Загальна ж чисельність ізолюваних у Загальному шпиталі протягом чотирьох років досягла 5-6 тис. осіб (один відсоток населення столиці), а наприкінці XVII ст. становила вже 10 тис. осіб. Невдовзі мережа шпиталів вкрила всю Францію, оскільки едиктом короля 1676 р. приписувалося влаштувати загальний шпиталь у кожному місті королівства. У другій половині XVIII ст. їх нараховувалося вже 32.

І хоч утворені в різні роки і в різних країнах Європи робітні дома мали певні національні особливості, усі вони мали два головних призначення: 1) вилучення із суспільства нічим не зайнятих гультьяїв і профілактика заворушень та бунтів з метою утримання соціального миру та рівноваги; 2) використання дешевої робочої сили ув'язнених.

Залишки цих радикальних змін у сфері суспільної допомоги будуть існувати в Європі протягом наступних століть, хоч соціальні революції, прогресивні суспільно-політичні течії будуть вимагати змін. Вже у XVIII ст. закриті заклади стають предметом розслідувань деяких урядів, піддаються критиці з боку гуманістів. Останні відвідують їх та інформують громадськість про жахливі умови утримання в них.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Як відбувався розвиток монастирської системи допомоги та підтримки нужденних у Московській державі XIV-XVIII століть?
2. Які заходи уряду можна вважати початком формування державної системи захисту в Московській державі?
3. У чому полягала державна політика стосовно жебрацтва в Московії, яке було моральне обґрунтування ставлення суспільства до жебраків, і як воно сприяло поширенню жебрацтва?
4. Які Вам відомі законодавчі акти і поточні заходи царського уряду в період, що розглядається, стосовно допомоги нужденним в екстремальних ситуаціях, сім'ям загиблих на державній службі?
5. Охарактеризуйте приватну благодійність цього періоду.
6. Що належить до традиційних і що до нових форм соціальної допомоги в Україні XIV-XVI століть?
7. У чому полягала самопомога у рамках козацької демократії?
8. Що собою являли українські релігійні братства, і які були основні напрямки їхньої діяльності?
9. Охарактеризуйте українську суспільну взаємодопомогу цього періоду і благодійну діяльність українських церкви і монастирів.
10. Які були основні тенденції в царині соціальної роботи в Західній і Центральній Європі цього періоду?
11. Яке було призначення робітних домів XVI-XVIII століть в Англії, Голландії, Франції? Опишіть умови утримання в них міської бідноти.

Рекомендована література

1. Бадя Л.В. Благотворительность и меценатство в России: краткий исторический очерк. – М., 1993.
2. Кузьмин К.В., Сутырин Б.А. История социальной работы за рубежом и в России. – М., 2002.
3. Лафарг П. Христианская благотворительность. – Одесса, 1995.
4. Мельников В.П., Холостова Е.И. История социальной работы в России. – М., 2001.
5. Попович Г. Соціальна робота в Україні і за рубежом. – Ужгород, 2000.
6. Фирсов М.В. История социальной работы в России. – М., 1999.

Розділ VI. Державна опіка у другій половині XVII – першій половині XIX століть

1. Утвердження державно-адміністративних підходів до суспільної та приватної опіки

Державно-адміністративна суспільна і приватна опіка в Росії склалися протягом майже двох століть (з XVIII по другу половину XIX ст.) і розвивалася у кількох напрямках. Формується адміністративна система допомоги нужденним, яка включала в себе певні територіальні інститути допомоги та підтримки, державні превентивні (запобіжні) і захисні заходи стосовно різних верств населення, підсилення законодавчої бази, що регулює відносини між різними суб'єктами, групами і державою. У розвитку адміністративної системи підтримки намічаються тенденції інституціональної системи допомоги, тобто через різні відомства – суспільні та приватні інститути (організації) захисту й опіки.

Адміністративна система допомоги нужденним починає формуватися у період руйнування старих державних зв'язків і господарських відносин. Під час правління Петра I (1689 – 1725 рр.) державне управління проходить три головні етапи: приказний (від «приказ» – відомство у державному управлінні Росії того часу) – 1682 – 1709 рр., губернський – 1710 – 1718 рр., колезький (від «колегія» – відомства державного управління в Росії введені Петром I замість приказів у 1717 – 1721 рр.) – 1719 – 1725 рр.

На першому етапі (приказна система) проблеми опікування тісно пов'язані зі секуляризацією (вилучення чогось з відання церкви) монастирських земель і реформуванням діяльності Монастирського приказу. Приказ взяв на облік усі володіння монастирів і духовних владик (ієрархів), поділив їх на дві категорії: доходи одних йшли на потреби монастиря, інших – у державну скарбницю. На початок XVIII ст. монастирські вотчини стають основними джерелами грошових, хлібних та інших доходів держави. Держава дедалі більше контролює діяльність церкви, спрямовуючи її кошти значною мірою на свої потреби (пов'язані переважно з веденням безперервних війн). Потреби соціальні фінансуються за залишковою засадою. Напри-

клад, 1708 р. військові витрати становили 1 286 384 крб., а витрати на освіту, опіку та охорону здоров'я – 55 519 крб.

Богодільним жебракам фінансова допомога надається постійно, а лише з 1706 р. починається опікування дітей, вдів військовиків, але витрати на них були у 2-3 рази меншими, ніж на жебраків.

Якщо роль духівництва у справі соціальної опіки стає щораз більше підвітною та регламентованою, то значення губерній (Росія була поділена на губернії 1708 р.) зростає. На них покладається організаційна, фінансова та законодавча відповідальність у справі суспільної опіки. З'являються укази про діяльність губерній, в яких вони зобов'язуються влаштовувати «гошпиталі» для інвалідів, старезних, позашлюбних дітей, причому губерніям належало самим фінансувати свої соціальні програми.

Петровські перетворення на початку XVIII ст. суттєво змінюють систему захисту і допомоги нужденним. У суспільстві змінюється підхід до людини. Якщо для середньовіччя характерне заперечення цінності особистості, пріоритет цінностей колективізму (порівняйте з радянським періодом), що закріплюється економічними засобами (общинна чи монастирська власність на землю, або під патронатом державних органів), то в епоху формування абсолютизму цінність людини розглядається з позицій її трудової вартості (тобто як робочої худоби). Ось чому за Петра I відбувається активізація політики боротьби з професійним жебрацтвом, підсилюється роль держави у соціальному захисті, розширюються заходи, скеровані на секуляризацію монастирських земель.

Петро I був першим російським самодержцем, що викорінював жебрацтво насильницькими методами. Обґрунтовував це він так: «Известно ему, Великому государю, что на Москве гулящие люди, подвязав руки и ноги, притворным лукавством просят на Христово имя милостыни, а по осмотру они все здоровы». Видано було цілу низку указів проти професійного жебрацтва (1691, 1694, 1712, 1718 рр.). Першими двома указами було заборонено жебрати тим, хто симулює каліцтво – «в нищенском образе и притворном лукавстве», за що таких людей били батогами на майданах і висилали в Сибір.

З початком XVIII ст. правова регламентація боротьби з жебрацтвом дещо змінюється. Висилка волоцюг поширюється і на жінок. З'являються органи контролю цієї справи у вигляді Монастирсь-

кого приказу, який мав спрямовувати (висилати) жебраків до місць приписки (Указ 1712 р.). Жебраків виловлювали і примусово віддавали на роботи (порівняйте з боротьбою проти «тунеядцев» в СРСР). Цікаво, що одночасно передбачено було і санкції проти тих, хто подавав милостиню: перший штраф 5 крб., другий – 10. Установлювалися штрафи і для осіб, у чиєму віданні перебували здорові жебраки: поміщиків, вотчинників, включаючи духівництво. Хоч милостиня як така не заборонялася, хочеш допомогти бідним – віддай гроші в богодільню, притулок, яких на той час було вже досить багато. Дозволялося старостам сіл і соцьким збирати жебракам «на хліб і на одяг» у тих селах, звідки вони вийшли, а за це, якщо вони «не убогі і не старезні», ті могли б свій «хліб відпрацювати».

Санкції до жебраків визначено було такі: впійманих вперше бити батогами, вдруге і втретє – таврувати та висилати чоловіків на каторжні роботи, жінок – до прядильних будинків, дітей – на суконний двір і мануфактури. «Амністії» не передбачалися нікому: ні старим, ні хворим, ні божевільним (щоправда, пізніше Петро I ввів «огляд дурнів»).

Політика секуляризації монастирських володінь передбачала не лише матеріальний, а й організаційний контроль діяльності церкви, у зв'язку з чим з'являється указ про регламентацію життя монастирів. У «Духовному регламенті» (1725 р.) вперше перед духовними особами ставиться питання про милостиню як суспільне зло, пропонується викоринити цей звичай: «Разсуди всяк благоразумный, сколько тысящ в России обретаются ленивых таковых прощакон, томкож тысящ не делают хлеба и потому нет от них приходу хлебного». Перед духівництвом ставиться завдання виявити ті сторони милостині, які провокують зростання професійного жебрацтва, і ті, що йдуть на користь суспільству: «добрый чин милостыни определить». Визначено нові напрямки діяльності церкви в царині суспільної опіки, будівництво при церквах «странноприимниц» (кімнат або будинків для ночівлі прочан) і «лазаретів» (шпиталів), де наказувалося збирати старезних («престарелых») і позбавлених здоров'я, що не можуть самі себе прогодувати.

У преамбулі Указу (1724 р.) про внутрішню регламентацію монастирського життя наводиться оцінка чернецького життя: «...что же прибыль обществу от сего во истину токмо старая пословица: ни Богу, ни людям, понеже большая часть бегут от податей и

от лености, дабы даром хлеб есть». Святійшому Синоду* (він перебрав на себе функції ліквідованого Монастирського приказу) було наказано: 1. Відставних солдатів, які не можуть трудитися, скеровувати до монастирів, їхню кількість визначати, виходячи з доходів монастиря, причому слід влаштовувати «шпиталі за регламентом» (утримувати в монастирях колишніх обер-офіцерів, унтер-офіцерів, рядових драгунів, солдатів, направлених Військовою колегією, було наказано Синоду ще царськими указами 1720, 1721, 1722 рр.); 2. Ченців призначати для «служіння» відставним військовим, зайвим ченцям, не задіяним на «служінні», виділяти монастирські землі, щоб вони їх обробляли; 3. Черницям «зайвим» замість ріллі належало зайнятися рукоділлям, «прядивом на мануфактурні заводи».

Але держава починає усвідомлювати свою роль і місію в справі ліквідації професійного жебрацтва і проведення профілактики цього явища, створення системи захисту та допомоги нужденним. Так, у Регламенті (статуті) головного магістрату (1721 р.) визначена роль поліції у справі суспільної опіки як одного із суб'єктів «соціальної політики». У розділі X підкреслено, що «поліція опікується жебраками, бідними, хворими, убогими, каліками, іншими неімущими, захищає вдів, самотніх, прочан, виходячи із заповідей Божих, виховує юних у цнотливій чистоті і праведних науках». У Регламенті ж зазначено основні інститути опіки: «смирительные (гамівні) дома», призначені для людей «непотребного» (непристойного) життя; «прядильні будинки» – для жінок непристойного способу життя, «гошпитали» (шпиталі) для опіки самотніх, хворих, скалічених, убогих, старезних обох статей; «сирітські будинки» – для убогих дітей, що залишилися без батьків, де їх утримували та виховували, «інші будинки від різних хвороб бідних лікують». Належало зазначені будинки побудувати у кожній губернії за рахунок земських (місцевого самоуправління) відрахувань.

В інструкціях магістратам* (1724) мовилося (§33) про необхідність навчання малолітніх дітей не лише заможних, а й бідних батьків. Школи мали бути організовані при церквах, а магістрати мали забез-

* Один з найвищих державних органів Росії в 1721-1917 рр. Відав справами православної церкви.

* Орган міського управління в Росії з 1720 р.

печити не лише навчання, а й опіку дітей. На магістрати покладалися призначення опікунів, а також контроль за їхньою діяльністю та нагляд за процесом виховання.

У §34 інструкцій підкреслювалося, що опікування бідних і старезних громадян покладається **безпосередньо на магістрати**. З цією метою вони мають бути влаштовані у міських богодільнях, а не жити, годуючись за рахунок милостині від громадян. Стосовно професійного жебрацтва, в §32 зазначалося, що гультьайський спосіб життя призводить до скоєння різних злочинів – злодійства, грабіжництва. Для запобігання цьому людей такого способу життя слід примушувати до занять ремеслом, різними роботами, мистецтвом.

Таким чином, за правління Петра I сформувалася досить розгалужена система соціального захисту. До неї входять:

- а) центральні органи – спочатку Патріарший і Монастирський прикази; від 1712 р. – Святійший Синод, а від 1724 р. – Камер-контора;
- б) міські магістрати;
- в) дідичі (поміщики) у кріпацьких селах;
- г) вйти (старости) і соцькі у поселеннях з вільним населенням.

Інститути опіки цього періоду можна умовно поділити на інститути соціального контролю та соціальної допомоги. До перших слід віднести гамівні і прядильні будинки, до других – шпиталі.

У зв'язку з прийняттям нового адміністративного зводу законів про губернії Катериною II організовано (1775 р.) спеціальний орган – **прикази суспільної опіки**. У кожній губернії створювався такий приказ під головуванням цивільного губернатора. Прикази суспільної опіки включали в себе як інститути підтримки, так і інститути контролю: народні школи, лікарні, сирітські будинки, аптеки, богодільні; будинки для невиліковних хворих, для душевнохворих, тривалих, гамівні.

Створені прикази, зазвичай, з метою розширення своєї фінансової бази займалися широкою **комерційною діяльністю**, утримуючи цегельні, черепичні заводи, крамниці, заїжджі двори тощо. Пошуки належної системи фінансування приказів суспільної опіки тривали до 1810 р., коли вони перейшли під юрисдикцію Міністерства поліції, а пізніше Міністерства внутрішніх справ. Саме тоді фінансові потоки набули **організованої форми**. Ці міністерства стимулювали прикази

до збільшення і накопичення фінансових засобів, дозволяючи їм ведення господарських і майнових операцій (здавання в оренду крамниць, будинків, кузень, млинів, садів, городів тощо; заохочення до видобутку торфу, розпилювання колод, дров; відкриття суконних фабрик). Дозволялися фінансові операції, надавалися фінансові пільги. Внаслідок цього, незважаючи на війни, епідемії, голодні роки, **капітали приказів безперервно збільшувалися**, становлячи 1810 р. 5,165 млн. крб., 1814 р. – 8,390 млн. крб., 1816 р. – 10,334 млн. крб., 1857 р. – 13,148 млн. крб.

Створюється і **організаційна структура** приказів, хоч єдиної адміністративної структури ще не було. Управлялися вони колегіально під головуванням безпосередньо губернатора. До складу правління входили засідателі сумісного суду, по одному від кожного стану: дворянства, купецтва, селян, при цьому ведення справ покладалося на одного з членів правління. Сучасники відзначали громіздкість і неоперативність цієї системи.

Можна констатувати, що на кінець періоду, що розглядається (за станом на 1862 р.), склалася певна **структура інститутів допомоги**: лікувальні установи (лікарні, будинки для душевнохворих); установи опіки (богодільні, інвалідні будинки для невиліковнохворих); навчально-виховні заклади (виховні будинки, сирітські будинки, училища для дітей канцелярських службовців); інститути пансіонерів*, місцеві благодійні товариства.

Суспільна опіка набула значного розвитку завдяки **трьом основним засадам**: а) самостійності місцевих благодійних організацій, б) залученню до управління місцевого населення і в) забезпеченню населення більш-менш достатніми грошовими засобами. Проте мала ця система і суттєві вади: **прикази розвивали діяльність на свій розсуд, опікування не було обов'язковим для всіх нужденних, а лише вибірково. Прикази не могли задовольнити потреби населення і не тільки через нестачу засобів і недосконалість адміністративно-господарської системи, цьому сприяла і погана слава закладів суспільної опіки.**

* Учні, які перебувають на повному утриманні в пансіоні.

2. Приватна доброчинність

Через зазначену неспроможність державних і церковних закладів задовольнити потреби населення у соціальній підтримці і допомозі ще у XVIII ст. починають розвиватися **інститути приватної доброчинності, відомчі інститути підтримки та захисту, благодійні товариства.**

Форма надання допомоги на перших етапах даного періоду була традиційною для християнської культури милосердя – пожертвування. Але тут виникали проблеми: часто-густо офірування були недостатніми або одноразовими, що не дозволяло, наприклад, відкрити якийсь тип закладу. Це викликало необхідність утворення товариств, організацій, які б дозволяли об'єднувати ресурси благодійників і скеровувати їх на найактуальніші потреби. Так з'являється **Рада імператорського людинолюбного товариства** (1816 р.), яка акумулює кошти окремих офіродавців. Об'єднані у такий спосіб кошти давали змогу розв'язувати актуальні завдання: спрямовувати їх до існуючих інститутів підтримки або, якщо були кошти, відкривати нові заклади.

Витоки згаданої Ради знаходимо у діяльності «**Благодійного товариства**», заснованого 1812 р. Олександром І. Програма товариства визначала, крім напрямків діяльності вже традиційної (наприклад, опікування бідних і хворих), допомогу постраждалим від нещасних випадків на вулицях, утримання особливих лікарень для терплячих від «прилипчивих» (інфекційних) хвороб, опіка над «спотвореними природою або пригодою», виховання глухонімих. Допомога Товариства мала як постійний, так і тимчасовий характер. Залежно від цього утворювалися і відповідні інститути. До установ, які надавали **постійну опіку**, належали: навчально-виховні, богодільні, безкоштовні і дешеві квартири; **тимчасову допомогу** надавали медичні, благодійні товариства, нічліжні притулки, їдальні (безкоштовні). Капітал Товариства постійно збільшувався: якщо 1816 р. він становив 642533 крб., то у 1855 р. – вже 1221300 крб. (нерухомість Товариства на той час оцінювалася у 1947 900 крб.).

Приватне опікунство поширювалося також на **просвіту та виховання**. Одним з перших у цій сфері було «**Виховне товариство шляхетних дівчат**», засноване 1764 р. У 1796 р. імператриця Марія Федорівна бере на себе керівництво його відділками, що сприяло

створенню цілої мережі інститутів виховання. До Товариства увійшли такі благодійні товариства: Імператорське жіноче патріотичне товариство, Московське благодійне товариство, Московське дамське опікунство бідними та інші. У 1854 р. різні установи цього профілю об'єдналися у **Відомство установ імператриці Марії Олександрівни**. На цей час вони мали такі напрямки діяльності: опіка немовлят, включаючи організацію ясел у багатьох містах; опікування дорослими, дітьми; опікування сліпими і глухоніми; організація закладів дівочого виховання та освіти; організація закладів виховання й опіки хлопчиків та юнаків; організація закладів опікування дорослими; організація закладів медичної допомоги.

Філантропічною діяльністю займалися і **масонські** ложі. Благодійність вважалася однією з найважливіших чеснот «вільних мулярів» однією з найважливіших форм доброчинності було **пансіонерство**. Своїм пансіонерам (а серед них були вдови, дівчата, студенти) вони виплачували щодвамісяці грошову допомогу (5-10 крб. на особу).

Усі форми та види тогочасної приватної благодійності можна звести у **три напрямки**:

- а) організація та фінансування інститутів (закладів) допомоги і підтримки;
- б) надання одноразової або постійної матеріальної та грошової допомоги (наприклад, П. Поміан-Пезаворіус з прибутку від видання газети «Русский инвалид» надавав постійну допомогу 1200 інвалідам війни 1812 р.);
- в) здійснення соціального патронажу (проведення заходів вдома) над певною категорією нужденних.

Самих же доброчинців можна поділити на **дві групи**. До першої належали ті, хто вважав, що благодійність має надаватися усім, хто просить допомоги. Представники другої вважали, що благодійність має бути лише вибірковою. Ідеолог цієї групи князь В. Ф. Одоєвський стверджував, що слід зрозуміти біль і потреби кожного з нужденних і задовольнити після цього саме ту нужду наскільки це буде можливо, хоч це значно важче і складніше, ніж кинути милостиню і відвернутися.

* Масонство – релігійно-етичний рух. Виник у XVIII ст. серед аристократії і буржуазії.

3. Основні напрямки суспільної опіки

Саме в цей період формуються державні підходи до проблем інвалідності, материнства й дитинства, а також соціальної патології: професійного жебрацтва, алкоголізму, проституції, дитячої бездоглядності.

Інвалідність. Спочатку державна участь у розв'язанні проблем, пов'язаних з інвалідністю учасників імперських воєн, полягала в організації для них **притулків**. Допомога надавалася переважно **матеріальна або індивідуально-медична**, коли спеціальним розпорядженням для знатних людей призначався спеціально виділений лікар.

Але створення Петром I величезної на той час регулярної армії і ведення ним безперервних загарбницьких воєн* (до них масово і першочергово залучалося українське козацтво) **різко збільшило кількість інвалідів**, у тому числі і з важкими формами інвалідності, та вимагало нових форм допомоги їм. Рішення було знайдено типового для царя-реформатора – використовувати **монастирі для опікування офіцерами та солдатами**, що не мали власної домівки, постригши їх у ченці (Указ 1722 р.). Для того, щоб закріпити за військовими-інвалідами вакансії ченців, цар заборонив спеціальним указом (1723 р.) постригати у ченці чоловіків інших станів. **Хлібне та грошове забезпечення** здійснювалося теж з монастирських доходів, диференційовано, залежно від чину вояка (наприклад, полковнику 1712 р. виплачували 892,73 крб./рік, а рядовому – 20,38).

Катерина II звільнила **монастирі від утримання воєнних інвалідів**, але з церковних і монастирських доходів вилучає 125 тис. крб. на утримання інвалідів війни, їхніх жінок і дітей, заснувала **інвалідні будинки** в Москві та Санкт-Петербурзі. Мережу цих будинків було розширено за правління Олександра I.

У 1814 р. були утворені Патріотичне товариство, одним із завдань якого була опіка хворих та поранених вояків, і спеціальний Комітет, котрий займався опікою поранених генералів, офіцерів та їхніх родин. Якщо вони були спроможні нести цивільну службу, їм надавалися **більш-менш високі посади** на державній службі (поліцейстерів, городничих, справників тощо). Призначені на посаду

* Підраховано, що за 36 років правління Петра I Росія мала лише 14 мирних місяців.

не позбавлялися пенсії. Покаліченим штаб-офіцерам і обер-офіцерам дозволялося видавати безкоштовно ліки в аптеках. Нижнім чинам «до смерті» виплачувався оклад, який вони отримували в своїх полках (у мирний час). Отже, держава шукає нові форми допомоги та підтримки на основі законодавчої регламентації, а не за рахунок руйнування монастирської системи опіки (як це робив Петро I).

У цей же час робляться спроби використовувати працю опікуваних воєнних інвалідів шляхом створення інвалідних рот (1796 р.). У них зберігався військовий регламент, а інвалідів використовували на посильних для них роботах. Проте ефективність «військових трудових формувань» такого типу не підтвердилася, і 1823 р. їх розформували.

Зміни стосувалися опікування не лише воєнних інвалідів. Ще за правління Петра I організуються перші будинки для душевнохворих. У період правління Катерини II вони вже стали обов'язковим елементом системи опіки в губерніях (тим самим відбувається руйнація найдавнішого православного інституту юродивих). На початку XIX ст. покладено початок опікуванню сліпими та глухонімими.

У 1806 р. Олександр I запросив до Санкт-Петербурга французького вченого, автора методики навчання сліпих В. Гаюї, який заснував тут цього ж року перший заклад для сліпих. У 1846 р. в Москві була відкрита перша богодільня для незрячих жінок. Опікуватися глухонімими теж почали з 1806 р. (раніше з ініціативи групи добровольців робота провадилася приватно). Тільки наприкінці XIX ст. ця діяльність набуває системності і оформлюється у певний напрямок суспільної опіки.

Цілеспрямована діяльність на захист і підтримку дітей почалася за Петра I. Він видає серію указів стосовно дитиновбивства незаконнароджених. Укази 1712 р. та 1715 р. були спрямовані на те, щоб захистити дитину і дати їй не лише право на життя, а й на прожиток (рос. «пропитание») і виховання. Останній указ передбачав певні засоби фінансування не тільки на дитину, а й на її вихователя: «приставленным на год денег по три рубли да хлеба по полуосьмине на месяц, а младенцам на день по три деньги».

Активізація опіки дітей намітилася за правління Катерини II.

До питання інфантициду в російському законодавстві знову повертаються у XIX ст. (зводи законів 1813 р. і 1845 р.). Тепер ви-

нуватці у вчиненому вже не підлягають смертній карі, а присуджуються лише до різних термінів каторжних робіт.

Соціального контролю і суспільної опіки вимагали проблеми такої соціальної хвороби, як проституція. У 20-і роки XVIII ст. з'являються перші будинки розпусти у Петербурзі. Крім того, існували зводницькі квартири, процвітала індивідуальна проституція. Як наслідок, з'являється величезна кількість байстрят, зростає рівень дитиновбивств, масовою хворобою стає сифіліс. Перші кроки щодо контролю за цим явищем зроблено, як не дивно (враховуючи її моральне обличчя), за правління Катерини II. Домовласникам заборонено віддавати приміщення під «промисел розпусти», порушників штрафували і саджали до гамівних будинків. Прийнято рішення: хворих на венеричні хвороби лікувати безкоштовно. Під час правління Павла I і Олександра I повії піддавалися жорстоким гонінням, їх висилали до Іркутська, на фабрики.

Так поступово склалися нові інститути, форми допомоги та підтримки нужденних. Росія прагне перейняти європейський досвід побудови системи опіки різних категорій знедолених, формування нових інститутів опіки здійснюється за рахунок руйнування колишніх парафіяльної і монастирської систем допомоги.

4. Вплив епохи Просвітництва на ідеологію та практику соціальної роботи в Західній Європі. Соціально-економічне становище робітників і перші фабричні закони

У XVI-XVIII століттях у Західній Європі сформувалася система державної благодійності у формі робітних домів-ізоляторів. Світські основи стають панівними, а церковна й приватна опіка сходять нанівець або підлягають контролю з боку державних інститутів. Позбавлення від бідноти вважалось панацеєю від соціальних проблем суспільства. Але створена система ізоляції була, з одного боку, глибоко антигуманною, а з другого, – економічно неефективною і обтяжливою для держави. Тому наприкінці XVIII ст. виникає нагальна потреба заміни цієї системи.

Першою ознакою прийдешніх перемін, які назрівали протягом усього XVII століття, була поява внаслідок революції 1640-1653 рр. в Англії «Акта про ліпше забезпечення свободи підданого й про

попередження ув'язнень за морями» (1679). Цим законом, крім іншого, вперше в кримінальній практиці вводилося поняття **презупції невинності**, хоч дія закону і була обмежена: звільнення заарештованого до суду відбувалося під значну грошову заставу, що не могли собі дозволити люди малозабезпечені.

XVIII століття, відоме в історії людства під назвою Просвітництва, ознаменувалося бурхливим розвитком **філософії**. Йому належать такі всесвітньо відомі імена, як Вольтер, Д.Дідро, І.Кант, Д.Юм, Г.Лессінг, Ж.Ж.Руссо, Б.Франклін та ін. В основу філософії епохи Просвітництва було покладено кілька принципових положень, і серед них – теорію «природних прав», притаманних кожній людині від народження. А перші зміни в суспільному житті започаткувала Велика Французька революція 1789-1793 рр., яка дозволила Установчим Зборам прийняти «Декларацію прав людини і громадянина» (1789). За цієї Декларацією, будь-яка людина розглядається як істота, від природи наділена природними і невідчужуваними правами («люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах»). До переліку «природних прав» були включені свобода, володіння власністю, безпека й опір пригніченню. Під свободою людини розумілося право «**робити все, що не завдає шкоди іншому**». Однією з основних ідей Декларації стала також ідея законності, яка базувалася на засаді: «**усе, що не заборонене законом, дозволене**». Введено було в практику і презупцію невинності.

Відбулися зміни і безпосередньо в існуючій системі опіки, яка полягала, як відзначалося у розділі V, у повній ізоляції жебраків і хворих від суспільства у робітних домах. Поступово суспільство починає усвідомлювати згубність такої практики хоч би тому, що біднота теж є людьми, особистостями. Тому їм слід надати повну свободу переміщення в соціальному просторі. Перетворившись у джерело дешевої робочої сили, вони нададуть поштовх розвитку промисловості і торгівлі. Кожна здорова людина повинна заробляти на життя власною працею, бо якщо вона отримує на прожиток не працюючи, то забирає його у працюючих. **Обов'язок держави перед кожним з громадян – усунути перешкоди, які могли б утискати його свободу. Висновок напрашувався сам собою: слід відмінити ізоляцію як символ абсолютного примусу.**

Окрім моральних міркувань, додавалися й економічні аргументи не на користь ізоляторів. По-перше, проти них категорично виступали підприємці, власники мануфактур, бо робітні дома з їхньою дешевою робочою силою створювали їм конкуренцію і позбавляли робочих місць вільних робітників. По-друге, продуктивність праці в місцях ув'язнення завжди виявляється дуже низькою.

Яке ж місце відводилося нужденним? За критерії тут на зламі XVIII і XIX століть береться поділ останніх на «**бідних здорових**» і «**бідних хворих**». Перші, оскільки можуть трудитися, є позитивний соціальний елемент, який можна скерувати на благо держави. Натомість хворий – негативний елемент суспільства, чистий споживач. Отже, здорові зобов'язані працювати, але не примусово, а вільно, підкоряючись лише тиску економічних законів та необхідності вижити і не вмерти від голоду. Хворі ж потребують повної і всебічної допомоги. Стає зрозумілим, що хоч в опіці убогих і немає жодної раціональної необхідності, проте **благочинність є першим і абсолютним обов'язком суспільства**, оскільки саме вона – умова його існування. Не опікуючись убогими, суспільство прирікає себе на самознищення.

Але тут виникало запитання: хто і в якій формі має опікуватися хворими? Суспільну підтримку знайшли тоді судження французького економіста Дюпона де Немура, який доводив, що будівництво та утримання великих шпиталів буде дуже недешевим, тому допомогу слід розподіляти безпосередньо між родичами хворих, що дасть потрійну вигоду. По-перше, вигода **емоційна**: родина не перестане відчувати жалість до хворого, хоч би й бачила його щодня. По-друге, вигода **економічна**: відпадає потреба надавати хворому дах і харчування, оскільки вдома вони будуть забезпечені. По-третє, вигода **медична**: вдома хворий отримає ретельніший догляд, до того ж він буде позбавлений гнітючого видовища шпиталю (своєрідного «храму смерті»). Виходячи з наведених міркувань, під час Французької революції, принаймні на початкових її етапах, ідеї централізації системи благодійності і зведення великих шпиталів були відкинуті, перевагу було надано допомозі хворим удома.

Щоправда, ідея лікування хворих за місцем мешкання відразу ж зіткнулася з неподоланими проблемами: по-перше, вона не давала шансів на успішне лікування епідемічних хвороб, по-друге, виникала проблема достатнього забезпечення хворих медичним персоналом.

Спеціальна комісія французької Академії наук запропонувала 1788 р. нову засаду будівництва лікарень, згідно з якою лікарня складалася з окремих лікарняних павільйонів, що знаходилися на достатній відстані один від одного і де б лікувалися хворі з різним характером хвороб. Ідея ця була реалізована лише 1846 р., а побудована тоді лікарня стала зразком для лікарняних закладів у Західній Європі та США.

У такий спосіб практика утримання суспільством лікарень реабілітувала себе, але вже на новому витку розвитку. Було доведено, що без лікарень не обійтися принаймні з двох причин: по-перше, вони необхідні хворим-одинакам, також у випадках заразних, важких і складних хвороб, з якими лікарі не стикаються у повсякденній практиці; по-друге, лікарня має бути необхідним засобом захисту – здорових людей від хвороби, хворих від некваліфікованої практики, одних хворих від інших.

Реформування ж системи ізоляції суспільства відбувалося як у Франції, так і в Англії поступово. На першому етапі (1760-1785 рр.) мета її ліквідації навіть і не ставилася, йшлося лише про удосконалення ізоляторів як джерел інфекцій, хвороб, бруду і пороків. Робилася спроба місця ув'язнення (робітні та гамівні дома, шпиталі) найщільніше ізолювати, зробити їх і повітря навколо них чистішими. Згідно з королівським указом 1768 р., по всій Франції було засновано 80 закритих будинків опіки жебраків для утримання усіх підозрілих за рахунок Його Величності, які за своєю організацією та призначенням мало чим відрізнялися від шпиталів загального типу. До них направлялися: 1) волоцюги і жебраки, засуджені до ув'язнення; 2) повії, що супроводжували військо; 3) приватні особи, затримані за наказом короля; 4) божевільні, включаючи тих, чиє утримання оплачуватиметься. За свідченням сучасників, у закладах «нового типу» панувала та ж сама убогість, те ж саме змішування всіх і всього, те ж саме неробство, що й у закладах Загального шпиталю. Від поганої їжі, скупченості, неробства нещасні ув'язнені швидко гинули одне за одним.

В Англії в цей період відбувався подібний процес. Тут за проектом Купера було створено 1765 р. низку закладів-ізоляторів у сільській місцевості, де під наглядом шляхти й духівництва утримувалися жебраки. Були вони трьох типів: лікарні для хворих злидарів, майстерні для здорових і виправні будинки для тих, хто ухиляється від роботи. Але вже на початку 1780-х років більшість з цих закла-

дів було закрито, а меншу частину перетворено в шпиталі для старезних і хворих. Спеціальним Актом парламенту «Про найліпше забезпечення і зайнятість бідняків» в усіх парафіях призначалися наглядачі за біднотою, які управляли робітними домами, а також інспектори з контролю та організації справи в них. Направлення жебраків і в робітні дома, і в шпиталі давав інспектор. Здорові жебраки, однак, туди не направлялися – їм слід було якомога швидше надати посильну роботу. Інспектор був зобов'язаний також перевіряти, чи надана робота оплачується в належний спосіб.

У другій половині 1780-х років практика ізоляції людей певної поведінки і способу життя обмежується (другий етап реформування). У Франції розпорядженням Міністерства внутрішніх справ частина ув'язнених була звільнена після 1-2-річного ув'язнення, а саме ті, хто не скоїв чогось такого, що могло би викликати суворе покарання за чинними законами. Не підлягали звільненню божевільні, чий стан не дозволяв їм «правильно поводитися в суспільстві» або ж чия «буйність являє небезпеку для оточення». Таким чином, практика ізоляції надалі вже не поширюється проти всього, що стосувалося порушень моралі, сімейних конфліктів, вільнодумства в його «легких» формах, але зберігалася для божевільних і жебраків. Та й в утриманні в ізоляції божевільних наступили суттєві зміни. Ізоляція стала виконувати дві основні функції: функцію суто медичну, лікувальну і функцію «виключення із суспільства». У той же час, ізоляція вже не ототожнюється з повним позбавленням свободи божевільних. Ставилася завдання дати душевно хворим можливість заспокоїтися, ні до чого їх не примушуючи, бо постійне придушення викликало в хворих у відповідь лише негативні реакції: насильство, буйство, лють, розпач. Наприкінці XVIII ст. шляхом проведення реформи в утриманні душевнохворих лікарем Ф.Пінелем було створено поблизу Парижа прообраз спеціалізованої психіатричної лікарні. Тут вперше було відкинуто застосування насильства до хворих (побиття, голод, наручники, ланцюги), яке систематично і комплексно використовувалося до сих пір, введено лікарняний режим, лікарські обходи, лікувальні процедури, трудотерапію. Хворий отримав повну свободу пересування всередині ізолятора (до того часу не міг виходити зі своєї камери). Досвід Франції в лікуванні та утриманні душевнохворих став поширюватися в інших країнах вже на зламі XVIII і XIX століть.

Третім етапом (1789-1793 рр.) завершилася повна реорганізація системи ізоляції у Франції. Згідно з «Декларацією прав людини і громадянина» (1789), де записано: «Законом мають допускатися лише покарання явно і суворо необхідні, і ніхто не може бути покараний інакше, ніж за законом, прийнятим й оприлюдненим до скоєння злочину і застосованому в установленому порядку», система ізоляції в цій країні позбавлялася більшості своїх клієнтів. Зберігалося лише тюремне ув'язнення, де утримувалися засуджені злочинці та божевільні. У розвиток згаданої Декларації французькими Установчими Зборами у березні 1790 р. у Франції була прийнята низка декретів. Згідно з ними, протягом півтора місяця мали бути звільнені усі особи, що утримувалися в ув'язненні у фортецях, у гамівних та арештантських будинках, якщо вони не засуджені судом або не були туди запроторені з приводу божевілля. Божевільні мали бути оглянуті лікарем протягом трьох місяців і в залежності від стану хворого або відпущені на волю, або передані у спеціальні шпиталі. Таких шпиталів 1792 р. в Парижі було створено два: один для чоловіків, другий для жінок. У провінції ж ще певний час душевнохворих утримували в традиційних ізоляторах.

Період з кінця XVIII ст. до середини XIX ст. відомий в історії як час **промислової революції**, переходу від мануфактурного виробництва до фабричного, від ручного до механізованого. Промислова революція спиралася на винаходи парової машини, прядильної машини, свердлильного верстата, молотарки та ін. У соціально-економічній сфері відбувалася заміна феодальних відносин на капіталістичні.

Слід відзначити, що це був **час надій і розчарувань** для найбіднішого населення Європи. Велика Французька революція породила ідею про те, що свобода – найліпша форма благодійності. Революція подарувала світові ідеалізоване уявлення про буржуазне суспільство. Люди були переконані, що створено істинно моральне суспільство, де панують свобода, рівність і братерство і де немає більше поділу на панів та рабів, а є тільки вільні від народження громадяни; що запанують всюди людські цноти, зникнуть пороки, нужда, страх і розпач. Люди щиро вірили, що лише феодалізм заважає загальному благу, і після його знищення настане час загального щастя.

Реальне дійсність виявилася далеко не такою рожевою. Дія капіталістичного закону попиту і пропозиції вимагала широкого залу-

чення у виробництво великих мас найманої праці, причому у перші десятиліття промислового розвитку становище європейського пролетаріату виявилось нічим іншим, як **замаскованим рабством**. Один з очевидців індустріалізації Великобританії Луї Саймон писав про життя англійських робітників так: «На звичайну свою зарплату робітник не може більше забезпечити себе хлібом, м'ясом, одягом, необхідними для нього та його родин». А Верхня Палата англійського парламенту, проаналізувавши наслідки застосування конвеєрної потогонної системи, відзначала: «Навряд чи можна перебільшити це зло! Заробітку найнижчих прошарків робітників ледь вистачає на те, щоб хоч якось проіснувати. Робочий день такий тривалий, що життя робітника перетворюється в безперервну каторгу, жорстоку і часто-густо шкідливу для здоров'я. Пануючі тут санітарно-гігієнічні умови шкідливі не лише для робітника, а й для суспільного життя». Мешкала більшість робітників у малопримітних, напівзруйнованих житлових приміщеннях, інколи без опалення взимку і при величезному скупченні людей. Звісно, що становище робітників ще більше погіршувалося під час економічної кризи.

Але в найважчому становищі в період раннього капіталізму опинилися **жінки і діти** – найбажаніший тоді об'єкт експлуатації. Найбажаніший, бо їхня робоча сила була найдешевша, а також через покірливість і невимогливість цього контингенту робітників. Тим більше, що застосування машин вже не вимагало значної фізичної сили у багатьох трудових процесах. Дітей навіть купували, як рабів. Фабриканти зверталися в комітети з опіки бідних у Лондоні, Бірмінгемі з проханням надіслати на роботи дітей. Комітети охоче йшли назустріч проханням, бо це звільняло їх від необхідності утримувати цих дітей. У такий спосіб діти ставали власністю підприємця і в разі продажу його майна могли продаватися разом з цим майном.

У 1788 р. лише в ткацьких майстернях Англії працювало **35 тис. дітей**, значна частина яких була молодша за 10 років, **31 тис. жінок** і лише **26 тис. чоловіків**. Ще 1865 р. у металургійній промисловості Бірмінгема та його околиць працювало приблизно **30 тис. дітей та 10 тис. жінок**. Тривалість дитячого робочого дня сягала **15 годин на добу**, заохочували до роботи «недбалих» кийками. У виробництві сірників працювали майже виключно діти віком 6-10 років. Слід додати, що одним з наслідків промислової революції було багаторазове

збільшення чисельності дітей-сиріт, що було характерно для всіх промислово розвинених країн Європи. Так, у 1810-40 рр. у Відні приблизно половина немовлят народжувалася поза шлюбом, а частка одружених робітників деревообробної промисловості наприкінці 1840-х років становила лише 10%, швейної – 14%. Більшість народжених дітей опинялася або в притулках, або в прийомних батьків на селі. За статистичними даними, що стосуються 1840 р., 57% новонароджених у пролетарських кварталах Манчестера не мали шансів дожити до 3-річного віку, а середня тривалість життя представників робітничого класу становила 17 років.

У повідомленні про становище англійських робітниць-швачок за 1842 р. мовиться про те, що під час 4-місячного сезону робочий день цих трудівниць навіть на найліпших підприємствах сягає 15 годин, у випадку термінових замовлень – навіть 18 годин. У більшості крамниць робочий час взагалі не установлений, і робітниці мають на відпочинок не більше як 6 годин на добу, а часто-густо 3-4 години, інколи навіть 2. «Мешкають швачки зазвичай у крихітних мансардах, у страшних злиднях, жажливій тіснязі, по кілька осіб у кімнаті, причому взимку саме лише тепло тіла слугує їм за паливо». Передчасні пологи були серед них звичайним явищем. У більшості випадків вони народжували недоношених або мертвих дітей.

Зрозуміло, що за таких екстремальних умов життя важко було підтримувати належний рівень моралі. У зв'язку з цим у доповіді слідчої комісії англійському парламенту 1864 р. стосовно дитячої праці записано: «Немає нічого дивного, що серед населення, яке виростає за таких умов, панують невігластво й пороки... Значна кількість робітниць має позашлюбних дітей, причому в такому незрілому віці, що навіть люди, знайомі з кримінальною статистикою, жахаються». Не випадково у той час серед англійських робітників ходила приповідка: «Більшість дівчат не пам'ятають, чи були вони коли-небудь незаймані».

Справжнім лихом стає проституція. Вже 1885 р. спеціальна комісія Верхньої Палати англійського парламенту констатувала: «Для комісії не викликає сумніву, що чисельність неповнолітніх повій зросла до жахливих розмірів по всій Англії і особливо в Лондоні... Більшість цих нещасних жертв знаходиться у віці від 13 до 15 років». Величезна кількість будинків розпусти з'явилися у ХІХ ст. в Німеччині, у деяких

містах (Франкфурті, Бремені, Гамбурзі) цими притонами були зайняті цілі вулиці. У Мадриді (1895) їх налічувалося близько 300.

Оцінюючи ж становище англійського пролетаріату того часу в цілому, англійські історики С.Поллард і Д.Кросслі відзначали, що «два покоління було принесено в жертву створенню індустріальної бази». Зрозуміло, що робітничий клас не міг залишатися байдужим до своєї долі, він відповідав активізацією революційних виступів, і першим революційним пролетарським рухом став чартизм в Англії (1830-50-і роки), а найяскравішим спалахом вже в другій половині ХІХ ст. – Паризька Комуна (1871). З'являються радикальні програми і вчення перетворення суспільства – соціалізм, анархізм, марксизм. Творці і прихильники останнього бачили вихід лише у насильницькому поваленні буржуазного ладу.

Розуміли вибухонебезпечність ситуації в європейських містах і представники громадськості, а також урядових кіл. Тому з'являються спроби законодавчим шляхом полегшити становище робітників, ввести певні обмеження в їх експлуатації. Першою з таких спроб було створення англійськими лікарями Манчестерського санітарного бюро, завданнями якого було оздоровлення умов праці та побуту робітників, а також законодавчі обмеження тривалості їхнього робочого дня. Результатом діяльності бюро стало прийняття **першого фабричного закону** в 1802 р. У 1830-40-і роки становище фабричних робітників привернуло увагу британського парламенту, а вже 1832 р. був прийнятий Білль про обстеження стану фабрик, який створив умови для обстежень у царині фабричної гігієни. У 1840 р. було створено Товариство оздоровлення міст, а 1842 р. – Товариство поліпшення життя робітничого класу. Парламентська комісія на чолі з лордом Ешлі добилася прийняття акту, що **забороняв нічну роботу дітей і підлітків**, обмежував денну працю і вперше вводив урядову фабричну інспекцію. Фабричні інспектори згодом зробили великий внесок у розвиток епідеміології, комунальної та харчової гігієни на промислових підприємствах. А 1848 р. парламент прийняв закон про усунення санітарних шкідливостей і попередження захворювань, згідно з яким у разі поступлення скарг на санітарні вади на підприємствах місцева влада мала застосовувати енергійні заходи. На підставі цього закону в промислових центрах Англії запроваджувалися посади санітарних лікарів і створювалася урядова установа – Головне управління з охо-

рони здоров'я, що досліджувало вплив умов праці і харчування на стан здоров'я робітників.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Як відбувалося формування адміністративної системи допомоги нужденним у Російській державі за часів правління Петра I?
2. Чому і як здійснювалося підпорядкування церкви державі, регламентація діяльності монастирів, і які це потягнуло за собою зміни в суспільній опіці?
3. Які зміни відбулися в поглядах правлячих кіл на людину, і в яких формах велася боротьба російського уряду з професійним жебрацтвом на зламі XVII і XVIII століть?
4. У яких формах і якими методами брали участь державні органи влади в соціальній роботі в XVIII-XIX століттях?
5. Охарактеризуйте форми і масштаби приватної доброчинності в Російській імперії у XVIII-XIX століттях.
6. Чим відрізнялося опікування інвалідами військової служби за Петра I та Катерини II?
7. Як здійснювалося опікування душевнохворими, незрячими і глухонімими, а також дітьми у XVIII-XIX століттях?
8. Які наслідки мало поширення проституції в Росії, і як уряд намагався боротися з нею?
9. Чому було скасовано систему ізоляції нужденних?
10. Які етапи пройшов процес трансформації ізоляційної системи?
11. Охарактеризуйте становище пролетаріату під час промислової революції XVIII-XIX століть.
12. Якою була направленість і сутність перших фабричних законів?

Рекомендована література

1. Бада Л.В., Демина Л.И., Егошина В.Н. и др. Исторический опыт социальной работы в России. – М., 1994.
2. Егошина В.Н., Елфимова Н.В. Из истории призрения и социального обеспечения детей в России. – М., 1994.
3. Кузьмин К.В., Сутырин Б.А. История социальной работы за рубежом и в России. – М., 2002.
4. Материалы по истории социальной работы в России / Под ред. П.Я.Циткилова. – Новочеркасск, 1996.
5. Нещеретный П.И. Исторические нормы и традиции развития благотворительности в России. – М., 1993.
6. Попович Г. Соціальна робота в Україні і за рубежом. – Ужгород, 2000.
7. Фирсов М.В. История социальной работы в России. – М., 1999.

Розділ VII. Державний і приватний соціальний захист з другої половини XIX ст. по 1917 р.

1. Вплив російських реформ 60-70-их років XIX ст. на розвиток державної і суспільної опіки

Після офіційного скасування кріпацтва (1861 р.) в Росії (у Габсбурзькій імперії – 1848 р.) відбувається реорганізація адміністративної системи і державного управління. У зв'язку з тим змінюється й управління соціальним захистом населення. Функції нагляду за суспільною опікою залишаються за Міністерством внутрішніх справ, хоч у більшості губерній його здійснювали земські та міські установи, що стали правонаступниками приказів суспільної опіки на місцях. Земства (земські установи) – виборні органи місцевого самоуправління (земські зібрання, земські управи) в Росії. Введені земською реформою 1864 р., впроваджені до 1914 р. у 43 губерніях із загальної їх кількості 78. У Південній та Лівобережній Україні земства введено протягом 1865-1870 рр., а в Правобережній – лише 1911 р. Відали народною освітою, охороною здоров'я, будівництвом доріг, суспільною опікою. Контролювалися Міністерством внутрішніх справ і губернаторами, які мали право відміни рішень земських установ. Вибори до земств відбулися по 3-х куріях (повітові землевласники, власники міської нерухомості, представники сільських громад). Але в деяких губерніях, де ще не було земських установ, продовжували функціонувати прикази.

Державна фінансова підтримка (на кінець XIX ст.) закладів опіки вперше набуває систематичного і регулярного характеру.

Виявляються нові категорії непрацездатних осіб суспільної опіки: незаконнонароджені немовлята і підкидьки, особи, що потребують загального і амбулаторного лікування, прокажені, хронічні хворі, божевільні, безробітні, сім'ї солдатів, призваних на дійсну службу. А згідно з Лікарським статутом, суспільна опіка мала стосуватися породіль, тимчасово безпритульних неповнолітніх, осіб, покусаних скаженими тваринами, алкоголіків. Але коло клієнтів суспільної допомоги залежно від місцевих умов могло зривуватися

або розширюватися, бо єдиної думки з цього приводу в суспільстві не було. Так, Калузьке губернське земство, крім установлених груп клієнтів, вважало за необхідне опікуватися дітьми арештантів і засланих, дітьми епілептиків, особами, що відбули термін покарання, волоцюгами. А Київське та Смоленське губернські земства були проти обов'язкового опікування.

Підхід, що склався як у практиці, так і в законодавстві, викликав необхідність роз'яснень Урядуючого Сенату стосовно бідних: «...опіка бідних має вважатися не обов'язком, а правом земських та міських установ». Такий підхід призвів до того, що земські установи 1906 р. із 132,761 млн. крб. свого бюджету витратили на суспільну опіку лише 7,055 млн. крб., волосні і селянські установи – 1,392 млн. крб. із загальної суми 78,487 млн. крб., а в міських установах половина російських міст витратила не більше ніж 300 крб.

Як уже зазначено вище, в пореформений період у губерніях склалася подвійна система управління суспільною опікою: через прикази суспільної опіки (стара форма) і через земські установи (нова форма). Порівнюючи приказну і земську системи опіки, можна відзначити, що останні були мобільніші і мали розгалужену мережу послуг, отже, були прогресивніші. У 90-ті роки XIX ст. земська система у 1,5 раза перевершувала всю приказну дореформену систему в усіх 55 губерніях за кількістю установ. Крім того, вона надавала і ширшу систему допомоги, що включала нові форми опіки.

Певної системи у роботі не існувало, але можна зазначити принаймні певні тенденції на прикладі опіки байстрят і підкидьків. У багатьох губерніях патронаж таких дітей здійснювали земські лікарі, вчителі і священики разом з поліцією. Форми опіки могли бути різні. Так, у Київському земстві було створено шість видів патронажу: годування немовлят вдома матір'ю; віддавання немовлят на вигодовування; виховання; навчання майстерності; утримання в сім'ї школярів; віддавання в обслуговування на умовах сімейної опіки. Поширеною формою було опікування за рахунок благодійних товариств.

Бездоглядність дітей, що мали батьків, але які через виробничі чи інші обставини змушені залишати їх вдома самих, покликани до життя такі форми опіки, як «безкоштовні колискові» (рос. «колыбельни»), «денні сховища», ясла. Для дітей шкільного віку відкривалися

ремісничі класи, для дітей-правопорушників – хліборобські колонії та ремісничо-виправні притулки.

Земські установи здійснювали диференційований підхід до проблем нужденних. Тут існували не тільки особливі форми опіки в богодільнях, а й при розподілі допомоги. Створювалися спеціальні фонди окремо для ремісників, «старезних і хворих», «бідних жінок», «вчителів та вчительок».

Земства започаткували важливу роботу з профілактики зубожіння. З цією метою було створено позичково-благодійницькі фонди, емеритальні каси. Кошти перших використовувалися для підтримки переселенців, на ремонт і будівництво квартир, будинків, на оплату податків тим, хто мав велику заборгованість з них. Емеритальні каси виплачували пенсії земським службовцям (що було особливо важливим для сільських вчителів), а в разі смерті службовця – надавали матеріальну допомогу його родині, дітям. У 1894 р. серед семи емеритальних кас у Росії були Чернігівська та Херсонська.

Крім цього, земські установи видавали одноразову допомогу до різних свят (Різдво, Великдень), вносили плату за навчання дітей у гімназіях. Наприклад, земство Катеринославської губернії в один з років виділило на такі пожертвування 11085 крб., у Смоленській губернії видавали позички на продовольство по 100 і більше крб. на повіт, бідним за малу плату або безкоштовно надавалася можливість користуватися лікарнями. Від держави на той час грошову допомогу отримували лише вислані на поселення і політичні засланці (в Іркутській та Єнісейській губерніях).

Займалися земства і громадськими роботами, у проведенні яких можна виділити два етапи:

- а) перше десятиліття по скасуванні кріпацтва;
- б) з початку XX ст.

Земські громадські роботи першого етапу пов'язані з будівництвом залізниці 1868 р., а також з іригацією полів і лісонасадженнями (особливо у неврожайний 1873 р.). Але уряд недовірливо ставився до такого роду діяльності, тому вона обмежувалася. Поверта-

* «Емеритура» – грошова допомога, спеціальна пенсія відставним державним службовцям. Кошти емеритальних кас склалися з обов'язкових відрахувань від їхньої платні.

ються земства до громадських робіт після 1900 р., коли за новим законодавством на них покладено відповідальність за поліпшення економічного стану місцевих жителів. Це приводить до того, що трудова допомога стає частиною земської «соціальної діяльності». Її планують і на неї виділяють з місцевих джерел певні кошти, які швидко збільшуються. Якщо 1905-1906 рр. земствами і містами було виділено на громадські роботи 2 120 622 крб., то 1906-1907 рр. – уже 6 202 750 крб.

До початку ХХ ст. відносять і становлення пенсійного забезпечення як одного з видів соціального страхування. Потреба в ньому виникла внаслідок зміни економічної функції сім'ї під впливом індустріалізації та урбанізації суспільства. Традиційна сім'я з трьох поколінь розпадається, люди похилого віку стали проживати окремо і потребувати підтримки суспільства, оскільки сім'я перестала виконувати свою функцію. Відіграла свою роль і боротьба робітничого класу за свої права, його вимоги перенесення частини відповідальності за забезпечення старості із самого робітника на роботодавця. Для цього потрібне було законодавче оформлення обов'язковості відрахування внесків у страхові фонди.

На поширення у світі соціального страхування, у т. ч. пенсійного, великий вплив мало введення у 1889 р. німецьким урядом на чолі з канцлером Бісмарком обов'язкового пенсійного страхування, що гарантувало пенсійне забезпечення за віком усім зайнятим за наймом, а також створення у 1919 р. Міжнародної організації праці (МОП).

Початок вирішення цього питання заклали закони 1861 і 1862 рр., згідно з якими пенсії за втрату працездатності через інвалідність та за багаторічну роботу до досягнення похилого віку були введені на державних і приватних підприємствах гірничодобувної промисловості, для чого створювалися товариства з допоміжними касами.

Проте в цілому фінансування суспільної опіки навіть і земствами в губерніях було незначним. Наприклад, 1901 р. у 34 губерніях було надано допомогу нужденним у розмірі 3 288 635 крб., а потрібно було за розрахунками понад 67 млн. крб., тобто у 20 разів більше. Серед земських джерел фінансування суспільної опіки головним було оподаткування нерухомого майна, у 1906 р. воно становило 71,9% від усіх доходів, решта доходів – нарахування і стягнення, судові збори, капітали особливого призначення.

У 1917 р. в складі Тимчасового уряду Росії було створено Міністерство державної опіки, здійснилася ідея багатьох поколінь населення Російської імперії про державне регулювання проблем соціальної сфери. Особлива нарада при Міністерстві виділила такі основні напрямки поточної роботи Міністерства: тимчасове законодавство суспільної опіки; спеціальний податок на опіку; місцеві органи самоврядування; організація особливого відомства, яке б взяло на себе функції ліквідованих відомств імператриці Марії Федорівни, Олександри Федорівни та інших.

Особлива нарада визначила об'єкти обов'язкової опіки в Росії. До них належали особи, що знаходяться у стані крайньої нужди і неспроможні власними силами, за допомогою родичів або з інших джерел підтримувати своє існування, а саме:

- діти різних категорій, що перебувають у безпомічному стані;
- каліки і старезні, непрацездатні;
- хронічні хворі.

Щоправда, новий державний орган управління не виявив якихось принципово нових підходів у царині суспільної опіки, не встиг себе позитивно зарекомендувати за кілька місяців свого існування до жовтневого (1917 р.) перевороту в Росії.

2. Сільська і волосна опіка

Тогочасна Російська імперія (включаючи Україну) – країна переважно селянська, тому сільська та волосна опіка відігравали суттєву роль у справі суспільної опіки. Проте законодавство закріпило за ними по суті архаїчні способи допомоги. Старезні, каліки, ті, хто не міг собі здобувати засоби для існування власною працею, опікувалися родичами, а якщо їх не було, – селянською громадою. Сільському начальству – старостам і волосним старшинам* – згідно зі ст. 698 і 699 Статуту суспільної опіки належало здійснювати нагляд за закладами суспільної опіки, якщо вони були, а також за тим, щоб члени сільських громад не займалися жебрацтвом через свою ледачість.

* Волость – адміністративно-територіальна одиниця Росії. З 1861 р. – одиниця станового селянського управління.

** Виборна посадова особа сільського управління в Росії.

У практиці селянської опіки переважали наступні види суспільної допомоги. Найпоширеніший – почергове годування нужденних по хатах. Сільські сходи (збори) приймали рішення про надання неіснуючим хлібної допомоги із сільських складів (магазинів). Існувала і грошова допомога. Вона була порівняно невеликою (2-5 крб./місяць). Доволі поширеною залишалася і така архаїчна форма суспільної опіки, як милостиня. Спеціальних закладів соціальної допомоги у сільській місцевості було обмаль через мізерність наявних коштів. До того ж старезні та убогі воліли жєбрати, ніж позбавлятися волі, мешкаючи у закритих закладах.

Стосовно опікування дітьми справа була організована ліпше: створювалися ясла-притулки, щоб діти не відвертали увагу батьків у напружені періоди року. Таким закладам надавалася допомога і окремими доброчинцями, і громадою у вигляді харчів, дров, транспортних послуг, інколи виділялися певні грошові суми.

Крім зазначеного, сільські громади надавали допомогу нужденним через звільнення їх від якихось платежів, розподіляючи їх на членів громади, допомагаючи на польових роботах.

3. Міська система допомоги

Вона набуває у пореформений період нових рис. Звільнене від кріпацтва селянство, не отримавши достатніх для існування земельних наділів, подається у пошуках роботи до міст. Зростає кількість міст, а також їх населення (особливо промислових центрів). Наприклад, населення Києва і Риги збільшилося у вісім разів. Урбанізація супроводжувалася загостренням соціальних проблем у містах – зростанням безробіття, плати за житло, а також збільшенням проявів різних форм соціальної патології: професійного жєбрацтва, проституції, дитячої безпритульності.

Міські фінанси як головне джерело фінансування програм суспільної опіки мали міцнішу основу, ніж земські, але й вони не були достатніми. Оподаткування нерухомості (головне джерело міського бюджету), особливо в найбільших містах (Москва, Санкт-Петербург, Київ, Рига) велося недостатньо – оцінка нерухомого майна у деяких випадках занижувалася на 530%. Але навіть і за таких умов міські установи суспільної опіки були досить розгалуженою мережею суспільної допомоги та підтримки. Це можна показати хоч би на при-

кладі діяльності Московського міського опікувства бідних. Воно ставило перед собою такі завдання: попередження бідності, опікування бідними, соціальний захист дітей і дорослих. Напрямки надання допомоги нужденним передбачалися такі:

- правова та медична допомога;
- відкриття санаторіїв;
- відкриття бюро пошуків роботи;
- трудова допомога (організація робіт, артілей, майстерень, забезпечення необхідним інструментом);
- сприяння фаховому навчанню;
- відкриття бібліотек, проведення читань;
- відкриття опікунських крамниць і товариств;
- турботи про звільнення нужденних від різних грошових платежів і витрат (за навчання, за лікування у лікарнях тощо);
- сприяння і допомога всіляким організаціям, задіяним у цій же царині;
- збирання та аналіз статистичних даних і спеціальні дослідження з метою поліпшення організації боротьби з бідністю;
- спостереження, вивчення і піклування про поліпшення санітарних умов.

Єдиної схеми суспільної опіки в містах не існувало, проте можна виділити певні загальні риси опіки городян: роздавання грошової допомоги, оплата лікування, діяльність щодо локалізації проблем соціальної патології, опікування дітьми.

Слід зазначити, що різного роду почини в царині соціальної опіки, які виникали в окремих містах, дуже швидко поширювалися в інших містах імперії. Ініціатива виходила знизу, а пізніше закріплювалася у вигляді ухвал та указів Міністерства внутрішніх справ і Міністерства фінансів. Характерною щодо цього була ініціатива створення будинків працелюбності (робітних будинків), що виникла у Кронштадті. Пов'язана вона з іменем отця Іоанна Кронштадського. З метою ліквідації наслідків безробіття він висунув програму створення таких будинків. Вони охоплювали різні сфери діяльності – від надання роботи нужденним до створення навколо такого закладу мережі різних інститутів опіки (сирітських будинків, їдалень, притулків, дешевих квартир). Вони були розраховані на тих, що втратили заробіток, не були підготовлені до праці або не хотіли працювати.

У період з 1881 р. по 1888 р. було засновано 129 будинків працелюбності у великих промислових містах (у тому числі в Харкові і Києві 1887 р., Херсоні та Одесі 1888 р.). Опікою в них було охоплено 2013 осіб, заробітної плати виплачено 36 445 крб. Почали їх застосовувати майже одночасно з новітніми закладами трудової допомоги в Німеччині і Франції.

Формування міських структур опіки відбувалося і шляхом об'єднання навколо державних і приватних програм з локалізації тих чи інших негативних явищ. Особливо гострою вважалася проблема професійного жебрацтва. Згідно з першим Всеросійським переписом населення 1897 р., жебраків в імперії нараховувалося близько 50 тис. осіб. У зв'язку з цим у Москві (1893 р.) і в Петербурзі (1904 р.) було створено Комітети опікування жебраками.

Характерною була щодо цього діяльність опікунств над бідними. Перші такі опікунства з'являються у Москві (1903 р.) та Петербурзі (1908 р.). Вони відкривали їдальні та польові кухні, де продавалися дешеві обіди (від 4 до 11 коп.).

4. Церковно-парафіяльна і приватна опіка

Тогочасна церква прагнула самостійно управляти своїми капіталами (включаючи нерухомість), але не могла обійтися без добровільної діяльності парафіян у справі соціальної допомоги і підтримки. Саме за рахунок їхніх офірувань склалися основні благодійницькі капітали і накопичення на потреби церкви. Збирання пожертвувань з парафіян здійснювалося на користь церкви і причету (церковні служителі й співаки), шкіл і благодійних установ. Наприкінці XIX ст. спостерігається значне зростання кількості церковно-парафіяльних опікунств – від 14 747 до 19 100 за період 1894-1901 рр. Розширення мережі церковно-парафіяльних установ відбувається у цей період постійно, але фінансування їх було непропорційне і залежало від щедрості та можливості парафіян. Наприклад, 1902 р. Гродненській єпархії на благодійні установи було офіровано парафіянами 44 662 крб., а Мінській – лише 13 крб.

Парафіяльна благодійність здійснювалася у таких основних формах: матеріальна допомога, медична допомога, допомога в освітній діяльності. Матеріальна допомога включала в себе допомогу натурою: роздавання одягу, харчів, а також внески за навчання, за

утримання в богодільнях, плату за житло, надання дешевих обідів. Медична допомога полягала в оплаті послуг лікарів і безкоштовному наданні ліків хворим. Доволі значне місце в народній освіті належало церковно-парафіяльним школам, які частково фінансувалися з парафіяльних доходів, але більша частина коштів надходила від Синоду.

Подальший розвиток діяльності Імператорського людинолюбного товариства на даному етапі відзначено двома значними подіями – отриманням права на присвоєння державного чину працівникам суспільних установ і остаточне оформлення структури інститутів опіки. У 1897 р. товариству було надано спеціальним указом право встановлювати посади як безоплатні, так і «класні», тобто платні з наданням особам, що обіймають ці посади, «прав дійсної державної служби». Службовець установ суспільної опіки міг досягти п'ятого класу, що відповідало цивільному чину колезького радника, а військовому – полковника. Були встановлені нагрудні знаки трьох ступенів – «для діячів і жертводавців». Цим указом у Росії фактично покладено початок фахової суспільної опіки.

Товариство мало заклади для надання як постійної, так і тимчасової допомоги. За станом на кінець 1908 р., до складу постійних закладів входило 66 навчально-виховних закладів, 76 богодільень, 36 закладів безкоштовних і дешевих квартир. У них під опікою було 9896 осіб, а витрати на їх утримання становили 1,165 млн. крб. Заклади тимчасової допомоги включали 33 медичні установи, 31 благодійне товариство, 3 нічліжних притулки, 11 їдалень, 7 установ трудової допомоги. Ними надано допомог 156 907 особам, на що було витрачено 0,649 млн. крб.

Після реформи 1861 р. відбувається реорганізація управління Відомством установ імператриці Марії. Санкт-Петербурзька, Московська опікунська ради і Головна рада жіночих навчальних закладів, об'єднавшись, створюють Опікунську раду Установ імператриці Марії. В її віданні перебувало у 1881 р. 459 навчальних і благодійницьких закладів, де навчалася понад 20 тис. осіб.

У 1881 р. відкривається Опікунство (рос. «Попечительство») для сліпих, яке згодом приєднується разом зі своїми закладами до установ імператриці Марії. Опікунство мало свої відділення на 29 територіях і в 7 комітетах. Головне його призначення – надання

допомоги сліпим, підготовка їх до трудового життя, розвиток мережі установ для надання медичної допомоги. Структура Опікунства включала в себе училища для сліпих, заклади для навчання дорослих, притулки для малолітніх сліпих, гуртожитки для сліпих робітників і робітниць, сховища для старезних (не здатних до праці). До закладів Опікунства приймалися «сліпці незалежно від національності і віросповідання». Опікунство вже протягом першого десятиріччя свого існування збило на свої потреби 1,265 млн. крб.

У 1898 р. утворюється Опікунство імператриці Марії Федорівни для глухонімих. Його мета – відкриття для глухонімих майстерень, будинків працелюбності, дешевих квартир; опікування старезними і каліками; відкриття для малолітніх шкіл, майстерень, сховищ; а також підготовка вчителів для шкіл, де навчалися глухонімі.

З 1897 р. по 1907 р. кількість шкіл для глухонімих збільшилася з 19 до 60. У них навчалася 2777 осіб, але реальна потреба була 150 тис. місць, з них 40 тис. місць – для дітей шкільного віку. Річний бюджет на потреби даного відомства становив 150-190 тис. крб., з них понад 37 тис. крб. асигнувалося з Державного казначейства.

Розширюються повноваження Олексіївського головного комітету, особливо після російсько-японської війни і в період Першої світової війни. Велика увага приділяється дітям, чиї батьки загинули під час російсько-японської війни. З державного бюджету дитині віком 6-10 років призначалася допомога на виховання у розмірі до 50 крб., а після 10 років – до 150 крб. на рік.

Під час Першої світової війни (1914-1917 рр.) у складі установ імператриці Марії Федорівни з'являються шпиталі для поранених вояків. Восени 1917 р. діяли 1-й та 2-й евакуаційні шпиталі, шпиталь при Московському удовичому будинку, при Маріїнській лікарні, при Петроградському комерційному училищі.

Таким чином, на початок ХХ ст. в Росії було створено гнучку і диференційовану систему державно-суспільної опіки, яка постійно удосконалювалася. Наприкінці ХІХ ст. вона включала 14854 благодійні установи (товариства і заклади). Умовно їх можна поділити на дві групи: перша – установи, що належали до міністерств і відомств, які мали за мету тільки благодійницькі справи, і друга – відомства, що не мали спеціального благодійного призначення. До перших належали: Відомство установ імператриці Марії, Російське

товариство Червоного Хреста, Імператорське людинолюбне товариство і опікунство над будинками працелюбності та трудовими (рос. «работными») будинками. До складу другої групи входила ціла низка установ: Відомство православного сповідання та військового духівництва, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Міністерство народної освіти та інші.

Загальна сума коштів благодійних установ на той час становила величезний масток – 404843798 крб., з яких на вартість нерухомості припадало близько 35%, решта – грошові суми. Вони склалися з відсотків з капіталу, доходів від нерухомого майна, членських внесків, епізодичних поступлень від офіродавців, від концертів, лотерей тощо.

Зазначена система не була позбавлена вад. Головними з них були: неясність визначення тих категорій населення, які мають право на суспільну опіку; питання про те, з яких коштів мають покриватися витрати на суспільну опіку; ступінь спорідненості людей, що повинні утримувати своїх родичів, які потрапили в біду.

5. Особливості соціальної опіки в Україні

За свідченнями істориків, кожен з представників відомих українських родин – чи то урядовців, чи комерсантів – мав за честь щось добре зробити для «братів», які були знедолені, потребували допомоги. У Києві було створене Товариство сприяння початковій освіті, організовувалися богодільні для старезних, що не мали родини і засобів до існування (ці будинки виглядали, як справжні палаци). У них багато самотніх і немічних знаходили на схилку літ притулок, харчування, підтримку. Кожна етноконфесійна громада в Києві тих часів мала заклади соціальної опіки, в яких надавали нужденним медичну допомогу. У дореволюційному «Календарі-довіднику Києва» майже на 50 сторінках лише перелічуються благодійні заклади міста – настільки розгалуженою була мережа таких установ. Ось назви лише кількох з них: губернське опікунство дитячих притулків, опікунство дітей військових чинів, ліга захисту дитинства, товариства надання допомоги бідним, боротьби зі сухотами, денних притулків для дітей робітничого класу. Безкоштовні школи, лікарні, притулки, богодільні, нічліжки допо-

магали мільйонам злидених уникати фізичної смерті, їх заснування і утримання було справою честі для наших предків.

Стрімкий розвиток промисловості в Наддніпрянській Україні 60-80-х років XIX ст. спричинив **прискорене формування української буржуазії**. В її лави вливалася щодалі більша кількість підприємливих селян і міщан. Розвиваючи виробництво й торгівлю вони швидко багатіли і ставали одними з найбагатших людей України та Російської імперії. Серед них – Яхненки, Симиренки, Терещенки, Харитоненки, Рутченки, Євген Чекаленко та ін. Причому саме ця частина буржуазії була **найчутливішою до національних і соціальних проблем українського суспільства** і жваво відгукувалася на них своєю благодійністю. Особливу вагу в царині соціальної допомоги нужденним мала діяльність родин Терещенків, Т. Ханенка, Т. Гладинюка, М. Дегтярьова, С. Могилевцева, Л. Бродського.

Наприклад, під час перебування Миколи Артемовича Терещенка на посаді старшого бургомістра м. Глухова (1851-1860 рр.) на кошти родини Терещенків тут побудовано лікарню для неімущих, притулок, бібліотеку, чоловічу гімназію, жіноче ремісниче училище і будинок працелюбності. Переїхавши 1874 р. до Києва, М. Терещенко понад 25 років трудився на благо Києва. У 1878 р. отримав звання статського радника (цивільний чин 5-го класу, найнижчий – 14 клас у табелі про ранги) і був **прийнятий на службу до відомства імператорського людинолюбного товариства**. Задля суспільного добра на кошти членів цієї родини у Києві були зведені нічліжні та пологовий притулки, жіноча торгівельна школа, Маріїнський дитячий притулок та інші заклади. Наприкінці XIX ст. у Києві було 12 нічліжок на 1280 місць, тисяча з яких – у двох безкоштовних нічліжних будинках Миколи та Федора Терещенків (інші приватні притулки брали по 5 коп. за ніч). У нічліжному притулку турбувалися й **про працевлаштування** тих, хто не мав коштів на прожиття. З цією метою при ньому 1891 р. було **відкрито ткацьку майстерню**, де виробляли мішковину.

Завдяки зусиллям Г.М. Гелеловича, промисловців і фінансистів Ізраїля Бродського та його синів Лазаря та Лева, Ф.Д. Василевського та багатьох інших виникали великі дитячі санаторії в Євнаторії, лікувальні установи на одеських лиманах, протитуберкульозні санаторії в Криму та під Києвом. На кошти Лазаря Бродського був ство-

рений **Бактеріологічний інститут Товариства боротьби з інфекційними хворобами**, який відіграв видатну роль у захисті населення від епідемій. В основному на гроші Лева Бродського у Києві побудовані лікарня надання допомоги хворим дітям та лікарня для хронічно хворих дітей.

Суттєво змінився також у другій половині XIX ст. **соціальний склад інтелігенції** за рахунок значної кількості вихідців з так званих різночинців, що відповідним чином позначилося на соціальній позиції інтелігенції. Саме вона, а не уряд, як це було раніше, продукує нові ідеї та орієнтації суспільства, часто-густо вирішує в цей період найактуальніші і «непідйомні», здавалося б, проблеми. До таких належало, наприклад, утримання хворих, які приїхали до Києва на лікування, але не могли бути госпіталізовані через брак вільних місць, а також влаштування тих, хто виписався з лікарні, але ще не мав можливості працювати. Завідувач відділу лікарні (пізніше професор Київського університету) Т.Г. Яновський, наприклад, на власні кошти орендував будинок поруч з нею і влаштував у ньому щось подібне до реабілітаційного відділення. Тут не тільки надавали притулок згаданим категоріям людей, а й по можливості **шукали їм роботу та житло**.

Поступово до благодійного руху залучалися усі **суспільні прошарки населення**. На зміну релігійним настановам як ідеології **благодійності** приходять почуття **суспільно-громадянського обов'язку**. Прикладом можуть бути пожертвування у 1858-1861 рр. значних коштів дворянством Київської губернії на користь осіб, що поверталися із заслання, а також бідних студентів Київського університету ім. святого Володимира та вихованців київських навчальних закладів. Поміщики України, зокрема Київської губернії, зверталися з листами, в яких пропонували вступити до **Товариства допомоги бідним у Києві**. Використовувалася практика **відрахування 10% збору з поміщицьких маєтків** для благодійних закладів у Києві (десятина!).

У 1878 р. у Києві було засновано **громаду сестер милосердя Товариства Червоного Хреста**, названу згодом Маріїнською (на честь імператриці Марії Федорівни), яка стала однією з авторитетних лікувальних організацій міста. Вона існувала на кошти благодійних пожертв приватних осіб, відкриваючи безкоштовні лікарні для неімущих хворих.

Дослідники відзначають, що важливим аспектом благодійної діяльності цього періоду було **всіляке заохочення і підтримка з боку місцевої влади**. Тим, хто допомагав щорічними грошовими внесками, надавалося звання почесного опікуна або блюстителя. Вони мали право бути **нагородженими державними орденами**. Існував чіткий порядок, що визначав, за які благодійні офірування і з якою періодичністю можна було висувати офіродавця до певного сану чи ордена. Крім того, благодійність давала підстави для отримання певного службового чину і **навіть дворянства (приклад цього – брати Терещенки)**. На працюючих у благодійних товариствах поширювалися права державних службовців.

Серед селянства рух за самодопомогу вилився у створення кооперативів. Спочатку кооперативні крамниці, склади та кредитові спілки фінансувало товариство «Просвіта». Згодом організацію спеціалізованих кооперативів очолив Василь Нагірний, який протягом 10 років вивчав досвід швейцарських кооперативів. Створений ним 1883 р. споживчий кооператив «Народна торгівля» займався продажем продуктів, оминаючи посередників і передаючи заощаджені гроші селянам. Найчисельнішими серед кооперативів були кредитові спілки, які надавали десятивідсоткові позички своїм членам, витісняючи лихварів. У 1904 р. було організовано Центральну спілку українських кооперативів, що мала близько 550 філій, переважно кредитових спілок, і 180 тис. членів. Важливим явищем у справі соціальної допомоги стала страхова компанія «Дністер», що з'явилася 1895 у Львові.

Якщо до XIX ст. функції соціальних служб виконували релігійні формування, благодійні організації під патронатом високопоставлених осіб, то наприкінці цього століття безпосередню участь у вирішенні соціальних потреб почали брати **політичні партії** (Революційна українська партія, Всеукраїнська загальна організація), **масові громадські організації**. При цьому вони, як правило, не декларували відверто своїх політичних завдань (здобуття національних прав, політичної свободи, соціальної справедливості), а займалися поліпшенням життя населення. На рубежі століть досить відомим у Києві було Товариство захисту жінок, яке об'єднувало інтелігенток різних національностей (філія петербурзького, яке входило до складу одноіменної інтернаціональної організації з центром у Лондоні). Товариство

розгорнуло широку діяльність самодопомоги для жінок міста. Надавало допомогу бідним жінкам, перш за все молодим, з метою захисту від проституції. За його сприяння було відкрито гуртожиток для робітниць, дешеву їдальню, бюро праці та бюро безкоштовної правової служби.

У Галичині відомою жіночою організацією був «Клуб русинок» у Львові. Він організував дешеву кухню для робітників і студентів міста, гуртожиток для молодих жінок, мережу дитсадків, жіночий кооператив «Праця». Робота клубу і кооперативу слугувала за модель для жіночих організацій в інших містах Галичини: Березанях, Коломиї, Самборі, Городницях.

У розвитку суспільної допомоги в Україні значну роль відіграла розпочата ще з другої половини XVII ст. певна переорієнтація науки на дослідження соціальної проблематики: суспільства, людини, системи соціальних відносин, механізмів їх удосконалення й регулювання тощо.

6. Зародження соціального страхування і «карцерна» система державної і суспільної опіки в Західній Європі та США. Виникнення соціальної роботи як фахової діяльності

Паризька Комуна (1871), хоч проіснувала лише 72 дні, здійснила значний вплив на розвиток інститутів демократії і становлення сучасної соціальної політики. Рада Комуні зробила спробу вироблення комплексного підходу в царині соціальної політики. Серед іншого декретом Комуні була заборонена нічна робота в пекарнях, були відмінені свавільні штрафи і відрахування із заробітної плати робітників, які розглядалися як замасковане зниження зарплати. Одним з декретів передбачалося обов'язкове **укладання договорів**, переважно з робітничими корпораціями, на всі види робіт, що замовлялися Комуною. Такі «колективні договори» стали пізніше органічним інститутом трудового права капіталістичних країн, у них мали зазначатися **мінімальна відрядна і щоденна зарплата** робітників, попередньо узгоджені з профспілкою, а також делегаціями Комісії праці, промисловості та обміну і Комісії фінансів. Одним з перших завдань, покладених на місцеві муніципалітети, стала організація суспільної опіки.

Під впливом робітничого революційного руху, діяльності радикальних партій (за виразом К.Маркса, «привид комунізму блукає по Європі») взаємовідносини буржуа і пролетарів зазнали змін, і на початок ХХ ст. в громадській свідомості розвинених капіталістичних країн поступово укріплюється думка про необхідність і можливість **класового миру і співробітництва**, поступок на користь робітників. Це проявилось, між іншим, в активізації втручання держави в соціальну політику, заснуванні **соціального законодавства**.

Канцлер Німеччини О.Бісмарк у 80-х роках ХІХ століття одночасно з прийняттям з його ініціативи жорстких законів, спрямованих проти революціонерів-соціалістів, провадить безпрецедентну на той час акцію – вводить комплекс ретельно опрацьованих законів про **соціальне страхування**: на випадок хвороби (1881 р.), у зв'язку із старістю та інвалідністю (1883) і при нещасних випадках (1884). Щоправда, дія законів поширювалася лише на частину робітників, за рахунок яких і провадилося саме страхування.

З ініціативи ліберальної партії, що знаходилася тоді при владі, широкі соціальні реформи було проведено у 1908-10 рр. і у Великій Британії. Першим було введено закон про **8-годинний робочий день** у вугільній промисловості, після нього було прийнято низку законів, призначенням яких було пом'якшення суперечностей між робітниками та підприємцями. Одним з них став закон про створення **бірж праці**, які мали за мету допомогти найманим робітникам і роботодавцям знаходити одне одного в разі потреби, бо досить часто виникала ситуація, коли безробіття в одному місці збігалось в часі з нестачею робочої сили в іншому. Наступним був закон про **страхування від безробіття**. Було введено пенсії для старезних, а також **страхування на випадок хвороби, інвалідності** і в зв'язку з каліцтвом на виробництві.

У середині ХІХ ст. замість ліквідованої системи ізоляції в царині суспільної опіки нужденними створюється так звана **«карцерна» система**, яка надавала своїм клієнтам щось подібне до свободи вибору, але, разом з тим, запозичувала і засади тюремного ув'язнення. Розпочато створення «карцерної» системи у Франції, Великобританії та Німеччині. Один з прихильників нової системи опіки Моро де Жонн характеризував її так: «Наші благодійні заклади являють собою досконало узгоджене ціле, завдяки якому нуж-

денний ані на мить не залишається без допомоги від **колиски й до могили**. Подивіться на злиденного: ви побачите, що він народжується підкидьком, потрапляє до ясел, потім до притулку, у шість років вступає до початкової школи, пізніше – до школи для дорослих. Якщо він не може працювати, його беруть на замітку в місцевому благодійному бюро, а якщо захворіє, то може вибирати одну з 12 лікарень. Нарешті, коли паризький бідняк підходить до кінця життєвого шляху, на його старість очікують 7 богоділень, і часто густо завдяки їхньому цілющому режимові його нікчемне існування триває значно довше, ніж життя багатіїв».

Тобто нова система вже не являє собою колишній ізолятор в його чистому вигляді, а це ціла **мережа благодійних закладів**, які надають спеціалізовану допомогу нужденним. Ця мережа включає сирітські притулки, благодійні школи, школи для дорослих, безкоштовні лікарні, богодільні тощо. З числа об'єктів соціальної опіки виключаються здорові злидарі, спроможні вільно продавати свою робочу силу на ринку праці, а стають ними діти-сироти, діти з фізичними та розумовими вадами розвитку, невиліковно хворі, самотні старики тощо.

Невід'ємними частинами «карцерної» системи опіки були **благодійні товариства і поліція**, які з'єднували її проміжні елементи (притулки, богодільні, лікарні, школи, виправні колонії тощо). Благодійні організації та релігійні групи у Франції мали одночасно і релігійні (навернення і наставляння), і економічні (допомога і спонукання до праці), і політичні (боротьба з незадоволенням і заворушеннями) завдання. Наприклад, у паризьких парафіяльних благодійних товариствах, створених на зламі ХVІІІ-ХІХ століть, територія, що ними обслуговувалася, поділялася на квартали та кантони, які закріплювалися за певними членами товариства. Ці відповідальні особи мали регулярно обходити свої ділянки і відвідувати бідних вдома з метою надання допомоги, запобігання безладу, підтримання на належному рівні моральності взагалі і релігійної особливо, збору інформації про матеріальне становище і поведінку своїх клієнтів. Що ж стосується каральних органів, то вони також забезпечували постійний нагляд за певними індивідами через розлогу поліцейську мережу, яка, крім штатних працівників, включала ще й оплачуваних інформаторів.

Новим типом благочинних закладів у рамках «карцерної» системи стали заклади для малих дітей – **ясла та дитячі садки**, ство-

рені в той час для найбіднішого населення. Ясла виникли вперше в середині 1840-х років у Франції. За задумкою їхніх засновників, вони мали замінити дитині матір і уберегти її від шкідливих умов життя серед злиденності. Вже 1855 р. по всій Франції було близько 400 ясел. Дитячі ж садки під назвою денних притулків з'явилися у Франції ще наприкінці XVIII ст. Вони забезпечували догляд за дітьми, чий батьки вдень працювали. Пізніше вони стали називатися дитячими садками і поширилися по всій Європі і в США завдяки діяльності німецького педагога Ф.Фрьобеля. У своїй книжці «Виховання людини» (1826) автор обґрунтував необхідність існування таких закладів для дітей віком 3-7 років. В основі методики Фрьобеля було застосування «освітньої» праці, яка мала підготувати дітей робітників до свого життєвого покликання, а також дотримання найсуворішої дисципліни.

Перші школи для дітей з відхиленнями у фізичному розвитку з'явилися в Європі в другій половині XVIII ст., але звичними, поширеними вони стали в другій половині XIX ст. У середині 1880-х років у Західній Європі було понад 120 закладів для дітей із слабким зором, у тому числі: в Німеччині – 35, у Великобританії – 27, у Франції – 16. У США на той час діяли 23 такі школи. У першій половині XIX ст. з'являються і методики навчання сліпих письму, найбільше поширення з яких отримала методика Луї Брайля. Для глухонімих дітей у той самий період функціонувало вже близько 200 навчальних закладів у Західній Європі, з них: у Німеччині – 75, Франції – 53, Великобританії – 30. У США налічувалося до 30 таких закладів. Для розумово відсталих дітей особливі заклади з'являються в першій половині XIX ст. – 1841 р. в Абендбергу (Швейцарія) і 1842 р. при Берлінському інституті глухонімих.

Характерним для XIX ст. було **пожвавлення і приватної та суспільної благодійності**, заснованої на засадах індивідуальної підтримки і надання адресної допомоги. Прикладом нової системи допомоги може бути система, впроваджена в м. Еберфельд (Німеччина) у 1852 р. Допомога надавалася лише тому, хто не міг сам забезпечити собі пристойне існування. Місто було поділене на 31 округу, в яких працювали 434 опікуни. Кожен з них мав 5-6 підопічних. Особи, що потрапили в списки нужденних, ділилися на дві категорії: спроможні працювати і непрацездатні. Перші отримували

одноразову допомогу для працевлаштування; другі – постійну щомісячну допомогу. Загальна кількість тих, хто отримував допомогу від міста, на кінець 1850-х років становила 8688 осіб (6,48% населення міста). Аналогічні системи допомоги пізніше було впроваджено і в інших німецьких містах (Бремені, Мюнхені, Любеку).

Наприкінці XIX ст. відбувається відтворення **«відкритої» системи благодійності**, що припускала надання допомоги нужденним вдома без з'ясування причин зuboжіння. У Великій Британії в 1890-х роках нею було охоплено близько 220 тис. осіб.

Активнішу позицію в наданні соціальної допомоги почала займати і **християнська церква**. Справжнім реформатором у цій церкві став протестантський священник Уільям Бут, який працював у другій половині 1860-х років у лондонському Іст-Енді з девіантними групами населення (пияки, злодії, шахраї, повії). У 1878 р. було затверджено статут благодійної християнської організації – **«Армії спасіння»**. У 1880-х роках діяльність «Армії спасіння» розгортається в США, а відтак і в інших країнах світу – в Канаді, Австрії, Франції, Швейцарії, Індії, Південній Африці.

«Армія спасіння» в 1899 р. була зареєстрована в Нью-Йорку як релігійна і благодійна організація, що виконує наступні завдання:

- духовне, моральне і фізичне перетворення робітничого класу;
- переродження злісних, злочинних, розбещених;
- відвідування бідних і хворих;
- проповідь християнства через відкриті й закриті збори.

У.Бут розробив **програму соціальної допомоги**, в основі якої лежить засада надання її незалежно від раси, релігійної приналежності та політичних переконань і без вимоги підпорядкування «Армії». «Армія спасіння» – одна з небагатьох благодійних організацій, діяльність яких налічує вже більше, ніж вікову історію. У даний час у центрі уваги «Армії» – боротьба з бідністю через реалізацію довгострокових соціальних програм. Програми мають п'ять головних напрямків: трудова зайнятість, охорона здоров'я, розвиток районів, рятувальні служби під час катастроф та стихійних лих, навчання місцевого персоналу.

Практична реалізація зазначених програм здійснюється у наступних формах:

- 1) створення центрів з трудової реабілітації наркоманів та алкоголиків, безкоштовних тимчасових притулків для людей, що опинилися в скрутному фінансовому становищі, дитячих будинків і центрів денного догляду дітей, молодіжних корпус-центрів, реабілітаційних центрів для колишніх в'язнів і для жертв злочинів, гуртожитків для самотніх жінок, що мають низький рівень доходів;
- 2) роздавання обідів на вулицях бідним, безпритульним і літнім людям, організація благодійних їдалень у районах катастроф і стихійних лих, забезпечення незаможних дешевим житлом і організація таборів для дорослих, доставка гарячого харчування інвалідам, що не виходять з дому;
- 3) організація лікарського догляду хворих і немічних, пологових будинків, надання поліклінічної допомоги, надання послуг щодо усиновлення та виховання дітей;
- 4) консультаційна допомога з питань шлюбу, стосунків між батьками та дітьми, з проблем підлітків, самотніх матерів і безробітних;
- 5) пошук таких, що пропали безвісти, і робота в армії (через організацію клубів Червоного Щита).

Діяльність «Армії спасіння» охоплює понад 90 країн світу, а робота її місцевих відділень координується міжнародним штабом, який знаходиться в Лондоні. Побудована організація за армійським зразком: керує «Армією» генерал, який обирається Вищою Радою, що складається з комісіонерів і командувачів територіями в ранзі полковників. Безпосередня діяльність організації зосереджена в центрах громад – корпусах, які очолюють офіцери. Підготовка офіцерів здійснюється в спеціальних школах (у США їх діє чотири). Офіцери дають обітницю «піклуватися про бідних, годувати голодних, одягати голих, любити забутих і бути приятелем тому, «хто не має друзів». Солдати «Армії» вступають до неї після підписання «Угоди про війну».

«Армія спасіння» у той же час залишається християнською євангелічною організацією, що відображає й її назва, яка містить головну мету – спонукати людей знайти правильні взаємовідносини з Богом через спасіння, яке вони можуть знайти у Христі; слово «армія» тут означає, що організація постійно б'ється із силами зла, і в цій боротьбі головним засобом є благочинна діяльність.

Система державної соціальної допомоги на кінець XIX ст. в Європі і США включала два основні елементи: більш-менш розвинене **соціальне законодавство**, а також відповідні **органи та заклади**, які провадили соціальну політику держави. Сама наявність цих елементів підтверджувала факт визнання суспільством і державою суспільної допомоги за свій обов'язок. Разом з тим, ставало очевидним, що традиційні чиновники не спроможні ефективно виконувати цей обов'язок через відсутність спеціальної підготовки. Не можна було цього очікувати і від членів благодійних організацій, які, крім відсутності спеціальних знань, не мали й офіційного статусу, який би дозволяв їм виступати від імені держави. Саме тому в США вже наприкінці XIX ст. так звані «дружні візитери» (члени благодійних організацій) у більшості цих організацій були замінені на **оплачуваних службовців**.

Ідея необхідності професіоналізму в соціальній роботі поступово формувалася у суспільній свідомості, а ще більше – у середовищі соціальних реформаторів і лідерів благочинних організацій, що привело до виникнення на початку XX ст. фаху соціального працівника. Країнами, де соціальна робота вперше оформилася як особливий вид діяльності, були Велика Британія і США. Але перший навчальний заклад – інститут з підготовки соціальних працівників – було засновано групою соціальних реформаторів в Амстердамі у 1899 р. На початку XX ст. в Європі та Америці вже діяло 14 шкіл соціальної роботи. Новий фах у Європі спочатку називали **соціальною медициною**, але згодом перейшли на американську назву – **соціальна робота**. Фах соціального працівника став одним з багатьох фахів, які передбачали здобуття спеціальної освіти і отримання сертифіката.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які зміни відбулися в організації соціального захисту в Росії під впливом реформ 60-70-х років XIX ст., якою була роль земських установ?
2. Охарактеризуйте заходи цього періоду щодо профілактики зубожіння населення і організації громадських робіт земствами.
3. Коли було створено Міністерство державної опіки, і які були напрямки його діяльності та об'єкти соціальної допомоги?
4. У чому полягала сільська та волосна соціальна опіка в Росії на зламі XIX та XX століть?
5. Який був зміст міської системи соціальної допомоги в той же період?

6. Охарактеризуйте церковно-парафіальну систему допомоги в Російській імперії кінця XIX – початку XX століть.
7. Як відбувався розвиток діяльності Імператорського людинолюбного товариства, і що собою являла створена у цей час Опікунська рада установ імператриці Марії?
8. Коли було започатковано діяльність опікунства для сліпих і опікунства для глухонімих у Росії, який був зміст їх роботи, як було організовано опікування пораненими та дітьми загиблих батьків внаслідок воєн початку XX століття?
9. Дайте загальну характеристику системи державно-суспільної соціальної опіки в Росії, а також особливостей такої опіки в Україні на початку XX ст.
10. У чому полягала благодійницька діяльність нової української буржуазії наприкінці XIX – початку XX століть?
11. Яку участь у соціальній допомозі нужденним брали українська інтелігенція і громадсько-політичні організації на зламі XIX і XX століть?
12. Чому й коли зароджується соціальне страхування в країнах Європи?
13. Охарактеризуйте так звану «карцерну» систему опіки.
14. Охарактеризуйте нові форми опіки дітей, а також приватної та суспільної благодійності.
15. Коли виникає «Армія спасіння», які ставить завдання перед собою і які використовує форми роботи?
16. Чому соціальна робота стає особливим видом фахової діяльності, де виникають перші навчальні заклади з підготовки фахівців із соціальної роботи?

Рекомендована література

1. Бадя Л.В., Демина Л.И., Егошина В.Н. и др. Исторический опыт социальной работы в России. – М., 1994.
2. Егошина В.Н., Елфимова Н.В. Из истории призрения и социального обеспечения детей в России. – М., 1994.
3. Кузьмин К.В., Сутырин Б.А. История социальной работы за рубежом и в России. – М., 2002.
4. Лафарг П. Христианская благотворительность. – Одесса, 1995.
5. Попович Г. Соціальна робота в Україні і за рубежом. – Ужгород, 2000.
6. Фирсов М.В. История социальной работы в России. – М., 1999.

Розділ VIII. Державне соціальне забезпечення у колишньому СРСР

1. Перші кроки у формуванні системи соціального забезпечення у колишньому СРСР

У створеній російськими більшовиками державі досить швидко відбувалось ототожнення суспільства і держави, практично країна позбавлялася громадянського суспільства, і, як наслідок цього, у системі допомоги і захисту починає домінувати держава. Громадські організації існували лише номінально, не брали участі у даній діяльності. Такий підхід призвів до того, що суспільна опіка, яка охоплює різні сфери людської діяльності, практично зводилася лише до проблем соціального забезпечення. Відбувалося звуження парадигми допомоги, багато видів соціального патронажу, що виникли еволюційним шляхом, у суспільній практиці втрачалося.

Відмовившись від засади благодійності, більшовицька партія проголошує про перехід до **комуністичного забезпечення**, за якого кожен інвалід і нужденний, кожен непрацездатний – дорослий чи неповнолітній – може сподіватися, що держава не дасть йому померти від голоду, прийде йому на допомогу. Таким чином, держава знову стає **суб'єктом допомоги**, причому **церкву як партнера було усунуто**, вона вже не бере участі у даній діяльності, як це було до 1917 р.

Деклароване соціальне забезпечення, однак, було **невіддільним від Марксової теорії класової боротьби** і поширювалося лише на «своїх», тобто відданих радянській владі, покірливих. Тому, проголошені високогуманітарні засади, прийняті закони стосовно соціального захисту не зашкодили виморити голодом (1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр.) понад 10 млн. українських селян, попередньо

* Масовий терор голодом з метою досягнення певних політичних цілей (установлення радянської влади, колективізація сільського господарства) і покірливості населення – «винахід» В. Ульянова (Леніна), «творчо» розвинутий Й. Джугашвілі (Сталінін). Практикувався радянською владою, головним чином проти українських селян, що чинили збройний опір більшовицькій окупації 1918 р., піднімали масові повстання проти російської окупаційної влади протягом 1919-1921 рр., не хотіли вступати в колгоспи 1929-1930 рр.

силою позбавлених будь-якого продовольства, за достатньої кількості вироблених у самій Україні харчових продуктів (лише з урожаю 1922 р. експорт хліба з України становив 13,5 млн. пудів; під час голодомору 1932-1933 рр. вилучене в українців збіжжя московський уряд продавав за кордоном саме у той час, коли в Україні гинули від голоду по 25 тис. людей щодоби і у першу чергу старих і дітей, а 1946-1947 рр. українське продовольство вивозилося до щойно утворених Москвою країн «народної демократії»). До українських селян (а вони становили 86% українського народу на поч. ХХ ст.) застосовувалися класовий підхід – у 20-і і 30-і роки вони трактувалися як «класово ворожий і націоналістичний елемент», а у 40-і – як «зрадники» – за те, що перебували в німецькій окупації.

Соціалістичний «гуманізм» не заважав також позбавляти засобів до існування, даху над головою, вислати у спеціальні концтабори чи на спеціальні поселення (на північ і схід Росії, у пустелі Казахстану) 400 тис. розкуркулених селянських родин (з них 200 тис. українських), мільйон жінок, вдів і дітей «ворогів народу», ні в чому невинних (як і самі «вороги народу»). Усяка благодійність чи просто гуманне ставлення до репресованих (навіть колишніх) та їхніх родин не тільки не заохочувалися владою, а й жорстоко каралися, а допомога зарубіжної громадськості голодуючим українцям (у тому числі галицької громадськості 1932-1933 рр.) відкидалася.

Створена після жовтневого перевороту нова структура, спочатку **Міністерство**, а пізніше **Народний комісаріат державної опіки (НКДО)** провадить скасування чинних органів допомоги з перерозподілом коштів і майна на потреби держави. Так, вже 19 листопада 1917 р. скасовано благодійні установи і товариства допомоги інвалідам, а до кінця січня 1918 р. було зламано всю попередню систему опіки. Замість скасованих відомств у НКДО утворювалися **відділи**, які мали курирувати проблеми соціальної допомоги певній категорії нужденних: відділ з охорони материнства та дитинства, відділ опіки неповнолітніх та інші. Рішенням НКДО відділи соціальної підтримки утворюються і в інших державних установах та організаціях. Наприклад, через скасування губернських та повіто-

* Концентраційні табори для мирного населення власної країни вперше у світі застосовано, починаючи з 1918 р., радянським урядом на чолі з В. Ульяновим (Ленінінм).

вих військових присутствій** утворюються пенсійні відділи для покалічених на війні при місцевих радах. Утворюються і самостійні виконавчі комітети для допомоги і підтримки певної категорії нужденних, наприклад комітет «Союзу скалічених вояків». Йому передано майно і капітал на суму понад 100 млн. крб., у січні 1918 р. дозволено провести всеросійську лотерею на суму 14,5 млн. крб.

До березня 1918 р. поступово формуються **основні напрямки діяльності** у сфері державного соціального забезпечення: видавання пайків родинам фронтників, надання сховища для скалічених на війні і призначення їм пенсій; курирування навчальних закладів державної опіки.

Дуже гострою на той час була **проблема фінансового та матеріального забезпечення** соціальних заходів, тому НКДО доводиться вдаватися до широкого кола заходів – від цільового перерозподілу матеріальних засобів, організації благодійницьких лотерей до введення податку на публічні видовища і розваги.

Цілеспрямована державна підтримка нужденних як засіб проведення державної соціальної політики починає здійснюватися з **квітня 1918 р.**, коли утворюється **Наркомат соціального забезпечення (НКСЗ)**. Цей орган визначив нову стратегію соціальної допомоги, виходячи із завдань побудови соціалістичного суспільства більшовицького зразка. Відтак починає **формуватися класовий підхід** у наданні різних видів допомоги. Згідно з положенням про соціальне забезпечення трудящих, право на отримання допомоги з боку держави мали лише особи, «джерелами існування яких є власна праця, без експлуатації чужої». Нове законодавство встановлювало **основні види соціального забезпечення**, на які могло розраховувати трудове населення: медична допомога, видача допомоги і пенсій (у зв'язку зі старістю, втратою працездатності, вагітністю, народженням дітей).

Поступово формується і **адміністративна система** радянського соціального забезпечення. Значну роль у цьому відіграв I з'їзд комісарів соціального забезпечення (червень 1918 р.). З'їзд визначив організаційну структуру управління соціальним забезпеченням, його центральних, губернських та повітових органів. Зроблено спробу розмежувати повноваження НКСЗ з іншими комісаріатами.

** Державна установа.

На середину 1918 р. НКСЗ розвиває свою діяльність у таких напрямках: охорона матері і немовляти; робота у дитячих будинках; діяльність із забезпечення неповнолітніх, звинувачених у протиправних діях; роздавання продовольчих пайків; забезпечення скалічених воєнів: медична допомога.

Діяльність у сфері соцзабезу у цей період, у тому числі видача різного роду допомоги, здійснювалася різними відомствами: Комісаріатом праці (видавав допомогу безробітним), Біржею праці, Комісаріатом землеробства тощо, що призводило до дублювання певних функцій. Тому у 1920 р. робиться розмежування функцій та повноважень різних відомств. До функцій Наркомату праці віднесено «установлення загальних норм пенсій і допомоги». До Наркомату охорони здоров'я відійшли всі лікувальні установи, що раніше належали до НКСЗ.

Нова економічна політика (неп), введена в дію на початку 1920-х років, суттєво змінює стратегію соціального забезпечення. Основними напрямками діяльності НКСЗ у той період були: забезпечення селянства та осіб «самостійної праці» в порядку обов'язкової взаємодопомоги; кооперація інвалідів; соціальне страхування робітників; державне забезпечення родин червоноармійців у містах. Разом з цим, органам НКСЗ доручалися наступні види робіт: надання «допомоги жертвам контрреволюції», боротьба з жебрацтвом і проституцією, допомога під час стихійних лих, опіка та піклування.

Допомогу «жертвам контрреволюції» розпочато з 1918 р., коли при губернських та повітових відділах НКСЗ утворюються спеціальні відділи. До цієї категорії населення належали постраждалі радянські службовці, політичні амністовані, політичні емігранти, політичні біженці, а також сім'ї зазначених осіб, їм згідно з постановою уряду надавалася допомога у вигляді забезпечення роботою, одягом, житлом, направлення дітей до притулків, медичної допомоги, грошової допомоги, пенсій. Про розміри допомоги «жертвам контрреволюції» (про допомогу жертвам революції ЧК, Червоної армії – мови, зрозуміло, не було) свідчать такі дані: у 1920 р. (рік найгострішого товарного дефіциту) між ними було розподілено: 4,8 млн. аршинів тканин, 800 пудів вати, 3 тис. grosів ниток, 270 штук трико-

* Gros – дванадцять дюжин.

тажних виробів, 10 тис. пар взуття, 3,5 тис. пудів мила. Крім того, їм виплачено грошової допомоги на суму 9 млрд. крб.

Діяльність, спрямовану на ліквідацію різних проявів соціальної патології – жебрацтва, проституції, – НКСЗ здійснює разом з Наркоматом охорони здоров'я, бо проституція, викликана значною мірою масовим безробіттям, спричинила спалах інфекційних захворювань. Розглядаючи проституцію і бродяжництво (бурлакування) як пережиток капіталізму (так вони кваліфікувалися весь час за існування СРСР, хоч країна була надійно ізольована від капіталістичних країн), НКСЗ як головний напрямок боротьби з ними застосовує трудову допомогу. Вона практикується як у лікувально-виховних, так і в трудових закладах.

Як засіб боротьби проти професійного жебрацтва трудова допомога надається, починаючи з 1919 р. У спеціальних розподільниках жебраків залежно від працездатності розподіляли по різних типах закладів. Старі та каліки спрямовувалися до сховищ, діти – до дитячих будинків, безробітні – до відділів розподілу робочої сили, а «дармоїди» (рос. «тунеядцы») – до спеціальних трудових комун. Проте зростання кількості жебраків не припинялося, бо органи соціальної допомоги не спроможні були дати ради такій величезній на той час кількості нужденних. До того ж мізерний розмір соціальної допомоги навіть тим, хто її отримував, змушував людей займатися жебрацтвом.

За існуючими даними, 1926 р. потребували пенсійного забезпечення 1,375 млн. осіб, з них 225 тис. осіб, що постраждали під час Першої світової і 250 тис. – Громадянської воєн (і лише 130 тис. осіб – сім'ї загиблих на війні). Окрім цього, налічувалося 1,2 млн. безробітних (1924 р.), більшу частину з яких становили селяни. Значну питому вагу серед безробітних становили працездатні інваліди. Протягом усіх 20-х років не зменшувалася, а навіть зростала кількість безпритульних дітей. Навіть у Москві та Московській губернії ця кількість зросла від 6790 у 1924-1925 рр. до 7477 дітей у 1927-1928 рр.

2. Соціальна політика стосовно селянства

У середині 1920-х років головним об'єктом діяльності НКСЗ стає селянство – і у зв'язку з тим, що селяни (за переписом 1926 р.) становили 82% населення СРСР, і через масовий голод, що розпо-

чався 1921 р. (в Україні він тривав з 1921 по 1923 рр.). Влітку 1921 р. голодувало близько 30 млн. осіб (в Україні на кінець 1922 р. навіть за заниженими офіційними даними голодуючих було 5,6 млн. осіб), померло від голоду близько 5 млн. осіб. Головним напрямком у діяльності НКЗС стосовно селян стає робота з організації селянської громадської взаємодопомоги (СГВ), яка була узаконена у травні 1921 р. Активна робота у цьому напрямку розгортається з 1922 р., коли по селах почали утворюватися селянські комітети громадської взаємодопомоги, на які покладалися функції самозабезпечення і патронажу нужденних.

Головними формами діяльності таких комітетів були: надання індивідуальної допомоги червоноармійцям, інвалідам (допомога грошова, позички, трудова допомога); соціальна взаємодопомога (громадська оранка, запасні склади, підтримка шкіл і лікарень, хатчиталень, будинків для інвалідів); правова допомога (захист інтересів малоімущих при стягуванні податків, наділенні лугами, лісом). Комітети мали стежити за тим, щоб землі червоноармійців, інвалідів, сиріт і бідноти були оброблені, організовувати недільники, нести відповідальність за «задоволення інших господарських нужд сиріт, інвалідів, бідноти, ... за недопущення експлуатації їх куркульством».

На відміну від колишньої селянської допомоги і взаємодопомоги, тепер вони стають обов'язковою повинністю. Тобто держава допомагає певним групам селян за рахунок коштів інших груп, сама нічого не вкладаючи, хоч податки на селян були на той час головним джерелом наповнення Держбюджету. Традиційні селянські «помочі» і тут набували класової спрямованості та організованого характеру. Справі організації селянських комітетів взаємодопомоги надається всесоюзного масштабу, чому сприяли спеціальні директиви Ради народних комісарів, а також рішення партійних з'їздів 1922, 1924 та 1925 рр. За різними даними 1925 р., таких комітетів існувало від 37 до 78 тисяч, грошові суми, скеровані ними на підтримку нужденних у 1923-1924 рр., становили 6-8 млн. крб. До труднощів комітетів відносять відсутність необхідних коштів, слабкий зв'язок з масами.

На початку 1920-х років у СРСР відчувалася гостра нестача харчових продуктів, а також палива, одягу, промислових товарів. Ситуацію ще більше погіршила посуха, що охопила обширно райо-

ни Поволжя і Південь України два літа поспіль – 1921 та 1922 рр. Україна перед тим не знала голоду протягом 300 років, але насильницьке і безоплатне вилучення більшовиками продовольства в українських селян у попередні роки призвело до скорочення ними посівних площ і поголів'я худоби. Тому, врожай 1921 р. становив лише 30% від врожаю 1916 р. Але навіть за цих умов зібраний 1921 і 1922 року у північних губерніях республіки врожай не тільки забезпечував потреби всього населення України, а й дозволяв вивезти (1922 р.) за її кордони близько 15 млн. пудів збіжжя. Та вивезено було набагато більше – лише від серпня 1922 р. по січень 1923 р. з України до Російської Федерації було відправлено 9 млн. пудів хліба, а 13,5 млн. пудів вилучено для продажу за кордонами СРСР. Попереднього, 1921 р., до Росії було вивезено ще більше – 28 млн. пудів продовольства. Для вилучення такої кількості збіжжя українські селяни навіть у потерпілих від посухи губерніях обкладалися надзвичайно високими поборами. Так, у Олександрійській (Запорізькій) губернії почали збирати продподаток, величина якого дорівнювала валовому збору. Зрозуміло, що розпочався голод. Внаслідок цього 1921 р. голодувало майже 100% Олександрійської, 90% Одеської губерній. У травні 1922 р. голодувало приблизно 40% населення неврожайних губерній, восени цього ж року тут налічувалося близько 2 млн. лише голодуючих дітей. Перебуваючи у стані глибокого виснаження багато місяців, люди (особливо немовлята і діти) хворіли і масово гинули. Голод супроводжувався канібалізмом, торгівлею людським м'ясом, високим рівнем злочинності. Жертвами злочинців знов-таки насамперед ставали діти.

Для координації дій щодо рятування голодуючих при ВЦВК у липні 1921 р. створено Центральну комісію допомоги голодуючим (Допгол), наділену надзвичайними повноваженнями. Основні завдання комісії: з'ясування розмірів голоду, розгляд клопотань про визнання голодуючими окремих губерній і повітів (вони звільнялися від податків і отримували допомогу продовольством), вишукування засобів для боротьби з голодом. Але навіть помираючі від голоду люди були чітко поділені на «своїх» і «чужих». Вже восени 1921 р. потерпілі від посухи губернії РСФРР було звільнено від продовольчого податку. Вони отримали насіннєву, продовольчу і фуражну допомогу. З цією метою використовувалися й продовольчі ресурси УСРР.

ався 1921 Різацію допомоги голодуючому Поволжю було спря-
 1921 р. голодшли партійного, радянського і профспілкового апарату.
 авіть за заниористовувалися державні ресурси: перерозподілявся
 ісім), померлі фонд, вводилися спеціальні податки на користь голо-
 дом у діяльвадилася широка благодійницька кампанія серед насе-
 лянської грї залучалися й іноземні благодійницькі установи. Вод-
 н травні 1921цій урядовій постанові про організацію боротьби з гол-
 1922 р., колї-осінь 1921 р. не згадується про необхідність мобілі-
 зромадської для врятування голодуючих Півдня України. Повід-
 сзпечення і трагічне становище населення південноукраїнських
 Г Головнінаходили місця на сторінках преси. Голод в Україні
 гдивідуальнс від загальноросійської та світової громадськості.
 рошова, поз, 1922 р. засоби масової інформації одержали дозвіл
 громадська спанію на підтримку голодуючих України.
 италень, будвання голоду в Україні дозволило використати хлібні
 ралоїмущих іки для голодуючих РСФРР. У 1921 р. у Росію спря-
 ети мали стейже всі надходження з всесоюзної кампанії допомоги
 іт і бідноти і третина продподаткових. Для голодуючих Росії вилу-
 ідальність за мізерні зернові запаси вражених голодом українських
 ів, бідноти, .

На відмічас з голодуючих районів Поволжя, Казахстану, Уралу,
 роги, тепер в й у південні губернії України, йшли ешелони з пере-
 сопомагає пеЗагальна їх кількість у 1921-1922 рр. становила майже
 дама нічого ! Лише евакуйованих дітей Україна прийняла до 60 тис.
 оловним джчі будинки республіки на 75% були укомплектовані
 єккі «помочі» іми з РСФРР дітьми, для українських безпритульних
 анного хараке залишалось. Наплив переселенців ще більше загост-
 ропомоги над і проблеми в Україні.

ьні директиз грудні 1921 р., коли на Півдні України поширилася
 их з їздів ісід голоду, центральний уряд послабив податковий тя-
 омітетів існу уряду УСРР оголосити частину губерній голодуючи-
 а підтримкуадання їх населенню пільг, якими користувалися голо-
 до труднощр. Жодна з голодуючих губерній України не була зві-
 лабкий зв'язродподатку. Республіканські органи влади дістали до-

На почаати українським голодуючим, але лише за рахунок вну-
 арчових пррсів і за умови переважного забезпечення голодуючих
 итуацію щещі благодійні ідальні створено місцевими комісіями До-

пголу лише у січні 1922 р. Вони забезпечували харчуванням менше
 ніж на 1% тих, хто потребував допомоги. У травні цього ж року за
 допомоги Всеукраїнського Допголу мережа ідалень значно збільши-
 лася, але й тоді вона охоплювала не більше як 10% голодуючих. Для
 порівняння зазначимо, що благодійні ідальні в РСФРР діяли вже з
 осені 1921 р. і забезпечували у різних місцевостях від 60% до 80%
 тих, хто потребував допомоги. З 2-х мільйонів голодуючих дітей Пів-
 дня допомогу отримала лише половина (943,5 тис. осіб).

Вирішальну роль у врятуванні голодуючих в Україні відігра-
 ли іноземні благодійницькі організації, які забезпечували харчу-
 ванням в окремі періоди до 1,8 млн. осіб. Їх діяльність тут тривала з
 березня 1922 р. по серпень 1923 р.

Пропозицію допомоги з боку «буржуазних кіл» В.Ленін споча-
 тку не сприймав. Герберта Гувера, голову АРА (*American Relief
 Administration*) – Американської адміністрації допомоги, майбут-
 нього 31-го президента США, та його помічника У.Брауна, які вне-
 сли пропозицію, він називав «нахабами» і «брехунами» (пізніше
 радянська преса звинувачувала їх ще і в шпигунстві). Надія покла-
 далася на допомогу міжнародного пролетаріату. Але виявилось, що
 пролетарські організації не мали достатніх коштів, і довелося з 20
 серпня 1921 р. запросити до Росії АРА. Та до України чужоземних
 рятівників ніхто не запрошував, бо Москва стверджувала, що тут
 все благополучно.

Першими зловмисну інформаційну блокаду голодуючої Укра-
 їни прорвали менонітські громади США, Канади і Нідерландів. Ці
 протестантські спільноти добивалися від уряду УСРР надання їм
 можливості врятування від голодної смерті своїх одновірців у Запо-
 різькій та Миколаївській губерніях через відкриття харчувальних
 пунктів. Глава уряду УСРР Х.Раковський змушений був у жовтні
 1921 р. укласти з ними відповідну угоду від імені уряду, але допу-
 щені були меноніти в Україну, як і інші благодійні організації, лише
 після отримання згоди Москви навесні 1922 р.

У грудні 1921 р. Раковський уклав угоду з місцією Фрітьофа
 Нансена (неофіційна назва організації загальноєвропейської допо-
 мого радянській Росії, утвореної влітку 1921 р. всесвітньо відомим
 норвезьким мандрівником і вченим, лауреатом Нобелівської премії
 миру за 1922 р., яка об'єднувала під егідою Міжнародного Червоно-

го Хреста 15 релігійно-добродійних товариств і комітетів Червоного Хреста окремих країн), а в січні 1922 р. – з АРА про поширення на території України всіх видів допомог, які до цього часу направлялися цими організаціями російським голодуючим. Та лише у травні 1922 р. вони розгорнули свою діяльність в Україні, бо до цього часу їм чинилися різні перешкоди з метою зосередження всієї допомоги у Російській Федерації. І ця допомога прийшла лише завдяки вимозі АРА, що поставила допомогу Поволжю в залежність від гарантії отримання допомоги Україною, більше того – в залежність від доступу американських допомогових загонів до голодуючих українців.

Довгоочікувана зарубіжна допомога, хоч і з великим запізненням, нарешті надійшла в Україну, але вона, насамперед через значну затримку, не була рівноцінною тій, що надавалася голодуючим РСФРР, а окрім того, не всі іноземні організації були допущені в Україну. Поряд з «націоналістичним» комітетом М.Грушевського, не допущений був і Міжробдоп (Міжнародний комітет робітничої допомоги), вантажі якого до осені 1922 р. надсилювалися лише до РСФРР. Проте і після дозволу Москви на допомогу зарубіжжя Україні уряд РСФРР робив спроби припинити іноземну допомогу українським голодуючим і спрямувати її на користь голодуючих Росії.

Вже влітку 1922 р. уряд УСРР уклав цілу низку нових договорів з іноземними організаціями. Договори про спільну боротьбу з епідеміями були укладені з французьким Червоним Хрестом і Комітетом охорони здоров'я Ліги Націй. Залучені до співробітництва були Товариство допомоги німецьким колоністам Чорноморського узбережжя й американська організація «Форвардс», а також Міжробдоп. Важливе значення для відбудови сільського господарства голодуючих губерній мала домовленість про співробітництво з американським об'єднаним комітетом «Джойнт». Вже у 1923 р. Раднарком УСРР підписав договір з Міжнародною спілкою допомоги дітям.

З ідеологічних міркувань радянська преса, а також історіографія намагалися замовчувати або применшити роль «буржуазної» «АРА» і «сіоністської» «Джойнт» у соціальній допомозі голодуючій Україні і наголошувати на міжнародній пролетарській солідарності, але статистика всіх суб'єктів допомоги розставляє по належ-

них місцях. За весь час надання допомоги пролетарський Міжробдоп надіслав голодуючим України 383 тис. пайків, місія Ф.Нансена – 12,2 млн., АРА – 180,9 млн. пайків. Сам Нансен передав голодуючим дітям свою щойно отриману Нобелівську премію. Те ж саме зробив французький письменник Анатоль Франс. Через місію Нансена надавали посильну допомогу голодуючим всесвітньо відомі письменники – Б.Шоу, Р.Роллан, Т.Драйзер, А.Барбюс, Г.Уеллс, вчений А.Ейнштейн та багато інших. Допомога інших організацій була значно меншою.

Таким чином, зазначені організації і передусім АРА врятували мільйони приречених на смерть голодуючих у Росії та Україні, що змушений був визнати тоді радянський уряд. У липні 1923 р. на урочистому прийомі на честь співробітників АРА, які залишали країну, заступник голови Раднаркому СРСР Л.Каменев сказав: «Завдяки величезним, цілком безкорисливим зусиллям АРА мільйони людей різного віку були врятовані від смерті, й цілі поселення і навіть міста уціліли від катастрофи, що насувалася».

Пік діяльності іноземних благодійних організацій в Україні припадав на літо 1922 р. У серпні 1922 р. вони забезпечували харчуванням 1,8 млн. жителів неврожайних губерній України. Для порівняння комісії: Допголу забезпечували близько 400 тис. жителів. Тільки цього року іноземні благодійні організації завезли в Україну близько 2,3 млн. пудів продовольства, що становило лише 8% від загальної суми пожертв, які надійшли до радянських республік з-за кордону. Це майже стільки, скільки зібрала для голодуючих Росії та України разом Центральна комісія Допголу.

У подальшому (1922-1923 рр.) на прохання радянського уряду іноземні організації надавали переважно виробничу допомогу голодуючим – завезли 250 тис. кіс, плуги, жнивварки, сортувалки, віялки, 1 335 коней, 500 корів, понад 15 вагонів насіння, обладнання для 15 сироварень, книжки для 40 сільськогосподарських бібліотек.

«Джойнт» асигнував 1,5 млн. доларів на безпроцентну позику селянським кооперативам. Її отримали 10 тис. одноосібних селянських господарств у 29 єврейських колоніях* і 27 українських се-

* Існували в 1920-х роках на півдні і сході України, населення займалося сільськогосподарським виробництвом на виділених радянським урядом землях. Після проведення колективізації населення розбіглося по містах СРСР.

лах Донецької, Одеської та Катеринославської губерній. Від робітничих та комуністичних партій виробничу допомогу надавали Міжробдоп і «Товариство технічної допомоги Росії».

Але експорт хліба з України став сигналом для згортання роботи іноземних благодійних організацій, бо іноземці не могли собі уявити, що уряд піде на експорт хліба, коли власне населення вмирає від голоду.

Разом з голодомором українців слід згадати так зване **розкуркулення**, яке досягло апогею в Наддніпрянській Україні в 1929-1930 рр., і супроводжувалося розстрілами, вивезенням у табори примусової праці і переселенням на північ Росії чи до Сибіру. З понад 1 млн. українських селян, експропрійованих радянською владою у 30-их роках ХХ-го ст., **близько 850 тис.** осіб було депортовано на Північ, де багато з них, особливо, дітей, загинуло. Ті, кому пощастило уникнути депортації, й ті, що втекли із заслання, приєднувалися нишком до міського пролетаріату, бо приймати розкуркулених на державні підприємства заборонялося. Так перестала існувати найбільш активна і продуктивна верства сільських виробників, було винищено **найцінніших фахівців** сільського господарства, що стало однією з причин його швидкого невдовзі занепаду.

Голодомор 1932-1933 рр. було повторено в Україні приблизно за тим же сценарієм, але з **набагато страшнішими наслідками**. **Відмінність** була в тому, що жодного стихійного лиха на цей раз не сталося і продовольства для всієї країни було достатньо. Тим не менше, майже все їстівне у селян України та Кубані (де серед селян теж переважали українці) було вилучено силою і спровоковано голод. Ні в Білорусії, ні в суміжних регіонах Російської Федерації люди від голоду не вмирали, але українців туди не випускали, жодної допомоги голодуючим (включаючи дітей, старезних, інвалідів) не надавали. Тому кількість жертв рахувалася вже не сотнями тисяч, як у 20-і роки, а **мільйонами, вмирали цілі родини, села і селища**. Зрозуміло, що обліку померлих від голоду ніхто й ніколи не вів, а інформацію не публікували, бо ці дані були свідченням злочину влади проти українського народу.

Ще одна відмінність голодомору 30-х («творчий доробок» Сталіна) була в тому, що планувався і здійснювався він таємно – жодних постанов центрального уряду з цього приводу не приймалося,

якихось спеціальних органів допомоги голодуючим не створювалося, послаблень в оподаткуванні українського села (у відповідь на несміливі звернення більшовицьких лідерів України) не робилося, за допомогою до зарубіжних країн не зверталися, у засобах масової інформації нічого про голод не повідомлялося. Тобто влада робила вигляд, що ніякого голоду в Україні не існує, а повідомлення про це західних ЗМІ розцінювалися як провокація проти «Країни Рад».

Крім цього, на цей раз голод стосувався не окремих регіонів, а **всієї України** – обмежувався кордонами республіки, точніше межами розселення українського етносу, бо включав і Кубань. Можливо, тому в навчальних посібниках з історії соціальної роботи, виданих у Російській Федерації за останні роки, голодомор 30-х років не згадується – і Росії він не стосувався, і про якусь соціальну роботу на допомогу майже сорока мільйонів голодуючих українців писати нема чого, бо її ніби й не було.

Ще одним спільним моментом з голодомором 20-х було те, що на місце виморених голодом в Україні тут же завозилися **переселенці** з інших союзних республік, **переважно з Росії**. До кінця 1933 р. у Донецьку, Дніпропетровську, Одеську і Харківську області переселено 21,9 тис. селянських господарств – близько 117 тис. осіб, що, зрозуміло, аж ніяк не поліпшувало соціальну ситуацію в Україні.

Слід пам'ятати, що голодомор 1932-1933 рр. належить до трагедій, наслідки яких відчуваються **багато десятиліть**. Він знекровив українську націю, підірвав її опірність і продуктивні сили, негативно вплинув на її менталітет, позбавив динамічності в кількісному розвитку, погубив тисячі талантів, що не встигли себе виявити. Без сумніву, на це й розраховували московські більшовицькі лідери – організатори голодомору.

3. Завершення формування системи соціального забезпечення

Перша світова війна, Громадянська війна в Росії і збройна агресія московського більшовицького уряду проти УНР та інших новоутворених на теренах Російської імперії держав, а потім голодомор зробили **сиротами мільйони дітей**, значна частина яких опинилася на вулиці і поповнювала лави злочинців. Тому подолання дитячої безпритульності і злочинності стає однією з найгострі-

ших проблем 1920-х років. У перші роки радянської влади ці завдання покладалися на Раду захисту дітей, а пізніше – на Комісію з поліпшення життя дітей при ВЦВК (з 1921 р.). Вони створювали дитячі трудові комуни, через які пройшли тисячі безпритульних.

Велике значення для підвищення ефективності роботи щодо порятунку дітей мало створення дитячої соціальної інспекції при відділі правового захисту дітей Наркомосу (Народного комісаріату освіти). Комісія провадила роботу у напрямках: боротьби з жебрацтвом, дитячою безпритульністю, проституцією, спекуляцією, правопорушеннями, експлуатацією дітей, жорстоким поведінням у родині. Цікавим є досвід роботи самих інспекторів – **братів і сестер соціальної допомоги**. Це були люди не молодші за 21 рік, вони відвідували майстерні, окремі родини, установи, затримували неповнолітніх правопорушників і направляли їх у дитячі приймачі-розподільвачі.

Вживалися заходи щодо влаштування безпритульних дітей-сиріт і тих, що знаходилися у дитячих закладах, в **інші сім'ї**. У 1928 р. ВЦВК і Раднарком прийняли спеціальні постанови, що регламентували передачу вихованців дитячих будинків у селянські та міські родини. Приділялася увага **забезпеченню підлітків і молоді роботою** в умовах зростання безробіття. Приймалися постанови уряду, згідно з якими всі державні, кооперативні, громадські, приватні установи та підприємства були зобов'язані заповнити передбачену колективними договорами певну кількість **робочих місць** підлітками до зазначеного терміну.

У 1925 р. Раднарком СРСР прийняв «Положення про забезпечення в порядку соціального страхування інвалідів праці та членів родин, померлих або відсутніх з невідомих причин, інвалідів праці». Згідно з ним, **право на пенсійне забезпечення** в разі втрати працездатності внаслідок старості отримували непрацездатні робітники та службовці за умови досягнення ними віку не менше ніж **50 років і наявності трудового стажу 8 років і більше**.

Проблемами інвалідів займалися **громадські організації**, які замінили відомство установ імператриці Марії (разом з Опікунствами для сліпих і для глухонімих). Замість них з'явилися **Всеросійський союз кооперації інвалідів** (Всекоопінсоюз), **Всеросійське товариство сліпих** (ВТС), **Всеросійське об'єднання глухонімих**

(ВОГ). Головним їхнім завданням було соціальне забезпечення інвалідів. Здійснювалося **працевлаштування інвалідів шляхом організації артілей та кооперативів**, де вони залучалися до посильної суспільно корисної праці.

Особливі умови праці й організації побуту інвалідів викликали необхідність створення **кас взаємодопомоги**, їхнє призначення полягало у виконанні соціально-побутових функцій з обслуговування інвалідів: організації санаторно-курортної допомоги, мережі дитячих закладів, надання позички, активно розвивається протезування інвалідів. Налагоджено виробництво різних протезів (обсяг їх виробництва: 1919 р. – 3000 штук, 1926 р. – 18 000 штук).

У працевлаштуванні інвалідів, найважливішій на той час сфері діяльності соцзабезів, дедалі чіткіше виявляється **класовий підхід** до організації даного виду соціальної допомоги. «При проведенні цієї роботи необхідний твердий класовий підхід. Не можна працевлаштовувати і навчати інвалідів, що належать до **соціально чужих елементів**. До них належать інваліди білих армій, колишні фабриканти, поміщики, жандарми тощо».

У 1931 р. при НКЗС утворюється Рада з **працевлаштування інвалідів**, у розпорядження якої мали направлятися спеціально заброньовані на промислових підприємствах робочі місця у **кількості до 2%** від їхнього загального числа. Такі ж ради утворюються в областях, районах, містах. Існували планові показники розподілу інвалідів по підприємствах.

У соціальній політиці 20-х (як і подальших) років особливу увагу більшовики надавали **пенсійному забезпеченню** і різним формам **матеріальної допомоги**, наданню пільг, а також соціальному страхуванню. Основними видами соціального забезпечення визначилися: медична допомога, надання допомоги (пільг) тим, хто потребує її, вагітним жінкам і матерям, пенсійне забезпечення по старості та у зв'язку із втратою працездатності. Страхування здійснювалося для всіх видів найманої праці у всіх випадках втрати працездатності (захворювання, у тому числі професійні, інвалідність, старість, материнство, вдовство, сирітство, безробіття).

Слід зазначити, що пенсійне забезпечення не одразу набуло всеохоплюючого характеру. До 1917 р. соціальне забезпечення людей похилого віку базувалося не на основі врахування віку, а на

підставі втрати працездатності та настання інвалідності. Хоч багато країн Європи ще з кінця XIX ст. почали запроваджувати соціальне забезпечення людей похилого віку, в Росії, а потім і в СРСР випадок настання старості аж до 1928 р. не входив до сфери соціального страхування. Проте для окремих категорій працівників пенсійне забезпечення по старості почали запроваджувати дещо раніше – з 1924 р. для викладачів вищих навчальних закладів. У наступні роки законодавство про пенсійне забезпечення робітників і службовців розвивалося і супроводжувалося постійним розширенням кола громадян, які могли ним користуватися.

Розроблення законодавства про пенсійне забезпечення по старості як самостійного виду соціального забезпечення відбувалося протягом 1928-1932 рр. Перші пенсії по старості було встановлено для робітників текстильної промисловості постановою Наркомпраці СРСР від 5 січня 1928 р. Пенсійний вік було визначено для чоловіків – 60, для жінок – 55 років, необхідний для призначення пенсій трудовий стаж установлювався однаковий для чоловіків і жінок – не менш ніж 25 років. У 1929 р. ЦВК і Раднарком СРСР прийняли постанову щодо введення пенсійного забезпечення і для робітників таких провідних галузей промисловості, як гірнична, металургійна, енергетична, залізничний і водний транспорт. Прийняті у 1928-1932 рр. законодавчі акти стали основою для подальшого розроблення законодавства стосовно пенсійного забезпечення по старості в наступні роки.

Розміри пенсій було встановлено постановою Раднаркому по поясах, на які була поділена країна, виходячи із 40% пересічної зарплати в даній місцевості. З'являються вже тоді спеціальні пенсії, середня норма такої пенсії становила 55 крб./міс. Призначалися вони у першу чергу, зрозуміло, для діячів більшовицької партії, революції, а також науки. Нараховувалося 1928 р. персональних пенсіонерів 7 тис. із загальної кількості пенсіонерів близько 100 тисяч. Суттєво збільшуються витрати на пенсійне забезпечення. Якщо у 1924-1925 рр. вони становили 4 млн. крб., то 1928 р. – вже 36,7 млн. крб., тобто 45 коп. на душу населення.

Конституція УРСР 1937 р., розроблена на основі Конституції СРСР 1936 р., проголосила право всіх громадян СРСР на матеріальне забезпечення в старості. Право на пенсійне забезпечення, крім

робітників, набули і службовці (тобто всі, крім колгоспників). Пенсійне забезпечення регулювалося не законами, а прийняттям постанов ЦК ВКП(б), РНК СРСР та ВЦРПС.

У 1937 р. вийшло нове положення про Народний комісаріат соціального забезпечення, згідно з яким коло завдань НКСЗ розширюється. Воно охоплює державне забезпечення інвалідів праці та інших категорій, організацію матеріально-побутового, культурного, лікувально-оздоровчого та санаторно-курортного обслуговування; керівництво діяльністю установ соціального забезпечення, «справою трудового виробництва інвалідів», роботою лікарсько-трудова експертизи (ЛТЕК), протезних закладів, мережею кас громадської взаємодопомоги, підготовкою кадрів працівників соціального забезпечення; затвердження законів із соціального забезпечення. Під контролем НКСЗ у цей період перебуває Рада кооперації інвалідів, Союз кас взаємного страхування та взаємодопомоги кооперації інвалідів. Товариство сліпих, Товариство глухонімих.

Оцінюючи соціальну роботу СРСР у цей період, можна відзначити, що явною помилкою влади було її намагання замкнути свою діяльність із соціальної допомоги і соціального забезпечення виключно на державі, згорнувши роботу церкви, громадських, благодійних організацій та приватних осіб. Здійснення політики соціального забезпечення лише на основі держбюджетних коштів під силу лише економічно розвинутих, заможним країнам. В умовах економічної розрухи відмова від участі в сферах допомоги широким колам громадськості означало обмеження можливості надання соціальної допомоги населенню країни.

Негативною стороною соціальної політики цих років визнається і практика розв'язання проблем одних категорій населення за рахунок прав і свобод інших, зокрема віруючих. Багато служителів церкви було вигнано із своїх церков і залишилося без засобів до існування. За інструкціями влади, прийняття їх на роботу було можливе лише за умови зречення віри.

Неприйнятною для цивільного світу була і система позаекономічного примусу людей до праці, особливо ув'язнених. До початку 1927 р. (початок розбудови табірної системи, «архіпелагу ГУЛАГ», що пізніше вкрив усю країну) працездобов'язаний контингент таборів НКВС становив уже 2 млн. осіб. Серед них – кілька сотень тисяч

людей з проблемами фізичного здоров'я, які були приречені на смерть як «доходяги» (слабосильні, дистрофічні робітники).

Вже через 10 років, коли табірна система вийшла на «проектну потужність», кількість в'язнів досягла, за оцінкою О. Солженіцина, **12-15 млн. осіб**, яких по 10-12 год./добу примушували виконувати в умовах голоду, антисанітарії непосильну ручну фізичну роботу (будівництво каналів, залізниць, робота в шахтах, лісоповал). За таких умов нормальною вважалася смертність в'язнів у розмірі **1% за добу**, тобто повне вимирання набраного контингенту протягом приблизно 3,5 місяців. Для поповнення цих таборів смерті керівництво НКВС у Москві доводило до республіканських, обласних, районних, міських своїх відділень планові цифри арештів у тисячах осіб, які вони завжди виконували і переконували. Мета масових арештів була подвійна: **по-перше**, тримати в страху і покорі населення, **по-друге**, постійно отримувати практично дармову робочу силу (в'язням, зрозуміло, нічого не платили) для побудови соціалізму (комунізму).

З початком війни 1941-1945 рр. виходить низка указів стосовно **соціального забезпечення родин фронтовиків**. Перший з них датовано вже 26 червня 1941 р. (на 4-ий день після початку війни), він регламентував порядок виплати грошової допомоги родинам фронтовиків. Указом 1942 р. внесено деякі уточнення у цей порядок. У 1943 р. прийнято постанову Раднаркому СРСР «Про пільги для родин військовослужбовців, що загинули та пропали безвісти на фронтах Вітчизняної війни».

Ще один комплекс тогочасних проблем – **соціальна допомога та соціальна реабілітація поранених**. Мільйонні потоки поранених вимагали екстрених заходів не лише щодо їх евакуації, а й щодо реабілітації. Восени 1941 р. створюються комітети допомоги з обслуговування хворих та поранених бійців Червоної армії. У 1942 р. Державним комітетом оборони організовано **будинки для інвалідів Великої Вітчизняної війни** (пізніше перетворені в трудові інтернати). У них скалічені вояки готувалися до подальшої трудової діяльності, отримували трудові фахи, проходили перепідготовку.

Нових рис і масштабів набувають у цей час і проблеми **охорони дитинства та опікування сиротами**. Завдання полягало в евакуації вихованців дитячих будинків углиб країни та у відкритті нових закладів. На 14 грудня 1941 р. було евакуйовано 664 дитячі бу-

динки з 7887 вихованцями. У постанові РНК* СРСР «Про влаштування дітей, що залишилися без батьків» передбачалося створення додаткової мережі дитячих будинків, а також участь громадян у вихованні дітей у формі опіки та патронажу.

Воєнні та політичні події 40-х років спричинили появу потоку біженців. Вже у 1939-1940 рр. з Галичини до Польщі перейшло 20-30 тис. українських політичних біженців. Після окупації Польщі німцями (1939 р.) для задоволення потреб українського населення тут виникли десятки **комітетів самодопомоги**, до складу яких входили переважно члени чи прихильники ОУН, що втекли з Галичини. Навесні 1940 р. ці комітети утворили в Кракові координаційний орган під назвою **Український Центральний Комітет** на чолі з відомим вченим-географом Володимиром Кубійовичем. УЦК являв собою **український заклад соціального забезпечення**, обов'язки якого полягали в нагляді за хворими, літніми людьми, безпритульними дітьми, в організації громадської служби охорони здоров'я, освіти; у допомозі військовополоненим українцям та у представництві інтересів українських робітників, які вивозилися до Німеччини. Після окупації німцями Галичини УЦК поширив свою діяльність і на її території. Протягом усієї війни це була **єдина організація**, що могла, хоч і дуже обмеженою мірою, боронити соціально-економічні інтереси українців у генеральному губернаторстві (більша частина Польщі разом з Галичиною).

Під час Другої світової війни рух на підтримку населення України розширила і українська еміграція. Етнічні українці в США, Канаді, країнах Латинської Америки включилися у рух солідарності. Вони створювали комітети допомоги, діяльність яких полягала в збиранні коштів, цінних речей, медикаментів, обладнання для шпиталів, дитячих будинків, інвалідів.

4. Голодомор в Україні 1946-1947 рр.

Слід відзначити, що на період, який тут розглядається, припадає **третій голодомор в Україні**, проведений московською більшовицькою владою 1946-1947 рр. На цей раз було виморено голодом, навіть за побічними офіційними даними, близько 800 тис. людей в

* Рада Народних Комісарів.

Україні, а за оцінками, – приблизно 1,5 млн. осіб. Голодомор знову ж таки було проведено таємно від радянської та світової громадськості, тому якоїсь діяльності (урядової чи суспільної) щодо допомоги голодуючим, рятування бодай вмираючих дітей не провадилося, бо ж наявність голоду офіційно не визнавалася.

Об'єктивні причини нестачі продовольства в СРСР і в Україні під час Другої світової війни та відразу після її закінченні цілком зрозумілі – аграрне господарство України, житниці СРСР, було майже повністю зруйноване. Нестача робочої сили в ньому становила понад 630 тис. осіб, бо майже всі працездатні чоловіки були мобілізовані до війська і відтак або загинули на війні чи були скалічені, або ще затримувалися на службі. Тому основною робочою силою села були жінки, питома вага яких серед працюючих 1946 р. перевищувала 80%. Крім того, в колгоспах і радгоспах працювало (1947 р.) майже 793 тис. підлітків віком від 12 до 16 років, а також налічувалося понад 1 млн. дорослих непрацездатних за загальними мірками – старезних та інвалідів, які теж брали участь у виробництві.

За таких умов відновити відразу рівень довоєнного виробництва сільськогосподарської продукції було неможливо. Під урожай 1946 р. з великими труднощами і запізненнями було засіяно на 150 тис. га більше площ, ніж у 1945 р., але це становило лише 77,2% довоєнних площ. Через брак тракторів і коней для обробітку землі використовувалися корови, а бувало й так, що в плуги чи борони впрягалися жінки. На додаток до цих бід влітку 1946 р. південні і східні області України охопила сильна посуха, що разом з малосніжною зимою 1945/1946 рр. спричинила загибель близько 350 тис. га посівів зернових культур. Внаслідок зазначених обставин середня врожайність зернових по Україні становила 1946 р. лише 3,8 ц з 1 га, а в Херсонській області – навіть 1,25 ц. Чимало господарств не збрало навіть тієї кількості збіжжя, що засіяло.

Проте в інших областях України, так як і під час посухи на початку 1920-х років, зернові й овочі більш-менш вродили. Цілком можливо було в умовах централізованого управління забезпечити населення мінімумом продовольства через раціональний його розподіл між регіонами, якби на то була політична воля московського керівництва. Але вона була відсутня. І навіть навпаки, відома осо-

биста неприязнь Й. Сталіна до українців ще з часів проголошення УНР і підсилена під час Другої світової війни позицією значної частини українців, які або збройно виступали проти московської влади (у першу чергу вояки Української Повстанської Армії, бойові дії якої проти більшовиків на цей час були в розпалі), або не виявляли ентузіазму в її захисті, ухиляючись від мобілізації, здаючись при нагоді в полон, співпрацюючи з німецькою окупаційною владою, породжувала в голові новоспеченого генералісімуса маячні плани покарання всього українського народу, одним з яких був план виселення всіх жителів України за Уральський хребет, про що говорив у своїй доповіді на XX-му з'їзді КПРС М. Хрущов. Але «їх (українців – А. Г.) було надто багато», пояснював Хрущов, тому процедура виселення була б дуже складною й затратною, і для покарання цього народу, на відміну від кримських татар, чеченців та інших чисельно малих народів було застосовано вже двічі перевірений спосіб – голодомор.

Механізм реалізації запланованого у Москві голоду в Україні включав кілька елементів, головним серед яких був обов'язковий для всіх план хлібозаготівель. Невиконання цього плану було оголошено злочином перед партією і державою. За цим планом Україна мала здати з урожаю 1946 р. до «всесоюзної комори» 362,75 млн. пудів збіжжя, хоч за даними МТС (державних машинно-тракторних станцій, що обслуговували колгоспи і радгоспи), врожай у колгоспах України становив всього близько 325 млн. пудів.

Як бачимо, план доводився навмисно нереальний, не кажучи вже про необхідність створення із зібраного врожаю насінневого фонду, фуражного фонду для утримання худоби і про розподіл частини врожаю серед виробників цього збіжжя – селян. Але на його виконання був мобілізований весь партійно-державний апарат, уся репресивна система тоталітарної держави. Серед засобів впливу широко застосовувалися залякування і навіть побиття колгоспників. З метою збільшення тиску на виконавців плану і рівня репресій Сталін у березні 1947 р. замінив на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У (перша особа в союзній республіці за більшовицькою ієрархією) М. Хрущова на свого поплічника, направлено з Москви, Л. Кагановича – безжалісного ката українського народу, одного з головних творців голодомору 1932-1933 рр. в Україні.

Під час жнив намолочене збіжжя з колгоспно-радгоспних токів негайно вивозили на залізничні станції або на елеватори в супроводі **уповноважених** з районів, які весь час наглядали за збиранням урожаю. Вилучалося часто-густо не лише збіжжя, а й вся картопля. І незважаючи на все це, план хлібозаготівлі було виконано лише на 62,4%. За його невиконання багато керівників були по-різному покарані. Було ув'язнено кожного 16-го голову колгоспу, лише за 1946 р. і перший квартал 1947-го було їх засуджено **1312** на термін позбавлення волі від 3 до 10 років, а два з них – навіть до розстрілу.

Оплата праці селян, розподіл хліба на трудовні дозволялися лише за умови виконання господарством плану хлібозаготівель. У 1946 р. колгоспникам України на трудовень було нараховано пересічно по **257 г збіжжя і 64 коп. грошей** (по СРСР – по 520 г і 90 коп.). Для порівняння наведемо ціну буханця хліба на тогочасному ринку – 150 карбованців. Але у значній кількості колгоспів оплата трудовнів зовсім не провадилася, 365 колгоспів зовсім не видавали збіжжя, а 2767 колгоспів із загальної кількості 26248 не видавали грошей. І така «оплата» праці для тих, хто не мав інших доходів, і для непрацюючих членів їхніх родин вже означала би смертний вирок. Але **основну частину** сільськогосподарської продукції виробляли вже тоді не колективні, а **особисті селянські господарства**, колгоспи мали провідну роль лише у виробництві зерна і технічних культур. Тому більшість селян могла би протриматися до нового врожаю за рахунок доходів від особистих господарств.

Але, по-перше, частина колгоспників (17367 дворів) присадибних ділянок не мали або мали в розмірах, менших від мінімальної норми (від 0,25 до 1,0 га). По-друге, присадибні ділянки колгоспників також повинні були брати участь у хлібозаготівлі, по УРСР план заготівлі збіжжя для цих господарств становив **3 млн. пудів**. Крім того, кожен селянський двір мав сплачувати податок на землю, а також поставляти державі певну кількість м'яса, молока, яєць, овочів та інших продуктів. Податок встановлювався на кожне фруктове дерево, кожну домашню тварину, навіть шкури з худоби. І це був другий елемент плану голодомору. У тих, хто не в змозі був сплачувати непомірні, грабіжницькі податки, активісти забирали все істівне, що залишалося у господарстві – картоплю, квасолу і навіть

солені огірки, конфісковували худобу, на них накладали величезні грошові штрафи.

Третьою складовою запланованого терору голодом була обов'язкова підписка всіх працюючих на облігації державної позики. Спеціальні уповноважені через місцеві органи влади примушували селян підписуватися на досить великі суми (наприклад, 1000 крб.) позики. Для цього людей по черзі викликали до сільради і не відпускали додому, поки ті не давали згоди на підписку. Так вилучалася у селян та мізерна готівка, що була в них у наявності.

І, нарешті, **четвертою** з основних причин голоду стало зняття з 1 жовтня 1946 р. з пайкового постачання хлібом за картками жителів сільської місцевості, робітників та службовців радгоспів, промислових підприємств невеликих міст та робітничих селищ, сільської інтелігенції, а також їхніх дітей та утриманців. З гарантованого забезпечення хлібом в Україні було знято **3,635 млн. людей**, з них – **2, 892 млн. сільських мешканців**.

Серед **додаткових чинників** голодомору слід назвати постанову Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. про **заборону продажу хліба** на ринку колгоспами, колгоспниками та одноосібними господарствами до виконання ними планів здачі хліба державі. Сприяло поширенню голоду і жорстоке покарання за **невироблення мінімуму трудовнів** колгоспниками (120 трудовнів для дорослого і 50 – для підлітка від 12 років). За цей «злочин» виключали з колгоспів з конфіскацією присадибних ділянок, виселяли із сіл, притягали до суду. У 1947 р. за такий «злочин», що кваліфікувався як «паразитичний спосіб життя», було засуджено **29 тис. колгоспників**. Виснажлива праця, до якої примушували голодних селян, теж прискорювала їхню загибель – ЦК КП(б)У в липні 1946 р. ухвалив вимагати від керівних органів планування роботи колгоспників протягом всього світлого часу доби. Отже, голодомор було ретельно підготовлено, і він не примусив себе довго чекати – 1946-1947 рр. в Україні голодувало понад **3 млн. людей**. Переважно це були вдови і діти, старезні батьки загиблих фронтовиків, сім'ї інвалідів війни, тобто ті, хто найбільшу ціну заплатив за перемогу СРСР у 1945 р. Голод спричинив **масові захворювання** на дистрофію, а також туберкульоз, дизентерію, тиф. За офіційними даними, від 31 березня по 20 червня 1947 р. кількість хворих на дистрофію зро-

сла з 635,84 тис. осіб до **1 млн. 154,38 тисяч**, 77,1% з них були сільськими жителями.

Здавалося би, що на безмежних просторах СРСР було де рятуватися від голоду, але голодуючих селян, так як і в 1933 р., за межі України загороджувальні загони не випускали, проїзних квитків їм не продавали. В обіг було запущено знову сумнозвісну сталінську постанову від 7 серпня 1932 р., відому в народі як постанову «**про п'ять колосків**». 90% кримінальних справ, що розглядалися судами в 1947 р., становили саме справи про крадіжки з колгоспних ланів колосків незрілого хліба колгоспниками. З початку року до 10 серпня 1947 р. до кримінальної відповідальності «**за колоски**» було притягнуто **3,9 тис. осіб**, з них 3,2 тис. – заарештовано. Засуджували у цих справах (за 3-5 кг колосків) до **8-10 років таборів**. Голод викликав небачений навіть під час війни сплеск злочинності. Набув поширення жорстокий, звірячий бандитизм: пограбування, розбій, вбивства. Доведені голодом до розпачу, до психічних зрушень люди вдавалися до канібалізму і трупожерства. Типовим явищем стало жебрацтво*.

Найбільше потерпали від голодомору діти. Їхні батьки, у більшості селяни, не маючи надії на порятунок своїх виснажених голодом дітей, везли їх до міст і залишали в установах міліції, лікарнях, на вокзалах і навіть просто неба. Кількість вихованців дитячих будинків тільки Міністерства освіти УРСР збільшилася від 74,9 тис. дітей на 1 січня 1947 р. до **132,1 тис.** на 2 липня того ж року. Але і перебування в дитбудинках далеко не для всіх дітей було порятунком, тут вони теж масово гинули через недостатнє харчування, хвороби, важкі умови утримання. Багато виснажених голодом дітей не мали сил навіть ходити до школи, протягом 1946 р. **600 тис. дітей відсіялося** зі шкіл. За крадіжки їжі діти ставали злочинцями, й одночасно самі вони частіше за дорослих ставали жертвами злочинців. У 1946 р. до позбавлення волі було засуджено близько **100 тис. підлітків**. 50% серед засуджених у 1946-1947 рр. становили жінки з малолітніми дітьми, які слідували до таборів разом з матерями. Серед

* Слід відзначити, що зазначені форми девіантної поведінки не були суто українським явищем, вони завжди супроводжують тривалий голод у будь-якій країні.

загиблих у післявоєнний голодомор діти й підлітки становили 1/3, тобто приблизно **400-500 тис. осіб**.

Починаючи із зими 1946/1947 рр., від голодомору в Україні вмирили тисячі людей щодня. Місцева і московська влада добре знала про це, але практично нічого не зробила для врятування голодуючих, не фіксувалася і кількість померлих від голоду, бо не визнавався й сам факт голоду. Тому про кількість жертв голодомору можна судити лише з опосередкованих даних і свідчень сучасників. Найбільше постраждали селяни південних, південно-східних та східних областей, найбільша смертність була в Ізмаїльській (пізніше увійшла до складу Одеської області) та Чернівецькій областях. У с. Вольному Тарутинського району Ізмаїльської області, наприклад, **вимерла половина жителів**, у с. Глибокому Татарбунарського району цієї ж області – 35%. По 300-400 жителів загинуло від голоду у селах Новоселиці і Михайлівка Кельменецького району і більше ніж третина мешканців с. Костичаки Новоселицького району Чернівецької області. Більше половини жителів вимерло у с. Царичанка на Дніпропетровщині, а у с. Завадівка Білгород-Дністровського району на Одещині з населення близько 600 осіб померло приблизно 250, у т. ч. 75 дітей. Трупів померлих подовгу лежали на вулицях, бо не було кому хоронити.

А чи була можливість врятувати приречених на голодну смерть? Безперечно була, так само, як була вона під час голодоморів 20-х та 30-х років. Безупинно з України вивозилося продовольство протягом 1946-1947 рр. Україна була головним постачальником збіжжя для Ленінграду, а овочів – для Москви. Лише 1946 р. в західні країни було вивезено 1,7 млн. т (106,25 млн. пудів) збіжжя, при цьому значну частину хліба було передано деяким країнам **безкоштовно** з політичних міркувань. Протягом 1946-1947 рр. із СРСР до Франції, Фінляндії, Чехословаччини, Польщі, Болгарії, Угорщини, Албанії та ін. країн було **експортовано 2,5 млн. т** (156,25 млн. пудів) збіжжя. У ці ж роки ешелони з хлібом йшли до Німеччини під гаслом: «Німецькому народу від українського народу». Станом на 1 лютого 1947 р. (пік голодомору) у держрезерві СРСР знаходилося **10 млн. т хліба**, на 1,9 млн. т більше, ніж на той же час 1946 р., елеватори були переповнені зерном. За неповними підрахунками, у 1946-1948 рр. в СРСР було зіпсовано і втрачено при зберіганні про-

сто неба або в непристосованих приміщеннях близько 1 млн. т збіжжя, яке врятувало би всіх голодуючих.

Зазначені вище заходи більшовицького керівництва щодо вилучення продовольства у селян нічого спільного із соціальною допомогою і підтримкою нужденних не мають. Усі вони призводили до протилежного – до виникнення мільйонів об'єктів такої допомоги. З початком масової загибелі людей від голоду дешиця конфіскованого у селян продовольства була повернута, причому подавалося це як **надання допомоги центром** (на будь-яке отримання збіжжя з державного фонду потрібний був дозвіл Москви). Видавалися насінневі **позички**, рідше – продовольчі і фуражні, за умови повернення, як правило, з нового врожаю **під 10% річних**. Так, у грудні 1946 р. колгоспам УРСР із держресурсів була надана продовольча позичка у кількості 40 тис. т збіжжя, у т. ч. 50% збіжжя продовольчих культур, крім того, відпущено 5 тис. т макухи. У зв'язку з масовою загибеллю колгоспної худоби був отриманий у грудні 1946 р. дозвіл центру на відпуск для України 30 тис. т збіжжя фуражних культур та продаж за готівку 50 тис. т сіна. У 1947 р. союзний уряд на численні прохання керівництва України виділив 140 млн. крб. для організації харчування населення у зв'язку з початком весняних польових робіт. На ці ж цілі було виділено 60 тис. т хліба для харчування 3,4 млн. **працюючих у полі селян**. Всього 1947 р. колгоспникам України було надано (точніше повернуто) 93 тис. т продовольчого збіжжя. Але уся разом «допомога» центру, спрямована швидше на самозбереження, (бо інакше залишилася би більшовицька держава без продовольства наступного року), докорінно ситуацію не міняла.

Значну соціальну допомогу отримала Україна в цей важкий час від Адміністрації допомоги і відбудови при ООН, але не в зв'язку з голодом (голод радянським керівництвом не визнавався), а як така, що постраждала під час війни. На основі укладеної угоди **американська сторона** надала Україні допомогу харчовими продуктами і товарами на суму 189 млн. доларів. Протягом 1946-1947 рр. 211 суден перевезли в Україну майже 310 тис. т вантажів, у т. ч. понад 94 тис. т м'яса, 41 тис. т рибопродуктів, випарене і сухе молоко, тваринні жири, олію, соки та інше. Відомо, що поінформовані про голод зарубіжні благодійні організації зверталися до уряду УРСР з

пропозиціями надати допомогу голодуючим, у т. ч. дітям, але їхні пропозиції було відкинуто.

Ще одним «врятивним кругом» для сотень тисяч голодуючих виявилася **Західна Україна**, куди голодомор не поширився і тому, що тут було зібрано непоганий врожай, і тому, що тут ще майже не було колгоспів, і тому, що тут діяла УПА, яка перешкоджала вилученню продовольства у селян. Голодуючі зі Сходу України почали прибувати сюди з початку 1946 р., зустрічаючи, як правило, **співчуття і готовність поділитися продовольством**. До цього закликала «західняків» і керівництво активно діючих тоді ОУН і УПА. Прибулі купували або обмінювали на різні речі харчові продукти в галицьких та волинських селах. Дехто наймався на роботу в індивідуальні господарства, дітей і підлітків селяни приймали на утримання. Влітку потік голодуючих не зменшувався, лише у Краснянський район Львівської області щодня прибувало 300-400 осіб, переважно це були жінки. У червні працівниками транспортної міліції Львівської області тільки з поїздів було знято **62,4 тис. прибулих голодуючих**. Для боротьби з «незаконним провозенням хліба» (так формулювався владою склад цього «злочину») на великих залізничних станціях органи транспортної міліції організували **загороджувальні заони**, які відбирали у нещасних здобуті харчові продукти, позбавляючи їх та їхні родини останньої надії. А навесні 1947 р. радянська влада перекрила і цей шлях самозабезпечення населення України. Відома дослідниця голодомору 1946-1947 рр. канд. істор. наук О. Веселова, оцінюючи значення допомоги, наданої «західняками» голодуючим у цей період, пише, що «в масштабах 1932-1933 рр. голодова трагедія після війни не повторилася тільки тому, що нас порятувала Західна Україна, де ще не було колгоспів, і селянин-одноосібник лишками своєї продукції міг поділитися зі своїми голодними братами з Великої України».

На закінчення слід відзначити, що йшлося вище про голодомор 1946-1947 рр., але у більшості регіонів України справжній голод розпочався вже **наприкінці 1945 р.**, свого піку досягнув взимку-навесні 1947 р., а в деяких областях продовжувався і після 1947 р. – до кінця 40-х років.

5. Система соціального забезпечення в 1950-1991 рр.

У 1949 р. НКЗ3 перейменовано на **Міністерство соціального забезпечення**, а з кінцем 50-х років починається новий етап розвитку соціального забезпечення в СРСР. У 1956 р. Верховна Рада СРСР приймає **Закон про державні пенсії**, за яким не тільки розширюється коло осіб, яким надається пенсія, а й у самостійну галузь виділяється законодавство про соціальне забезпечення. Ним покладено початок загальному державному пенсійному забезпеченню **працюючих**, яке було завершено прийняттям 1964 р. Закону про пенсії та грошову допомогу членам колгоспів (раніше вони були позбавлені цього). Розмір пенсій по старості для більшості колгоспників був дуже далекий від прожиткового мінімуму.

У 1961 р. змінюється **положення про Міністерство соціального забезпечення**, внаслідок чого його функції значно розширилися у порівнянні з положенням 1937 р. На Міністерство покладено виконання таких функцій: виплата пенсій; організація лікарсько-трудова експертизи; працевлаштування і фахове навчання інвалідів; матеріально-побутове обслуговування пенсіонерів, багатодітних і самотніх матерів; надання протезно-ортопедичної допомоги.

Найважливішою сферою діяльності соціального обслуговування населення було матеріальне забезпечення, яке здійснювалося у **трьох основних напрямках**: державне соціальне забезпечення, державне соціальне страхування, соціальне забезпечення колгоспників. **Фінансування** державного соціального забезпечення здійснювалося за рахунок союзного, республіканських та місцевих бюджетів (воно поширювалося на військовослужбовців, учнів та інші категорії громадян). **Фінансування** державного соціального страхування забезпечувалося за рахунок страхових внесків підприємств, організацій і дотацій держави (воно поширювалося на робітників і службовців). Соціальне забезпечення колгоспного селянства здійснювалося за рахунок коштів колгоспів і дотацій з Державного бюджету.

На усіх громадян СРСР поширювалося **безкоштовне медичне обслуговування**, хоч було воно зовсім не однакової якості для усіх громадян. На рівні клінік Заходу медичні послуги і засоби отримувала безкоштовно лише партійна верхівка (так звана «Кремлівська» лікарня та деякі інші) та члени її родин. Розрядом нижче, але теж високого рівня послуги отримували безкоштовно партійні та держа-

вні чиновники (зі своїми родинами) республіканського, обласного та районного (міського) рівнів. Крім цього, щороку вони отримували спеціальні кошти на лікування (оздоровлення), а також путівки (безкоштовні) для себе і родини у найкращі здравниці СРСР. Рядові громадяни безкоштовно отримували ліжко в лікарні (по 5-10 хворих у палаті), скромне харчування, недорогі ліки і ординарне лікування. Дефіцитні (зазвичай імпортні) ліки треба було «діставати» за гроші, платити за увагу до себе медперсоналу, платити за операції кваліфікованим лікарям. Вартість путівок на санаторне лікування майже цілком оплачували профспілки, але отримати їх міг далеко не кожний і далеко не завжди. Особливо низькою була якість медичних послуг для сільського населення (найнижчий розряд).

У 1970-х роках декларувалися такі **основні засади соціального забезпечення в СРСР**: загальність соціального забезпечення; різноманітність видів обслуговування; забезпечення громадян різними видами соціальної допомоги за рахунок державних і громадських коштів. **Головним напрямком** діяльності Міністерства соціального забезпечення на початку 80-х років стає соціальне забезпечення непрацевлаштованого населення.

Як і пророкувалося багатьма мислителями ХХ ст., більшовицька модель політичного, економічного та соціального державного устрою виявилася нежиттєздатною, неконкурентоспроможною. Проіснувавши понад 70 років тільки за рахунок примусу, насильства, винищення десятків мільйонів людей, вона врешті-решт розвалилася. Утопічність ідеології, архаїчність політичної системи не дали змоги побудувати ефективну економіку. **А неефективна економіка неспроможна забезпечити високий рівень соціального захисту і соціальної допомоги усім, хто їх потребує.** Саме тому капіталістичні країни Заходу набагато випередили «Країну Рад» за рівнем технологічного та економічного розвитку, а також за рівнем життя і соціального захисту населення.

Незважаючи на задекларовані державні гарантії допомоги і підтримки соціально незахищеного населення, рівень соціальної допомоги у багатьох випадках (особливо колгоспникам, інвалідам, багатодітним родинам, сиротам) залишався суто символічним. «Контрреволюціонери», «вороги народу», колишні підпільники ОУН, вояки УПА, дисиденти позбавлялися допомоги взагалі. І хоч

масового голоду в СРСР після 1947 р. вже не виникало, значна частина населення злидарювала, постійно перебуваючи у напівголодному стані, не отримуючи належної медичної допомоги, допомоги у здобутті бажаної освіти дітьми.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. У чому сутність проголошеної більшовиками після жовтневого перевороту 1917 р. нової парадигми соціальної допомоги, і як відбувалося її впровадження?
2. Як відбувалося створення більшовицькою владою нових органів системи соціальної допомоги, які були функції та структура Наркомату державної опіки і Наркомату соціального забезпечення?
3. Яка допомога надавалася «жертвам контрреволюції», і яких заходів вживалося щодо ліквідації проявів соціальної патології (жебрацтва, проституції тощо) у Радянській державі 20-х років XX ст.?
4. У чому сутність селянської громадської взаємодопомоги, впровадженої радянською владою у 20-х роках XX ст., чому вона мала обов'язковий характер?
5. Які були причини і наслідки голодомору в Україні 1921-1923 рр.?
6. Наведіть порівняльну характеристику соціальної політики радянської влади стосовно голодуючих у Росії та в Україні в 1921-1923 рр.
7. Чому і як московський уряд перешкоджав надходженню соціальної допомоги голодуючим в Україні зарубіжних благодійних організацій, хто допоміг прорвати московську блокаду?
8. Охарактеризуйте масштаби і значення допомоги голодуючим України зарубіжними благодійними організаціями у 1922-1923 рр.
9. Як відбувалися розкуркулення й голодомор в Україні та на Кубані в 30-х роках XX ст., які мали масштаби та наслідки?
10. Як боролася радянська влада з безпритульністю дітей, і як здійснювалося соціальне забезпечення інвалідів у 20-30-і роки?
11. Як відбувалося зародження і розвиток пенсійного забезпечення інвалідів у 20-30-і роки?
12. Які зміни мали місце у соціальному забезпеченні в зв'язку із введенням нових конституцій СРСР (1936 р.) та УРСР (1937 р.) і нового положення про Наркомат соціального забезпечення?
13. Дайте загальну оцінку соціальної політики радянської влади в 20-30-і роки.
14. Чим була характерна соціальна робота в СРСР під час Другої світової війни і діяльність українських допомогових організацій?

15. У чому полягали об'єктивні і суб'єктивні причини голодомору в Україні 1946-1947 рр.?
16. Який був механізм реалізації запланованого голодомору в Україні 1946-1947 рр.?
17. Охарактеризуйте перебіг і наслідки голодомору 1946-1947 рр., наведіть дані про вивезення продовольства з України під час голодомору.
18. У чому полягала зарубіжна допомога голодуючим в Україні, які були її масштаби? Яку роль відіграло населення Західної України в зменшенні смертності в Україні від голодомору?
19. Як розширювалася і трансформувалася система соціального забезпечення в СРСР у 1950-1991 рр.?
20. Дайте загальну оцінку радянської системи соціального захисту за станом на початок 90-х років XX ст.

Рекомендована література

1. Бабкин В. А. Советская система социального обеспечения. – М., 1971.
2. Попович Г. Соціальна робота в Україні і за рубежом. – Ужгород, 2000.
3. Социальное обеспечение в СССР. – М., 1986.
4. Фирсов М. В. История социальной работы в России. – М., 1999.
5. Ханкин А. Д., Шарапов М. Е. и др. Трудовое устройство, профессиональное обучение и бытовое обслуживание инвалидов. – М., 1968.

Розділ IX. Соціальна робота у незалежній Україні

1. Соціально-економічна ситуація в Україні у кінці 80-х і в 90-х роках ХХ ст.

На початку 90-х років ХХ ст. у незалежній вже Україні соціальна робота починає формуватися як фахова діяльність. Цей процес супроводжується створенням мережі соціальних установ та закладів нового типу. Поштовхом до цього стали економічна криза і стрімке зростання соціальних проблем у суспільстві. Економічна криза спричинила появу безробіття (явного і прихованого), неповну зайнятість працюючих, багатомісячні затримки з виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій, різке зниження рівня оплати праці і пенсій, зростання цін практично на всі товари і тарифів на всі послуги. Наслідком цього стали різке зниження рівня життя переважної більшості населення, вимушена міграція, загострення криміногенної ситуації, спад рівня народжуваності та значне збільшення смертності, розпад інституту сім'ї, зростання проституції і професійного жебрацтва, дитячої безпритульності, захворюваності населення (особливо на СНІД, туберкульоз), передусім дитячої.

Промовистими щодо цього є хоч би такі статистичні дані: 70% українських родин живе (2000 р.) за порогом бідності (малозабезпеченості), заборгованість із заробітної плати в економіці країни (на 10.09.2000 р.) становила 5,8 млрд. грн., 7 467 тис. працівників своєчасно не отримують зарплати, середня тривалість життя людей похилого віку за період 1989- 1999 рр. скоротилася на 2,8 року, причому різниця у тривалості життя жінок (73,4 р.) та чоловіків (62,8 р.) одна з найбільших у світі, частка людей старшого покоління (пенсійного віку) за той же період зросла у загальній структурі населення на 6,5%. Кількість пенсіонерів сягнула 15 млн. осіб (понад 30% населення України), з них 2,4 млн. – інвалідів. Передбачені на 1999 р. дуже скромні видатки згідно з Державною програмою соціального захисту інвалідів у сумі 110 млн. грн. профінансовано лише на 41%.

Рівень захворюваності дітей першого року життя зріс у 1999 р. порівняно з 1991 р. на 22%, а рівень інвалідності збільшився на

25,4%. Кількість зареєстрованих безробітних на середину 2000 р. сягнула 1,5 млн. осіб (4,5%), хоч за методикою Міжнародної організації праці їх має бути 11%, а за оцінками українських фахівців (враховуючи приховане безробіття) – близько 30% працездатного населення у працездатному віці. Через відсутність роботи і відповідних доходів масового характеру (близько 100 тис. осіб на рік) набула еміграція. Унаслідок зазначених чинників населення України вже скоротилося на 2,8 млн.: від 52,2 млн. осіб 1993 р. (найвищий рівень за всю історію країни) до 49,395 млн. осіб у 2000 р. Щорічне зменшення населення за цей період становило 300 – 390 тис. осіб. Якщо б ці темпи вимирання населення збереглися на майбутнє, то через 126-130 років мав би вмерти останній громадянин України.

2. Формування системи соціального захисту в Україні за нових політико-ідеологічних та соціально-економічних умов

Послаблення більшовицьких ідеологічних догм, перші кроки до демократизації політичного життя і ринкової економіки було зроблено в колишньому СРСР у другій половині 1980-х років (роки «Перебудови»). Тоді ж стала поглиблюватися соціально-економічна криза радянського суспільства. У відповідь на це уряд СРСР намічав і впроваджував деякі реформи у системі соціального забезпечення населення. Уряд незалежної України продовжив і поглибив ці реформи, які ще далеко не завершено, вони тривають. За останні роки з'явилися нові державні і недержавні служби, установи, організації, які надають різноманітні соціальні послуги.

Створена за ці роки мережа державних соціальних відомств України на кінець 1999 р. мала такий склад. Очолює її, координує діяльність, втілює у життя переважну частину державних заходів щодо соціального захисту нужденних Міністерство праці та соціальної політики, яке включає такі установи й заклади:

- державну службу зайнятості населення (мережу центрів зайнятості);

* Зростання рівня захворюваності та інвалідності як дітей, так і дорослих в Україні значною мірою є наслідком чорнобильської катастрофи.

- мережа обласних та міських управлінь та районних відділів соціального захисту;
- територіальні центри обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян;
- відділення соціальної допомоги;
- дитячі будинки-інтернати;
- будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів;
- спеціальні будинки інтернати;
- психоневрологічні інтернати;
- пансіонати для ветеранів;
- протезно-ортопедичні заводи;
- заклади спеціальної освіти.

Другим суто соціальним відомством є Державний комітет у справах сім'ї та молоді, що має у своєму складі Український державний центр соціальних служб для молоді (УДЦССМ), обласні, міські та районні центри соціальних служб для молоді.

Міністерство освіти опікується школами-інтернатами для дітей-сиріт, а також спеціалізованими школами-інтернатами для дітей з різними видами захворювань і дітей, які мають складнощі у навчанні; а Міністерство внутрішніх справ має у своєму складі спеціалізовані приймальники-розподільники для неповнолітніх, кімнати тимчасового перебування та притулки для неповнолітніх, служби у справах неповнолітніх, підпорядковані районним, міським державним адміністраціям. З'явилися за останній час і недержавні притулки. За станом на 1.06.1998 р., в Україні було 68 притулків усіх типів, а також 21 кімната тимчасового перебування дітей.

Слід зазначити, що в широкому розумінні до соціальних слід віднести і всі установи та заклади Міністерства охорони здоров'я, Міністерства освіти, виховно-трудова колонія Міністерства внутрішніх справ, Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, оскільки їхня діяльність спрямована на розв'язання соціальних проблем населення і фінансується за рахунок держави. Щоправда, це не стосується значного тепер вже контингенту студентів і

учнів державних навчальних закладів і клієнтів державних медичних закладів, що самі оплачують надані їм послуги.

Функції створеної в Україні системи соціального захисту можна було б згрупувати (за О. Івановою та Т. Семигіною) так.

1. Система соціального страхування

- пенсії (фінансується з Пенсійного фонду та Фонду соціального страхування);
- допомога безробітним (фінансується з Фонду зайнятості);
- система короткотермінових грошових допомог під час хвороби, при народженні дитини (фінансується з Фонду соціального страхування та Пенсійного фонду);
- допомога у разі нещасного випадку на виробництві.

2. Універсальні системи

- державна система охорони здоров'я (фінансується з місцевих та Державного бюджетів);
- державна система освіти (фінансується з місцевих та Державного бюджетів);
- допомога на поховання (фінансується з Пенсійного фонду, Фонду соціального страхування, Фонду зайнятості, місцевих бюджетів);
- соціальний захист осіб, що постраждали в результаті аварії на ЧАЕС.

3. Система соціальних допомог

- допомога сім'ям з дітьми (фінансується з Пенсійного фонду та Фонду соціального страхування, місцевих та Державного бюджетів);
- різного роду допомоги (грошова, натуральна);
- пільги в оплаті;
- соціальне обслуговування (система інтернатних установ і територіальних центрів).

4. Система адресних соціальних допомог

- державні програми дотацій і житлових субсидій (фінансується з Державного бюджету);
- окремі види допомог сім'ям з дітьми (фінансується з Пенсійного фонду та Фонду соціального страхування, місцевих та Державного бюджетів);
- адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям.

5. Пільги як переважне право**6. Соціальний захист через недержавні організації****7. Соціальна допомога з фондів підприємств та організацій**

До сфери управління зазначених вище міністерств і відомств 1999 р. входило 4,5 тис. установ, закладів, підприємств, їх працівники опікуються долею понад 30 млн. населення України. Вони забезпечують реалізацію державних гарантій у вигляді пенсій, медико-соціальної реабілітації, грошової та матеріальної допомоги для 15 млн. пенсіонерів. Майже 8 млн. осіб одержують допомогу згідно із Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», 3,5 млн. сімей одержують житлові субсидії. Служби зайнятості обслуговують понад 2 млн. незайнятих трудовою діяльністю громадян.

У 1999 р. в Україні налічувалося близько **760 різних соціальних закладів** для обслуговування інвалідів, ветеранів, самотніх пенсіонерів, дітей-інвалідів. Державою створено мережу з **277 будинків-інтернатів, 653 територіальних центрів та 111 відділень соціальної допомоги вдома**, які обслуговують понад **600 тис. громадян**. При будинках-інтернатах організовано роботу 224 підсобних господарств, 52 міні-цехи з переробки сільськогосподарської продукції власного виробництва, 259 лікувально-виробничих майстерень.

3. Соціальне обслуговування населення

Система соціального обслуговування в Україні є важливим елементом соціального захисту певних груп населення, передусім самотніх людей похилого віку та інвалідів. Засади і порядок призначення і нарахування пенсій залишилися в основному радянські, хоч виділена була серед пенсіонерів нова «номенклатура» – державні службовці, чиновницький апарат нової влади. Якщо розмір пенсії усіх інших громадян становить близько 35% від їхнього середнього заробітку перед виходом на пенсію, то держслужбовці отримують до 90%. Крім цього, лише їм у момент виходу на пенсію виплачують грошову допомогу у розмірі 12 посадових окладів. Завдяки цьому розмір пенсії деяких держслужбовців сягає понад 1200 грн./міс., а трудова пенсія за віком (2000 р.) була в межах 46-80 грн./міс., дитина-інвалід отримує від держави соціальну пенсію в середньому на рівні 37 грн./міс. З 2000-го року за порядком нараху-

вання пенсій наближені були до держслужбовців наукові працівники, що мають вчені ступені і звання.

У системі ж соціального обслуговування протягом останнього десятиріччя відбулися значні зміни. Окрім традиційних будинків-інтернатів, тобто стаціонарних закладів, наприкінці 80-х років почали з'являтися так звані **територіальні центри** – напівстаціонарні та нестаціонарні заклади. У 1997 р. були затверджені «Типове положення про територіальний центр з обслуговування самотніх непрацездатних громадян похилого віку та інвалідів» і «Типове положення про відділення соціальної допомоги». Це дало змогу розширити спектр послуг, що надаються самотнім громадянам похилого віку.

Збільшилася і кількість клієнтів соціальних служб. Це пов'язано як з демографічними змінами в суспільстві, погіршенням стану здоров'я та фінансового стану літніх людей, так і з переглядом критеріїв надання різних видів допомоги. **Правове регулювання соціального обслуговування** відбувається відповідно до Законів України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», а також Закону «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні».

Під впливом **фахівців Заходу із соціальної роботи**, різноманітних європейських та американських проектів, а також з появою в Україні соціальної роботи як фахової діяльності почали розвиватися принципово нові для країни соціальні служби та надаватися нові соціальні послуги.

Але, разом з цим, **різке скорочення фінансування соціальних програм** не дає змоги говорити про позитивну динаміку розвитку соціальних служб за останні роки.

Саме згадані вище територіальні центри і відділення соціальної допомоги вдома домінують за останні роки у наданні послуг літнім людям через державні органи соціального захисту. Кількість цих закладів постійно збільшується (понад 30 одиниць щороку).

Територіальні центри **приймають на обслуговування пенсіонерів, інвалідів I та II групи незалежно від віку, самотніх непрацездатних громадян та інших соціально незахищених громадян** (далі – непрацездатні громадяни), які потребують соціально-побутової та медико-соціальної допомоги, на підставі картки медичного огляду,

акта обстеження матеріально-побутових умов проживання та особистої заяви. До числа самотніх непрацездатних громадян при цьому зараховують громадян, які не мають родичів, зобов'язаних за законом їх утримувати. У деяких центрах почали обслуговувати багатодітні сім'ї та дітей-інвалідів (наприклад, хворих на ДЦП).

За даними Міністерства праці та соціальної політики, органами соціального захисту виявлено і взято на облік (1997 р.) 637 тис. самотніх непрацездатних громадян та інвалідів, які потребують соціальної допомоги, з них 543 тис. осіб за висновками лікарів потребують соціально-побутової допомоги вдома. Для організації обслуговування цих людей у кожному районі і місті створена мережа служб з організації соціально-побутового обслуговування. На початок 1998 р. в Україні діяло **530 територіальних центрів і 890 відділень соціальної допомоги**, які обслуговували понад 500 тис. клієнтів.

У державній системі соціального обслуговування працює майже **37 тис. соціальних працівників**, які переважно не мають спеціальної освіти, але вже впроваджуються короткотермінові навчальні програми для підвищення кваліфікації цих працівників. У навчальних закладах розпочато підготовку фахівців зі спеціальності «Соціальна робота».

Типовим положенням про територіальний центр передбачено надання майже **40 видів різних послуг** людям похилого віку, у тому числі:

- придбання продуктів харчування та медикаментів;
- приготування їжі;
- виклик лікаря;
- прання білизни та прибирання житла;
- доставка палива й сплата комунальних платежів;
- допомога в обробітку присадибних ділянок;
- оформлення документів на отримання субсидії;
- влаштування до будинку-інтернату, пансіонату тощо.

У територіальному центрі можуть бути такі відділення:

- відділення соціальної допомоги вдома;
- відділення соціально-побутової реабілітації;
- відділення медико-соціальної реабілітації;
- стаціонарне відділення для тимчасового та постійного проживання самотніх непрацездатних громадян;

– відділення з організації надання грошової та натуральної адресної допомоги (відділення гуманітарної допомоги).

У **маленьких містах та в сільській місцевості практично немає системи комплексного обслуговування підопічних**. У сільській місцевості соціальними працівниками базового рівня надаються лише окремі види допомоги.

У державній системі соціального обслуговування функціонує (1998 р.) також **276 будинків-інтернатів на 54,7 тис. місць**, з них лише 105 збудовані за типовими проектами, решта – розташовані у пристосованих приміщеннях. Вважається, що громадяни похилого віку утримуються у них на повному державному забезпеченні, включаючи цілодобове отримання медичної допомоги. Підопічним виплачується 25% від призначеної їм пенсії. При інтернатах створено 252 навчально-виробничі майстерні з метою сприяння соціальної адаптації підопічних.

Із загальної кількості інтернатних закладів 73 (15656 місць) належать до будинків-інтернатів загального типу, 13 (2651 місце) – до пансіонів, 3 (325 місць) – до спеціальних будинків-інтернатів, 145 (29352 місця) – до психоневрологічних інтернатів, 58 (9646 місць) – до дитячих будинків-інтернатів.

Але будинки-інтернати залишаються (як і за радянських часів) **непрестижними, небажаними** для старезних громадян. Про це свідчить той факт, що майже **8 тис. місць (14%)** навіть у теперішній скрутній соціально-економічній ситуації у них **незайняті**. Це наслідок того, що інтернати фінансуються державою лише на 30-50% від потреби (яка теж розрахована за досить скромними нормами). Цьому сприяє обов'язкова умова, що при влаштуванні до будинку-інтернату для громадян похилого віку підопічні зобов'язані передати свою квартиру державі, а це робить неможливим повернення з інтернату додому. До того ж в інтернатах недостатня увага приділяється соціальній роботі з літніми людьми (її морально-естетичним та психологічним аспектам).

4. Соціальні служби для молоді та дітей

Загальна криза українського суспільства торкнулася, безумовно, і молоді. Для того, щоб допомогти молодим людям вижити у складних соціально-економічних умовах, уряд України з моменту її

проголошення незалежною державою провадить певні заходи, затверджує програми, створює відповідні структури для підтримки та допомоги молоді. З метою втілення у життя державної політики стосовно молоді та дітей було створено Міністерство у справах сім'ї та молоді, перетворене 2000 р. у Державний комітет з такою ж назвою. Теоретичне забезпечення цієї політики розробляє Український науково-дослідний інститут проблем молоді. Створено спеціальні соціальні служби для молоді (ССМ) на обласному, міському та районному рівнях. Від 1991 р. і до початку 1999 р. їх було утворено вже по всій країні – 457, ще 263 планувалося відкрити 1999 року.

Юридично систему соціальних служб для молоді було закріплено у «Декларації про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» та Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Затверджено і відповідне Типове положення. Метою цієї системи є створення умов для позитивної соціалізації (залучення до системи суспільних відносин) молоді. Зміст її роботи, за визначенням Українського державного центру соціальних служб для молоді, полягає у:

- наданні соціальної, психологічної, правової, освітньої та будь-якої іншої підтримки молоді;
 - допомозі реалізувати право молоді на повноцінне життя;
 - прищепленні навичок соціально схвальної поведінки;
 - навчанні адаптуватися правовими засобами до сучасного світу.
- Пріоритетними напрямками діяльності центрів ССМ є:
- соціальна підтримка молоді сім'ї (у 1998 р. в Україні діяли 463 такі програми);
 - соціальна робота з молоддю жіночої статі;
 - соціальна підтримка дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків (у 1998 р. діяли 303 такі програми на регіональному рівні);
 - профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі;
 - сприяння працевлаштуванню і вторинній зайнятості молоді;
 - соціальна підтримка дітей та молоді з особливими потребами (у 1998 р. реалізовувалося 404 такі регіональні програми);

– соціальна робота з допризовною та призовною молоддю, військовослужбовцями та членами їхніх сімей, службовцями за призовом, молоддю, яка звільняється з лав Збройних сил України;

- служба «Телефон довіри» (діють 104 спеціалізовані служби).

Проте економічне становище країни ще не давало можливості відповідним чином фінансувати виконання поставлених перед центрами ССМ завдань, реалізувати їхнє гасло «Дійти до кожної молодої людини», тому постає проблема розвитку громадських молодіжних об'єднань. Таких, які за відповідної законодавчої підтримки молодіжних ініціатив могли б самостійно створювати матеріально-технічну базу для своєї діяльності, зокрема для реалізації соціальних програм.

Однією з найболючіших соціальних проблем останнього десятиріччя було зростання кількості дітей-сиріт і так званих «соціальних сиріт» («дітей вулиці»), притому, що форми опіки над дітьми залишалися практично незмінними з радянських часів. Крім згаданих вище 58 будинків-інтернатів Міністерства праці та соціальної політики, в яких на початок 1998 р. утримувалося 8121 дитина, в Україні діяли 39 шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків (на утриманні 10723 дитини); 50 дитячих будинків (на утриманні 4076 дітей) Міністерства освіти, а також 43 будинки дитини (4620 дітей) Міністерства охорони здоров'я.

У багатьох регіонах України проблема соціального сирітства стає надзвичайно гострою. Тому 1997 р. з ініціативи Міністерства у справах сім'ї та молоді Кабінет Міністрів затвердив «Типове положення про притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх». Зазначені вище притулки для неповнолітніх і кімнати тимчасового перебування надали протягом 1997 р. допомогу майже 11 тис. дітей. Проте створена мережа державних стаціонарних установ не забезпечувала задоволення потреб та інтересів дітей, не було відпрацьовано законодавство щодо нових шляхів розв'язання проблем знедолених дітей.

5. Державна служба зайнятості

Біржі праці існували в Україні за радянських часів у 1920-і роки. Вони займалися працевлаштуванням тимчасово незайнятих громадян і сплачували грошову допомогу безробітним. Сучасна

Державна служба зайнятості (ДСЗ) створена постановою уряду СРСР у грудні 1990 р. для реалізації державної політики зайнятості населення, професійної орієнтації, підготовки, перепідготовки, працевлаштування і соціальної підтримки тимчасово непрацюючих громадян. Розгорнута ж система ДСЗ була протягом 1991 р. Її діяльність здійснюється під керівництвом Міністерства праці та соціальної політики, а також місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування і відповідно до Закону України «Про зайнятість населення».

На початок 1999 р. система ДСЗ складалася з таких підрозділів:

- Державного центру зайнятості;
- центру зайнятості АР Крим, обласних (24 одиниці), Київського та Севастопольського міських центрів зайнятості;
- місцевих (648 одиниць): районних, міськрайонних, міських і районних у містах центрів зайнятості;
- центрів організації фахового навчання незайнятого населення і центрів фахової орієнтації;
- інспекції з контролю за додержанням законодавства про зайнятість населення.

До складу ДСЗ входять також інформаційно-обчислювальні центри, територіальні та спеціалізовані бюро зайнятості, центри трудової реабілітації населення.

Державна служба зайнятості має виконувати такі завдання та обов'язки:

- допомога в отриманні робочих місць тим, хто шукає роботу;
- допомога керівникам підприємств, що шукають працівників певного рівня кваліфікації;
- збирання інформації про попит на робочу силу та його задоволення;
- реєстрація вільних робочих місць та осіб, що шукають роботу;
- здійснення фахової підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки вивільнених працівників і безробітних;
- організація оплачуваних громадських робіт;
- сприяння створенню додаткових робочих місць для громадян, неспроможних на рівних умовах конкурувати на ринку праці;

– надання матеріальної підтримки безробітним та членам їхніх сімей тощо.

Послуги щодо забезпечення зайнятості населення, його соціального захисту надаються установами ДСЗ безкоштовно.

ДСЗ бере також активну участь у підготовці та реалізації державних та територіальних програм зайнятості.

6. Недержавні організації соціальної роботи

За період становлення Української держави закладів, які б обслуговували користувачів послуг соціальних служб на комерційних засадах, у нас, на відміну від країн Заходу, практично не з'явилося. Тому йдеться тут про неприбуткові і некеровані державою некомерційні організації, які декларували вирішення соціальних проблем взагалі чи проблем окремих груп користувачів соціальних послуг як свою місію. Такі організації (НДО) роблять у цей період свої перші кроки, хоч продовжують свою роботу й ті НДО, що користуються регулярною державною підтримкою ще з радянських часів. Виникнення великої кількості різноманітних НДО, зростання їхньої активності та впливу на різні сторони суспільного життя – чи не найважливіша зміна у соціальній сфері України останнього десятиріччя.

Громадські організації соціальної сфери керуються у своїй діяльності загальними для об'єднань усього неприбуткового сектора законодавчими актами України і в першу чергу законами «Про об'єднання громадян», «Про благодійництво та благодійні організації».

За даними Ліги ресурсних центрів громадських організацій України «Громада», 1997 р. існувала 3821 недержавна неприбуткова організація. З них 1911 (55%) належать до соціальної сфери. Напрямки діяльності останніх подано таким чином: реабілітація, медицина – 8%, права людини – 8%, жіночі – 5%, ветерани, інваліди – 12%, благодійність – 5%, чорнобильські організації – 5%, діти, молодь – 12% від загальної кількості недержавних неприбуткових організацій. На жаль, опубліковані дані не дають можливості проаналізувати діяльність НДО соціальної сфери з погляду її масштабності, ефективності, порівняти її з аналогічною діяльністю у зарубіжних країнах.

Серед причин, що обумовили виникнення і швидкий розвиток НДО у соціальній сфері, слід відзначити, з одного боку, кризу тоталітарної держави та її системи соціального захисту і неспроможність виконання Українською державою взятих на себе зобов'язань у царині соціального захисту, а з іншого, – намагання людей реалізувати свої інтереси та задовольнити наявні потреби, а також намагання знайти інших людей, що мають аналогічні проблеми і легко вас зрозуміють.

Послуги НДО, зазвичай, частково заповнюють прогалини у сфері послуг для користувачів у державній системі допомоги. Саме НДО розробляють та апробують пілотні моделі та схеми роботи з клієнтами, відповідні види послуг можуть бути невідомі працівникам державних установ взагалі.

Прикладом успішної роботи НДО можуть бути місцеві осередки Українського союзу інвалідів; громадська організація родичів психічно хворих «Надія» (м. Київ) – чудовий зразок групи само- та взаємодопомоги; благодійний єврейський фонд «Турбота-Хесед-Авот», що надає послуги старезним. Київська міська організація «Церебрал» успішно лобює позитивні зміни у державному обслуговуванні киян, хворих на ДЦП. Успішним прикладом «парасолькової» організації (тобто посередницької організації, що координує діяльність інших груп і забезпечує їх ресурсами) соціальної сфери можна вважати Український Червоний Хрест, який має філії в усіх регіонах України і в свою чергу входить до Міжнародного Червоного Хреста.

На відміну від практики Заходу, українські НДО соціальної сфери не мають можливості брати участь у тендерах на отримання бюджетного фінансування для надання послуг користувачам. Наявні кошти розподіляються і використовуються самими чиновниками згідно зі своїми власними міркуваннями та інтересами. Разом з цим, з'являються проекти, які реалізуються спільними зусиллями як громадських, так і державних організацій. Наймасштабніший з них – проект «Упровадження підходу «підліток – підлітку» в освітню систему України для формування здорового способу життя у молодих людей», підготовлений на основі співпраці ООН з Академією педагогічних наук України в рамках програми профілактики СНІДу. Проект здобув грант Фонду Тернера (США) й

отримав фінансування в обсязі 1 млн. дол. Проект реалізовувався протягом 1999-2001 рр. і охопив 15 тис. шкіл України.

Проект передбачав розробку нових форм і технологій подачі інформації підліткам, визначення підлітків-лідерів і підготовку їх як тренерів, оскільки традиційні способи передавання інформації від дорослого до підлітка неефективні для профілактики СНІДу. Програма дала також новий імпульс розвитку шкільної системи самоуправління, дитячих закладів, де проводилася підготовка тренерів-підлітків.

Хоч більшість українських НДО не отримують фінансової підтримки від держави, бо це не передбачено чинними законами, все ж можна виділити серед них і такі, що їм отримують регулярно. Це організації ветеранів війни, Українське товариство глухих (УТОГ) та Українське товариство сліпих (УТОС). Ці організації діють вже кілька десятиріч, мають розгалужену систему, що при бажанні охоплює кожного громадянина із зазначених категорій. УТОС та УТОГ, окрім суто адміністративних структур, що діють у кожному регіоні України, мають систему реабілітаційних агенцій та підприємств, що вижили навіть за часів економічної скрути.

Новим явищем у соціальній сфері пострадянського суспільства стала діяльність організацій самопомоги або взаємодопомоги. Останній термін точніше передає сутність відносин між членами таких організацій. Однією з перших організацій такого типу в Україні були «анонімні алкоголіки», які започаткували свою діяльність, спираючись на досвід подібних американських груп.

Потреба в створенні таких організацій виникає у зв'язку з тим, що деяким людям необхідну підтримку інколи важко знайти як у колі родини, так і у формальних організаціях, що часом надто заорганізовані й вимагають від людини виконання певної ролі за усталеною схемою. Включення у відповідну групу може бути спрямоване (за Р. Малецькі) на досягнення таких цілей:

- вихід з ізоляції і можливість обговорювати свої проблеми (наприклад для хворих на СНІД);
- знайти товаришів, які розуміють твоє переживання;
- набуття впевненості;
- навчатися в інших;
- знайти підтримку;

– навчитися обговорювати свої проблеми з родиною та друзями.

Протягом останнього десятиріччя в Україні створювалися такі групи взаємодопомоги.

1. У сфері фізичного здоров'я – групи, метою яких є задоволення потреб людей, що мають проблеми із здоров'ям чи доглядом за хворими родичами. Прикладом може бути товариство родичів душевнохворих «Підтримка» при Житомирській психіатричній лікарні №1. Групи утворювалися також жінками, хворими на рак молочної залози, хворими на СНІД.

2. У сфері емоційного та психічного здоров'я відомі групи осіб, хворих на шизофренію, й групи дівчат-підлітків та жінок, які зазнали сексуального насильства.

3. Групи для членів сімей, що мають дітей з фізичною інвалідністю, дітей з труднощами у навчанні. Такі групи діяли на базі Благодійного товариства допомоги інвалідам та особам з інтелектуальною недостатністю «Джерела», в школі «Життя» (м. Київ).

4. Групи зміни поведінки, об'єднують людей з різними видами шкідливої залежності. Це групи анонімних алкоголіків, які працюють у відділеннях «Соціотерапії», групи людей з наркотичною залежністю.

5. Групи подолання наслідків життєвих змін. Такі зміни вимагають від людей пристосування. Група такого роду (група безробітних) діяла при Центрі працевлаштування Мінського району м. Києва.

Дослідники (Р. Кравченко, Н. Кабаченко, О. Васильченко) відзначають такі загальні вади діяльності НДО в Україні:

- невеликий чисельний склад груп;
- недостатній досвід роботи та спілкування членів і керівників групи;
- орієнтація на перерозподіл ресурсів лише на користь власних членів;
- неготовність до співпраці з іншими організаціями та структурами, які діють у соціальній сфері.

Серед обставин, що сповільнюють становлення НДО в Україні, відзначають: брак традицій громадянського суспільства, сприйняття НДО населенням як посередника від імені держави; погана поінформованість населення про суть діяльності НДО; різниці НДО; невикористання можливостей взаємодії з держав-

ними структурами, діловими колами, міжнародними НДО; амбіційність і вузькість інтересів керівників НДО, низький рівень внутрішньої демократії.

7. Волонтерство у соціальній роботі

За останній час в Україні з'явився і поширюється волонтерський* (від «волонтер» – доброволець) рух. Основні чинники його розвитку ті ж самі, що і для НДО: загострення соціальних проблем та неспроможність чинної системи соціального захисту надавати соціальні послуги вразливим верствам населення у достатній мірі. Роль волонтерів є надзвичайно важливою у багатьох неприбуткових організаціях (НДО), причому сьогодні вже значна кількість волонтерів займається соціальною роботою як у недержавних (більшість волонтерів), так і в державних організаціях багатьох регіонів. Але в Україні ще не сформовано певної моделі волонтерської роботи, яка включала б ефективні механізми залучення й відбору, навчання і супервізії підтримки та заохочення, що є основними елементами й етапами менеджменту волонтерів.

За приналежністю до певної організаційної структури волонтерів України можна поділити на дві умовні групи:

- перша – волонтери, які працюють при центрах соціальних служб для молоді (ЦССМ);
- друга – волонтери, які є членами різних громадських організацій.

Але волонтери другої групи такими себе не вважають, хоч під визначення «волонтер» підпадають.

На початку розвитку ЦССМ (1992-1993 рр.) членами волонтерських груп переважно були неповнолітні і молодь (старшокласники, студенти), тобто особи без досвіду і кваліфікації у цій справі. Та за останній час усе частіше до волонтерських лав вступають і досвідчені фахівці (правники, лікарі, психологи, педагоги та ін.). На кінець 1990-х років українських волонтерів можна розподілити за віковою категорією, основним місцем навчання, роботи, рівнем освіти на чотири групи.

* Волонтерство – це діяльність, спрямована на допомогу іншим, яка здійснюється не заради матеріальної користі й не ґрунтується на примусі.

Перша група – підлітки та юнаки, учні старших класів шкіл та середніх спеціальних закладів, які становлять актив різних груп при ЦССМ (у клубах молодих інвалідів, творчих об'єднаннях, школах лідерів, групах самопомоги, молодіжних та дитячих об'єднаннях тощо).

Друга група – студенти вищих навчальних закладів (переважно з відділень педагогіки, психології, соціальної роботи, соціальної педагогіки), які звертаються до ЦССМ з приводу практичної допомоги у навчанні за профілем діяльності центрів або проходять у центрах навчальну практику. Щоправда, проходження практики – захід не зовсім добровільний.

Третя група – батьки проблемних дітей та підлітків (дітей-інвалідів, дітей з девіантною поведінкою тощо), які об'єднуються у групи взаємодопомоги.

Четверта група – волонтери-фахівці (психологи, соціологи, педагоги, соціальні працівники, правники, лікарі), які надають консультативну допомогу соціальним працівникам, іншим волонтерам або практично допомагають клієнтам соціальних служб.

У різних групах залучення людей до волонтерської діяльності відбувається різними шляхами і на різних засадах. Найпоширеніший варіант – залучення студентів відповідних спеціальностей (соціальна робота, психологія, право, медицина) до соціальної роботи через волонтерські групи. Наприклад, у Запоріжжі на добровільних засадах працювали 12 студентів факультету соціальної педагогіки та психології місцевого університету. У Дніпропетровській області функціонувала програма «Терези Феміди», де було задіяно волонтерський молодіжний юридичний клуб. Членами клубу були студенти-правники Дніпропетровського державного університету. Працівниками Чернівецького обласного ЦССМ та волонтерами з числа студентів педагогічного факультету місцевого університету було організовано постійне чергування у міському притулку для неповнолітніх дітей. Великий обсяг роботи виконували волонтери щодо розроблення та розповсюдження друкованих агітаційних матеріалів з актуальних соціальних проблем, а також щодо проведення соціологічних опитувань соціального, екологічного спрямування тощо. Різні міжнародні фонди при виборі партнерів в Україні надають перевагу громадським організаціям, оскільки конкретними ви-

дами соціальної роботи займається сама організація, а її члени (волонтери) виконують окремі складові цієї роботи.

Разом з цим, аналіз ситуації у регіонах дає змогу зробити висновки про те, що робота з волонтерами у цей початковий період провадилася ще недостатньо і не досить цілеспрямовано.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Дайте характеристику соціально-економічної ситуації в Україні напередодні і в перше десятиліття після набуття незалежності.
2. Назвіть міністерства і відомства України, причетні до забезпечення соціального захисту населення, а також установи та заклади, що входять до складу Міністерства праці та соціальної політики.
3. Що собою являють територіальні центри соціальної допомоги, яке їх призначення і масштаби діяльності на кінець 90-х років?
4. Які послуги мають надавати своїм клієнтам територіальні центри соціальної допомоги, і яке призначення та масштаби діяльності будинків-інтернатів в Україні на кінець 90-х років?
5. Який орган державного управління створено в Україні задля втілення в життя державної політики стосовно молоді?
6. Який склад мала мережа закладів для дітей-сиріт і соціальних сиріт в Україні на кінець 90-х років?
7. Яку структуру мала державна служба зайнятості України на кінець 90-х років, і які на неї було покладено функції?
8. Наведіть динаміку зростання на кінець 90-х років кількості недержавних організацій соціальної роботи, назвіть причини цього явища і приклади їх успішної роботи.
9. Що собою являють організації самопомоги (взаємодопомоги), з якою метою і якого напрямку створювалися ці організації?
10. Дайте визначення поняття «волонтерство» і характеристику волонтерського руху в Україні на кінець 90-х років.

Рекомендована література

1. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку / Р.Х.Вайнола, А.Й.Капська, Н.М.Комарова та ін. – К., 1999.
2. Голованова Т.П., Гапон Ю.А. Волонтерство в соціальній роботі як феномен цивілізованого суспільства. – Запоріжжя, 1996.
3. Захист і допомога ветеранам війни та праці в Україні. – К., 1995.
4. Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. В.І.Полтавця. – К., 2000.

Додаток

Великий митрополит – великий благодійник*

1. Біографічна довідка про Митрополита Андрея Шептицького

Духовний пастир Української греко-католицької церкви і всієї галицької гілки нашого народу з 1901 по 1944 рік Митрополит Галицький, Архієпископ Львівський та Єпископ Кам'янець-Подільський Андрей Шептицький був, без сумніву, найвидатнішим діячем української національної церкви ХХ століття, найяскравішою особистістю серед українців цього періоду. Рушійною силою його життя була велична ідея з'єднання України і всього Сходу Європи в єдину християнську церкву. Але діяльність його виходила далеко за межі архіпастирських обов'язків. Будучи великим патріотом України, Митрополит Андрей надихав українців на боротьбу за незалежність, відстоював їхні права перед австро-угорською, російською, польською, радянською, німецькою окупаційними владами. Повсякденно дбав про збереження і розвиток української культури і мови, про народну освіту і формування української інтелектуальної

* Матеріали для цього додатка почерпнуто зі збірника «Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький». – Філадельфія: Вид-во «Америка».

еліти. Неперевершеною була і благодійницька діяльність Великого Митрополита.

Народився майбутній Митрополит граф Роман Марія Александер Шептицький 29.07.1865 р. в родовому маєтку Прилбичі на Львівщині і був одним із семи синів Івана (Яна) та Софії (з роду Фредро) Шептицьких. Рід Шептицьких – найстаріша українська боярська родина, грамоту на право земельного володіння якій 1284 р. видав син короля Данила Галицького – Лев Данилович. Представники цього роду обіймали високі військові, державні, церковні посади спочатку в Галицькій, а пізніше у Польській, Австрійській державах. Досить сказати, що з цього роду вийшли три католицькі митрополити ХVІІІ століття.

Батько Митрополита Андрея був галицьким послом (депутатом) до Австрійського парламенту. Батьком Софії Шептицької був польський письменник граф Александер Фредро, пам'ятник якому у Львові стояв до 1939 р. У родоводі Андрея Шептицького простежується зв'язок з польським королівським родом Собеських, австрійським цісарським родом Стюартів, з королями Італії, Португалії, Сардинії. І навіть дружина Наполеона I Бонапарта австрійська принцеса Марія була далекою родичкою Шептицьких-Фредрів. Рід Шептицьких, починаючи з ХVІІІ ст., поступово спольщується.

Зрозуміло, що високий соціальний статус представників родини Шептицьких, їхня патріотична діяльність не залишалися поза увагою всіляких окупантів. У 1914 р. царський уряд, тимчасово окупувавши Галичину, одразу ж розпочав репресії проти українців та українства. Розуміючи велич Митрополита Шептицького та його вплив на народ, його заарештовують і висилають до Росії, де утримують у в'язницях Суздаля та Ярославля 2,5 року. У 1939 р. радянські «визволителі» розстрілюють у родовому маєтку – Прилбичах – наймолодшого брата Митрополита графа Лева разом з дружиною, яка не хотіла розлучитися з чоловіком після оголошення йому смертного вироку. Під час німецької окупації Польщі від куль гестапо гине 1940 р. ще один брат Митрополита Андрея – Александер. Третього брата – Казимира (о. Климентія), ігумена Унівського монастиря, який під впливом Митрополита також повернувся до східного обряду, – було замордовано приблизно 1950 р. у страшній радянській Володимирській в'язниці одночасно із сотнями інших греко-католицьких священнослужителів.

І тільки смерть (1 листопада 1944 р.) врятувала Владика Андрея від сибірської хресної дороги, якою пройшов його наступник, виходець із Тернопільщини Йосиф Сліпий.

Призначення своє юний Роман Шептицький зрозумів дуже рано, бо ще десятирічним хлопчиком заявив батькам, що буде священиком. З відзнакою закінчив гімназію в Кракові. Відбував однорічну повинність в австрійських уланах, але змушений був перервати службу через травму (падіння з коня) і хворобу, яка вже не полишала його до кінця життя. Навчався на правничому факультеті Краківського університету, де одержав 1888 р. вчений ступінь доктора права. Під час навчання, після подорожі до Києва 1887 р. визріло рішення піти до василіанського монастиря, повернутися до прадідівського (східного) обряду і українських коренів. На це благословив його папа Лев XIII, якого він відвідав у Римі.

Рішення юнака зустріло категоричний спротив батька, який спочатку планував Романові військову кар'єру*, а пізніше наполягав на кар'єрі правника і залишився переконаним римо-католиком. Але підтримала рішення сина мати, дуже релігійна жінка. Добре усвідомлював важкість обраного шляху сам Роман, бо говорив матері перед вступленням до монастиря: «Я докладно знаю, що мене чекає: поляки будуть вважати мене за русина, а русини за поляка. Але Бог кличе, треба йти». Слід пам'ятати, що рішення це приймає молодий, освічений і талановитий польський аристократ, якому будь-яка кар'єра в Австро-Угорській державі (в тому числі і в римо-католицькій церкві) була практично гарантована, аж ніяк не з кон'юнктурних міркувань. Бо ж переходив він з панівної у цій державі римо-католицької конфесії до конфесії «хлопської», що постійно піддавалася утискам і гонінням з боку поляків, яким фактично належала місцева влада у цісарській частині Польщі та Галичині і за часів Австро-Угорського цісарства.

У 1888 р. Роман Шептицький постукав у двері Василіанського монастиря у Добромилі, а наступного року закінчив новіціат, склав чернечі обіти й дістав ім'я апостола Андрея. Направлений був до Кракова на богословські студії. Як зразковий чернець, виконуючи

* Один з братів Шептицьких – Станіслав – таки став військовим, закінчив військову академію у Відні і був відомим генералом у польському війську.

всі накази чернечого життя, завершив богословські і філософські студії другим і третім докторатом. У 1892 р. висвячений у священники, а вже 1899 р. – на єпископа Станіславівської єпархії. Півтора року пізніше (січень 1901 р.) стає Митрополитом Галицьким, Архієпископом Львівським та Єпископом Кам'янець-Подільським і обіймає цю посаду до своєї смерті 1.11.1944 р.

Позбавлений з 1931 р. внаслідок важкої хвороби можливості рухатися, фізично немічний, Митрополит Андрей до кінця днів своїх залишався надзвичайно активним і діяльним. Його могутній інтелект і незаперечний авторитет у народі й Вселенській католицькій церкві викликали острах і повагу навіть у найлютіших ворогів України. Незважаючи на сміливі виступи Митрополита проти репресій нацистських і більшовицьких окупантів у Галичині, ані перші, ані другі не наслідилися його заарештувати або заборонити його діяльність. Московська влада дозволила влаштувати йому величавий похорон за участі всього українського духівництва, тисяч вірних, а також духівництва вірменського, польського та російського православного. А кривавий кат українського народу Сталін, як не дивно, передав через М. Хрущова вінок квітів.

Усе життя митрополита Шептицького може бути прикладом і доказом надзвичайно великої ролі особистості в історії. Перетворення денаціоналізованої біомаси, якою були західні українці майже до кінця XIX ст., на народ з високим рівнем національної самосвідомості й патріотизму, а Галичини – на український П'ємонт – значною мірою заслуга Великого Митрополита, плід його 45-річної душпастирської єпископської і митрополичої діяльності.

Враховуючи надзвичайність особи Митрополита Андрея Шептицького та його заслуги перед церквою і народом, з ініціативи архієпископа Івана Бучка 1958 р. розпочався процес його канонізації. Процес цей довготривалий і включає чотири фази. Зараз він перебуває у другій, найскладнішій фазі – перевірки доказів святості претендента. На жаль, процес іде дуже мляво з багатьох причин. За радянських часів усі архіви греко-католицької церкви було конфісковано і доступ до них закрито. Це не давало можливості швидко провести першу фазу канонізації – інформативну (збирання необхідних матеріалів), по закінченні якої кандидат стає Слугою Божим. Другу фазу намагалася загальмувати радянська влада, підкидаючи «комп-

ромат» на Слугу Божого навіть і через дипломатичні канали. Ворожими до справи виявилися і поляки, які двічі намагалися зупинити процес. Крім цього, збирання і видання кількох десятків томів письмової спадщини Митрополита, необхідних для канонізації, потребує значних коштів.

2. Громадська та благодійна діяльність Митрополита Андрея Шептицького

Слід зазначити, що Митрополит Андрей ніколи не відокремлював служіння Богові від служіння своєму, українському, народові, вважаючи, таким чином, головною мету свого життя двоєдиною. Вступаючи на митрополичий престол, він сказав, що тільки любов до свого народу спонукала його прийняти на себе «важкий уряд митрополита». У своїх посланнях до вірних він закликає, щоб усі вони давали приклад християнського життя, любові до свого народу, правдивого патріотизму. Звертаючись до української інтелігенції, він писав: «Ті обов'язки (стосовно свого народу – А. Г.) накладає на мене не лиш моє становище митрополита, а й урочиста присяга, складена в день вступлення в монастир, що буду для добра руської спільноти посилено працювати, а найбільше – власне пересвідчення, котре мене ставить в ряді громадян-патріотів, з котрих хотів би я бути найкращим». А видатний український письменник В. Стефаник, який, буваючи у Львові, найперше йшов уклонитися Митрополитові, пояснював це так: «Я люблю дивитися на ту срібну голову, що думає і журиться про всю Україну».

Зазначені декларації ніколи не залишалися лише на папері. Митрополит повсякденно розбудовує кожну дільницю суспільного життя, кладе ті цеглинки, які потрібні для побудови потужного державного організму. А тими цеглинками були, у першу чергу, допомога культурним установам – «Просвіті», «Сільському господареві», Науковому товариству ім. Шевченка, «Рідній школі», «Пластові», а також заснування Національного музею, Богословської академії, Земельного банку іпотечного, Народної лікарни, дівочої гімназії, малих семінарій у Львові та Рогатині. Останні було відкрито у відповідь на закриття польською владою деяких українських гімназій і з метою надання можливості нашій молоді отримати середню освіту.

Особливо слід сказати про такі грандіозні для українців звершення в царині культури, як заснування українського Національного музею та Богословської академії. Збирати перші експонати для майбутнього музею розпочав Митрополит наприкінці XIX ст. Згодом (1904 р.) вони були розміщені в п'яти кімнатах у мурах собору св. Юра. Призначений директором музею доктор І. Свенцицький об'їздив Придніпрянську Україну, Росію, Білорусію, Литву, а також Галичину, Бойківщину, Лемківщину, відшукуючи і закупаючи стародруки, старовинні ікони та інші музейної вартості предмети. До формування музейних фондів було залучено численних представників української та білоруської інтелігенції (у музеї було відкрито білоруський відділ), які привозили експонати також з Буковини та Закарпаття, Білорусії. Реставрацією старовинних ікон займався відомий маляр М. Бойчук.

У 1906 р. Митрополит купує для музею окреме приміщення, але й воно невдовзі виявилось замалим, і 1911 р. довелося закупити значно більший будинок (на вул. Мохнацького). У цьому будинку, до речі, розмістилася й робітня (майстерня) відомого українського маляра М. Сосенка, а по його смерті – маляра О. Куриласа, а також малярська школа О. Новаківського, в якій історію мистецтва викладав і сам Митрополит. Школа випустила цілу низку відомих пізніше українських митців. Того ж року Галицьке намісництво підтвердило право на існування фундації Галицького Митрополита А. Шептицького під назвою «Національний музей». У 1913 р. Митрополит Андрей передає музей українській спільноті. Він налічував на той час 14 839 експонатів, що були власністю Митрополита. Про значення цього музею доктор Л. Цегельський писав так: «Заснування Музею, навіть якщо б нічого іншого Митрополит не зробив, це ставило б його в лави найкращих синів України».

Під час більшовицького володарювання багато цінних експонатів музею А. Шептицького знищено. Тепер він має назву Українського національного музею ім. Митрополита Шептицького. Ім'я Митрополита, до речі, пропонувалося присвоїти музею ще у 1908-1909 рр., але він не погодився, вважаючи це не скромним.

Та найбільшою справою Митрополита Андрея в царині культури та освіти було, без сумніву, заснування Богословської академії у Львові. Поштовхом до цього були ворожі дії польської влади, яка

позбавила українців у 20-і роки можливості здобувати відповідну богословську освіту на теологічному факультеті Львівського університету, яку вони мали за часів Австро-Угорського цесарства. Тоді Митрополит засновує богословський факультет (що давав вищу освіту) при українській Духовній семінарії, започаткованій ще 1783 р. З 1925 р. ректором семінарії стає професор догматики, доктор Йосиф Сліпий, який здобував вищу освіту в Інсбруку (Австрія) і Римі і який виявився видатним вченим і організатором.

Уже 1929 р. Митрополит Андрей перетворює факультет на Богословську академію з двома факультетами – філософським і богословським. До Академії були запрошені найкращі українські вчені як з духовництва, так і світські. Серед них, наприклад, видатний історик України проф. І. Крип'якевич. Сам Митрополит викладав тут східну та західну аскетичку. При Академії було організовано наукові семінари, науково-дослідний сектор, бібліотеку, видавався богословський кварталник «Богословія». Усе це підтримував своїми дотаціями Митрополит.

Митрополит Андрей планував на базі Академії розгорнути згодом повний український католицький університет, але усі спроби його натрапляли на категоричний спротив польської влади, яка слушно вбачала у розширенні української вищої освіти загрозу для свого панування. Але й створений зусиллями та засобами Митрополита єдиний український вищий навчальний заклад у Західній Україні з доволі вузькою спеціалізацією відіграв надто важливу роль у підготовці високоосвічених і національно свідомих українських фахівців, майбутніх провідників української церкви та національно-визвольного руху. Одним з них був померлий 14 грудня 2000 р. глава Української греко-католицької церкви Мирослав Іван Кардинал Любачівський, якого на священника висвятив Митрополит Шептицький 1938 р.

Слід зазначити, що Богословська академія була заснована Митрополитом уже тоді, коли ним було вичерпано всі засоби до відкриття у Львові світського українського університету. Створенню цього закладу Кир Андрей надавав дуже великого значення і боровся за це від самого висвячення на Митрополита. Цій справі він присвятив свій виступ в австрійській Палаті Панів (Сенаті) у червні 1910 р. Його багаторічна боротьба вже була увінчана успіхом, бо

цесар видав 1913 р. декрет про відкриття українського університету 1 вересня 1916 р., але Перша світова війна не дала можливості реалізувати цей декрет. Знаменним є те, що Росія вже на сам декрет зреагувала негайним демаршем перед австрійським урядом, розцінивши його як «неприязний акт проти Росії».

Після загарбання Галичини Польщею (1919-1939 рр.) шансів відкрити український університет не залишилося, бо поляками проводилася політика остаточної асиміляції українського населення. За такої політичної ситуації Митрополит виділив велику суму грошей для створення у Львові підпільного українського університету, який проіснував від 1921 до 1925 року. Коли ж польська влада припинила його існування, Митрополит, впевнений, що українській вищій освіті все ж бути раніше чи пізніше, закупив 4 морги землі неподалік від митрополії для майбутнього університету.

Опікувався Митрополит Андрей й іншими навчальними закладами. Заснував 1906 р. і утримував аж до приходу більшовиків дівочу гімназію сестер Василіанок у Львові, для чого закупив великий будинок на вулиці Потоцького. Коли ж гімназія перейшла в інший будинок, там розміщувалася вчительська семінарія, теж під проводом сестер Василіанок.

У мурах собору св. Юра знаходилася народна школа ім. Б. Грінченка, а на Личакові – школа ім. князя Данила, які теж були під опікою Митрополита. Всього ж товариству «Рідна школа» він подарував чотири будинки у Львові.

У Львові Кир Андреем була споруджена також велика бурса (інтернат) «Рідної школи» для української молоді, яка навчалася в гімназіях чи інших школах, відкрито Інститут ім. св. Йосафата. Коли ж поляки у рамках так званої пацифікації (1930 р.) закрили старші (7-й та 8-й) класи у деяких українських гімназіях, Митрополит створив такі (матуральні*) класи для учнів цих гімназій, а також відкрив згадані вище малі семінарії з інтернатом, що були фактично хлоп'ячими гімназіями класичного типу (хоч польська влада і не визнавала їхньої матури). До семінарій приймали також і православних українців з Волині та інших регіонів України, а також виключених з державних шкіл за політику, особливо за членство в ОУН.

* Від пол. «матура» – атестат зрілості.

Крім цього, виховний заклад для хлопців відкрив Чин Редемптористів, який запросив з Бельгії до Галичини Митрополит і надавши йому необхідне майно і засоби.

У 1913 р. він купив дім для художника О. Новаківського (нині музей О. Новаківського), де той відкрив академію мистецтв. В академії навчалися відомі пізніше українські малярі Свенцицький, Курилас, а також і сам Митрополит. На стипендії Митрополита Андрея за кордоном щороку навчалися десятки здібних українських юнаків та юнок, серед них відомі згодом художники, скульптори, музиканти, богослови, вчені.

Величезне значення усіх згаданих навчальних закладів полягало в тому, що вони виводили народ з п'їтьми, надавали шанс молоді до інтелектуального розвитку, але значення їх цим не обмежувалося. Річ у тім, що в Польщі (як і в Росії та СРСР) навчальні заклади з державною мовою викладання були потужним засобом денационалізації українців. Розуміючи це, і Польща, і СРСР постійно звужували мережу закладів з українською мовою викладання. Тому приватні українські школи в Польщі ще й захищали українську молодь від асиміляції.

Слід зазначити також, що більшість учнів цих шкіл була з настільки бідних родин, які не могли оплатити не лише вартості навчання, а й забезпечити дітей шкільним приладдям і теплим одягом. Саме ж товариство «Рідна школа» було не в змозі їх утримувати. У цих школах діти отримували справжнє релігійне й патріотичне виховання.

Крім загальної освіти, дбав Кир Андрей і про спеціальну освіту української молоді, маючи на меті відродження колись численного і знаного стану українських ремісників, вишколення сучасних працівників сільського господарства і через це – економічне піднесення народу. Причому, створюючи ремісничі школи, він забезпечував їх певною власністю з тим, щоб вони були самовистачальні і щоб їхні вихованці навчалися самоврядування. Велике значення цієї ділянки діяльності Митрополита було у тому, що поляки, зазвичай, не брали українців на жодну роботу, за винятком найчорнішої (на яку не знаходилося бажаючих серед поляків) та домашньої прислуги. Освічені ж люди, ремісники, землероби могли створювати дрібні підприємства, кооперативи, забезпечуючи роботою себе та своє оточення.

Так, у Львові Великий Архипастир заснував і утримував ремісничу школу на вул. Городецькій, дівочу кравецьку школу «Труд»,

хлоп'ячу ремісничу бурсу на Пасіках, дяківську школу з бурсою, де навчали також диригентури, книгознавства, засад кооперації та господарювання громадським добром і ремесла.

Поза Львовом Митрополит був фундатором першої української сільськогосподарської школи товариства «Просвіта» в Миловані (біля Галича) з відділеннями молочарським, садівничо-городничим і господарським, подарував цій школі замок і 250 га землі, і першої сільськогосподарської школи для сільських господинь у Коршеві (Коломийський повіт).

У Зарваниці Кир Андрей подарував отцям Студитам маєток (364 га землі) для заснування великого сиротинця (для воєнних сиріт) і ремісничої школи. В Уневі (біля Перемишля) створив можливість отцям Студитам вести шевську, різбярську та гарбарську школи, в Дорі – навчати гуцульську молодь столярства, кравецтва, шевства, а в Скнилові (біля Львова) – організувати майстерні для навчання ремесла і механіки на базі подарованого замку з великим садом, городом та орним полем. У Корчені Митрополит передав для товариства «Сільський господар» замок і кілька сотень моргів землі для заснування школи сільського господарства. Усі ті школи були переважно і бурсами, де учні перебували на утриманні.

Щоб захистити українських дівчат, велика кількість яких працювала на той час служницями у польських та єврейських родинах, від різних кривд на релігійному, національному, економічному ґрунті, Митрополит Андрей купує у Львові будинок для товариства «Будучність», що опікувалося ними.

Не забував Кир Андрей і про літній відпочинок дітей та юнацтва, бо перебування на природі, крім оздоровлення, надає можливість вихователям доповнювати релігійно-патріотичне виховання молоді. Передаючи товариству «Просвіта» маєток у Миловані над Дністром, він зобов'язує його шоліта приймати бідних дітей на відпочинок. Немічних дітей висилали до Підлютого в Карпатах, а дошкільнят – до Унева, до монастиря сестер Василіанок або до Ворохти в Карпатах. Займалося цим безпосередньо українське товариство вакаційних осель.

Митрополит був великим благодійником «Пласту». Частину своїх маєтків у Карпатах він подарував на табори цієї організації – гору Сокіл на юнацький табір, на будівництво якого подарував ще й

лісоматеріали, а ділянку біля своєї літньої резиденції в Підлютому – на табір новацтва Остодір, що назвали його іменем. Сам Митрополит часто відвідував пластунів у таборах, подовгу залюбки бесідував з ними. Коли польська влада заборонила «Пласт», Кир Андрей зініціював створення Католицької Асоціації української молоді «Орли», яка продовжувала працювати з молоддю наближеними до «Пласту» методами, вивозячи дітей у літні табори.

Дбав Митрополит про малечу від народження. Він заснував «Порадню Матерів» на Янівському передмісті Львова у закупленому та утримуваному ним будинку «Дитячі Ясла». Щоб не допустити денационалізації і негативного впливу вулиці, Митрополит Шептицький організує захоронки, дитячі садки для дошкільнят працюючих батьків. У них сестри-черниці та світські виховательки давали дітям моральні та патріотичні основи життя. У заснованій Кир Андреем українській лічниці (лікарні) на Городецькій найбільшій заробітчани та їхні діти отримували безкоштовно медичну допомогу, а часто й допомогу на життя.

Постійним і безперервним було піклування Великого Митрополита про сиріт. Можливо, першим його проявом був дарунок, як вже згадувалося вище, сиротинцям 364 моргів землі вартістю близько 750 тис. крон у с. Посіч-Майдан ще за часів Австро-Угорського цесарства. Як член Палати панів цієї держави, добився він хоч і невеликої, але щомісячної пенсії для вдів і сиріт священників, а під час Другої світової війни організував самооподаткування священників на ті ж цілі.

По поверненні Митрополита з російського ув'язнення (вересень 1917 р.) галицька українська громада зібрала і передала йому 320 тис. крон для воєнних сиріт, назвавши це фондом ім. А. Шептицького. Кир Андрей додав до фонду від себе ще 1 млн. крон, але не рекомендував його називати своїм іменем. На гроші з цього Фонду ним був заснований притулок для сиріт у Львові.

Митрополит Шептицький щедро допомагав також сестрам Василіанкам у фінансуванні їхнього сиротинця, особливо дбаючи про харчування сиріт. У 1925 р. отці Студити побудували за його допомоги новий центр на Кайзервальді у Львові, де розмістили сиротинець. Митрополит заснував також перший монастир сестер Студиток у Яхторові (біля Унева), де були теж притулок і сиротинець для

дітей до сьомого року життя. У згаданому вище Інституті ім. св. Йосафата теж жили сироти, яким щедро допомагав Кир Андрей. Загальна сума його власних пожертв на сиріт перевищувала 0,5 млн. тодішніх американських доларів.

Під час своїх поїздок до Північної Америки у роках 1920-1922 Митрополит серед інших важливих завдань мав і завдання збирати фонд підтримки воєнних інвалідів і сиріт. Збираючи пожертви американців, сам він заощаджував кожен цент, подорожуючи третім (найнижчим) класом залізниці, не використовуючи таксі, одягаючись лише в чернецький одяг. У цей час сестри Василіанки, що опікувалися сиротами в Галичині, опинилися у дуже скрутному матеріальному становищі. Але по поверненні Митрополита Андрея із США відразу відчули полегшення. Уже на початку 1924 р. він сплатив їхні зобов'язання, що стосувалися сиротинців і притулків, а 1925 р. передав їм на утримання сиріт ще 3000 швейцарських франків і близько 2700 доларів, постійно дбаючи про медичну допомогу сиротам і сестрам.

Не обмежувалася багатогранна діяльність Митрополита лише теренами Галичини. У 1902 р. він виїжджав до Боснії, де українським поселенцям загрожувала голодна смерть. Тоді він добився допомоги для них від уряду Австро-Угорщини, окрім цього, за власні гроші заклав їм винарню, щоб забезпечити постійною працею; також допоміг збудувати церкву та організувати товариство «Просвіта». Різко виступав Митрополит Андрей проти нищення поляками православних церков на Холмщині та Підляшші й насильницького перетягування на римо-католицтво українського православного населення Волині.

Життя Митрополита Кир Андрея унікальне, пам'ять про нього у нашого народу неминуща. Дуже важко на кількох сторінках бодай перелічити всі добрі справи, які зініціював і здійснив Великий Митрополит, якими він особисто опікувався протягом свого життя. Порівняти його діяльність можна хіба що з діяльністю цілого урядового апарату держави, в якій постійно дбають про благо народу.

Не буде, мабуть, перебільшенням сказати, що його діяння торкнулися практично кожної української родини в Галичині, але не тільки в Галичині, а й в багатьох інших регіонах України і за її межами і незалежно від приналежності до релігійної конфесії. Недар-

ма І. Франко називав його українським Мойсеєм. І не лише українських родин, досить згадати, що під час німецької окупації Галичини Митрополит таємно переховував у підземеллях собору св. Юра від неминучої загибелі кілька десятків євреїв, серед яких було 15 дітей. За особистим дорученням Митрополита Андрея у жіночих та чоловічих монастирях Галичини переховувалося понад 150 євреїв. Наш Митрополит був єдиним на всіх окупованих нацистами територіях високим церковним достойником, який гостро виступив проти нацистської політики геноциду, прямо запротестував листами до Гімmlера і Гітлера. Одночасно він надіслав листа до папи Пія XII з описом нацистських звірств в окупованій Галичині. Без сумніву, кожна із зазначених акцій могла коштувати життя Митрополитові, і він про це знав*.

Український народ часів Великого Митрополита мав, як і тепер, безліч проблем, але вмів він завжди вибрати з них найактуальніші, найневідкладніші і саме на них зосередити свою увагу та наявні засоби. Заснувавши і утримуючи десятки соціальних, освітніх, культурних інституцій, не побудував він за своє життя жодної церкви, вважаючи, мабуть, це не на часі. У своєму посланні «О квестії (питанні – А. Г.) соціальной» він писав з цього приводу так: «Священик, що навіть на жадання парафіян не хоче утворити читальні, склепику (крамнички – А. Г.), шпихліра (комори – А. Г.) громадського і т. ін. і всім подібним установам єсть противний, не відповідає своєму становищу».

* По поверненні більшовиків до Галичини 1944 р. Кир Андрей просив Апостольський Престол дозволу на пожертву свого життя, щоб випити чашу горя до дна із своїм народом.

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	3
Розділ I. Соціальна допомога у стародавніх суспільствах.....	5
1. Елементи соціальної допомоги у Вавилоні, давньому Єгипті і давньому Китаї.....	5
2. Соціальна допомога у давніх Греції та Римі.....	6
3. Система допомоги в давніх іудейських та перших християнських громадах.....	13
Розділ II. Соціальна допомога у Західній Європі за часів раннього (V-X століття) та класичного (XI-XV століття) середньовіччя.....	17
1. Соціально-економічний стан населення у середньовіччі.....	17
2. Християнська церква – головний суб'єкт соціальної допомоги в епоху середньовіччя.....	21
3. Соціальна функція монастирів.....	25
Розділ III. Родоплемінні й громадські (общинні) форми допомоги та взаємодопомоги у слов'ян до кінця X ст.	30
1. Реконструкція організації соціального захисту у слов'ян у VI-X століттях.....	30
2. Основні форми допомоги і взаємодопомоги в стародавніх слов'янських громадах.....	31
Розділ IV. Княжа та церковно-монастирська підтримка нужденних в Україні-Русі у X-XIII століттях.....	39
1. Вплив хрещення Русі на модель соціального захисту населення.....	39
2. Початки християнської благодійності за правління князя Володимира Великого (з 980 по 1015 рр.).....	40
3. Соціальний захист за князів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха.....	43
4. Церковно-монастирська система благодійності.....	46
Розділ V. Церковна, державна, світська соціальна допомога в XIV – першій половині XVII ст.	50
1. Розвиток монастирської системи допомоги та підтримки нужденних.....	50
2. Формування державної системи захисту.....	51
3. Виникнення приватної благодійності.....	55

4. Особливості соціальної роботи у тогочасній Україні.....	56
5. Основні тенденції в царині соціальної роботи в Західній і Центральній Європі.....	61
Розділ VI. Державна опіка у другій половині XVII – першій половині XIX століть.....	67
1. Утвердження державно-адміністративних підходів до суспільної та приватної опіки.....	67
2. Приватна добротинність.....	73
3. Основні напрямки суспільної опіки.....	75
4. Вплив епохи Просвітництва на ідеологію та практику соціальної роботи в Західній Європі. Соціально-економічне становище робітників і перші фабричні закони.....	77
Розділ VII. Державний і приватний соціальний захист з другої половини XIX ст. по 1917 р.....	87
1. Вплив російських реформ 60-70-их років XIX ст. на розвиток державної і суспільної опіки.....	87
2. Сільська і волосна опіка.....	91
3. Міська система допомоги.....	92
4. Церковно-парафіяльна і приватна опіка.....	94
5. Особливості соціальної опіки в Україні.....	97
6. Зародження соціального страхування і «карцерна» система державної і суспільної опіки в Західній Європі та США. Виникнення соціальної роботи як фахової діяльності.....	101
Розділ VIII. Державне соціальне забезпечення у колишньому СРСР.....	109
1. Перші кроки у формуванні системи соціального забезпечення у колишньому СРСР.....	109
2. Соціальна політика стосовно селянства.....	113
3. Завершення формування системи соціального забезпечення.....	121
4. Голодомор в Україні 1946-1947 рр.....	127
5. Система соціального забезпечення в 1950-1991 рр.....	136
Розділ IX. Соціальна робота у незалежній Україні.....	140
1. Соціально-економічна ситуація в Україні у кінці 80-х і в 90-х роках XX ст.....	140

2. Формування системи соціального захисту в Україні за нових політико-ідеологічних та соціально-економічних умов.....	141
3. Соціальне обслуговування населення.....	144
4. Соціальні служби для молоді та дітей.....	147
5. Державна служба зайнятості.....	149
6. Недержавні організації соціальної роботи.....	151
7. Волонтерство у соціальній роботі.....	155
Додаток. Великий митрополит – великий благодійник.....	158
1. Біографічна довідка про Митрополита Андрея Шептицького.....	158
2. Громадська та благодійна діяльність Митрополита Андрея Шептицького.....	162

Анатолій Гаврилович Горілий

ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Навчальний посібник

Редактор *Ігор Миколів*

Комп'ютерний набір *Ірина Парадюк*

Верстка *Богдан Демчук*

706620

Підписано до друку 14.07.2004 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Умовно-друк. арк. 10,11. Облік.-видавн. арк. 12,84. Зам. № 72.

ТзОВ «Видавництво Астон», м. Тернопіль,
вул. Гайова, 8, тел. (0352) 52-71-36

Віддруковано в ТОВ «Гал-Друк», м. Тернопіль, вул. Гайова, 8

Зам. 166-А.